

Fig. 1. Kirken i landskabet set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church in the landscape seen from the south east.*

SAHL KIRKE

GINDING HERRED

Kirken (»ecclesiæ sancti Michaelis in Salæ«)[1] er tidligst nævnt 1349, da Ingerd Jensdatter (Kalv), enke efter grev Albert Albertsen (Eberstein), skænkede en gård i Felde (Ryde Sogn) til Sahl Kirke, som var viet til Skt. Mikael (*værnehelgen*).[2] Gården skulle tilfalde sognepræsten til gengæld for afholdelse af ugedagsmesser for ovennævntes sjæl, dog med den klausul at præsten årligt yderligere skulle udrede en øre i forskelligt korn til kirkens bygningsfond eller brug. Fru Ingerd var selv datter af marsk Jens Kalv og boede på sognets hovedgård, Vinderup (Hovgård), som hendes far allerede 1274 havde erhvervet af en vis Fru Lucie til gengæld for leverancer af vin og oblater til benediktinernonneklostret i Stubber (Sevel Sogn) og til 'alle kirker i Ginding og Hjerm herreder' i forbindelse med afholdelse af årtider og sjælemesser for denne i samtlige disse kirker.[3] I Ribe Oldemoder takseredes sognet (»salæ«) o. 1376-89 til fem skilling sølv, svarende til Estvad (s. 2607), hvilket var det højeste beløb blandt herredets kirker.[4] Sahl Kirke havde desuden en særstatus som fjerdingskirke (jf. også s. 583 og 594, note 4) og betegnedes som Ginding Herreds hovedkirke.[5] Fra 1300-tallet ejede domkapitlet i Ribe i øvrigt forskelligt gods i sognet, deriblandt hovedgården Svenstrup.[6] 1524-26 svarede kirken – igen som herredets højest ansatte, om end nu på linje med Ejsing Kirke – 30 mark i landehjælp.[7] Af en dom 1547 fremgik i øvrigt, at Kronens part af tienden i Sahl og Haderup kirker efter reformationen blev overladt til Iver Juel sammen med kirkerne i Sevel og Trandum (nedrevet 1554) til underhold af nonnerne i det tidligere Stubber Kloster. Klostret ejede før reformationen i alt 14 gårde i sognet.[8]

1696 blev kirken med tilhørende kaldsret overdraget fra Kronen til kancellisekretær Herman Schøller som betaling for hans tilgodehavender efter sin far, kancelliråd og landsdommer på Sjælland, Rasmus Schøller.[9]

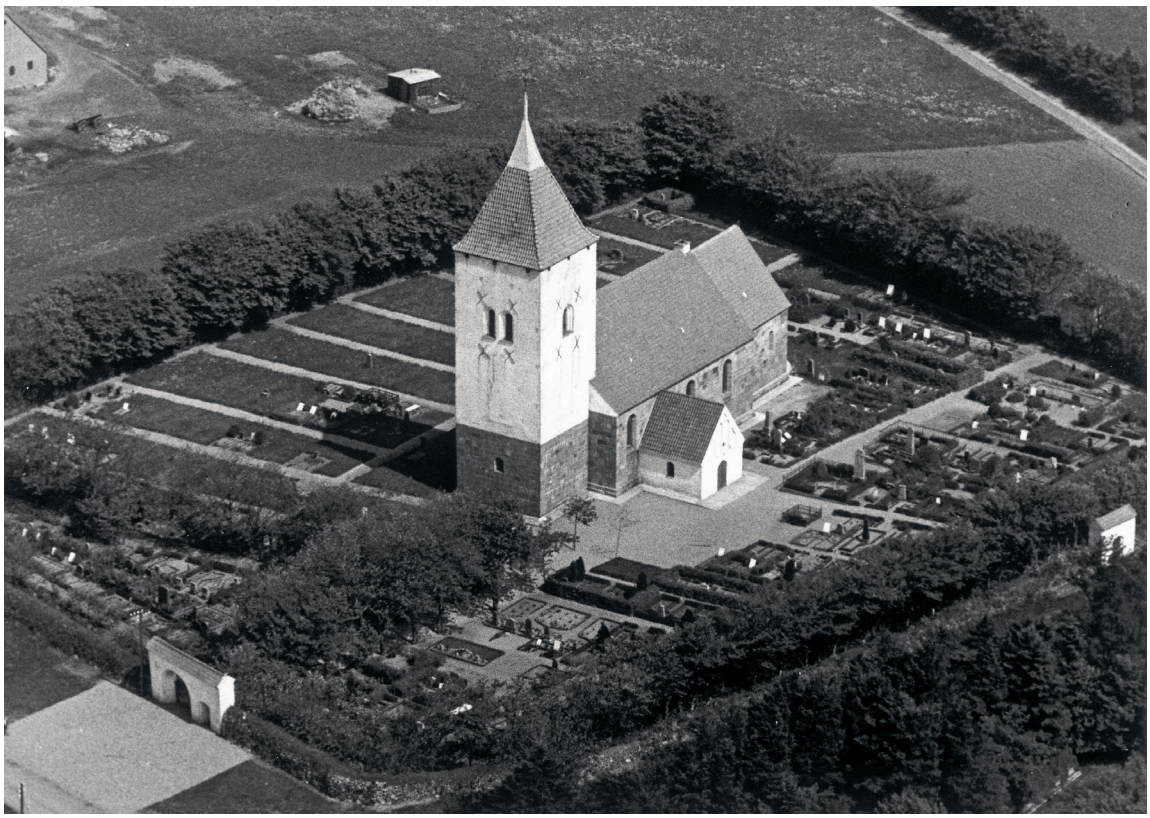

Fig. 2. Luftfotografi af kirken set fra sydvest. Foto Sylvest Jensen 1949. –*Aerial photograph of the church seen from the south west.*

Umiddelbart efter kom kirken til Rydhave (Ryde Sogn), ejet af major Frederik Sehested, idet ejerskiftet dog ikke ses tinglyst. 1796 fik stiftamtmand Niels Sehested til Rydhave tilladelse til at afhænde kirken, dog med forbehold af patronats- og kaldsret.[10] Salget til sognemændene påbegyndtes imidlertid først 1810, idet Sehested som tidligere reserverede sig kaldsretten. Samtidig fastslog man, at »ingen af de i Kirken værende Liig (maa) fra deres Hvilested forrykkes«.[11]

Kirken overgik til *selveje* i 1926.[12] Sahl havde 1819-1920 Ejsing Kirke som *anneks*, og pastoratet omfattede desuden i tidsrummet 1906-2010 filialkirken i Vinderup (s. 2913).

Arkæologiske udgravninger. Omtrent 100 m syd for kirkegårdsdiget lå førhen en række gravhøje, betegnet Kirkehøje eller Sahlshøje. I en af disse, en bronzealderhøj, blev 1902-03 fundet rester af en sekundær ryttergrav fra midten af 900-årene, der bl.a. indeholdt jerngenstande i form af stigbøjler med rester af sølvblik, en spore og et bidsel.[13] Ligeledes formodedes en række anlæg, der 2008 blev registreret via luftobservationer vest for Stokholmvej, at være grubehuse fra vikingetiden.[14] På grundlag af samme rekognoscering blev der 2009 på et mindre areal ca. 200 m øst for kirken foretaget en arkæologisk prøveudgravning.[15] Ved undersøgelsen fremkom forskellige anlægstyper, hvoraf de ældste var fra yngre bronzealder, mens en større boplads fra de første århundreder e.Kr. syntes at optage hovedparten af det undersøgte område. Endvidere blev resterne af tre mulige vikingetidsgrave registreret. Om end de her beskrevne oldtidslevn i kirkens umiddelbare nærhed i sig selv næppe kan siges at påvise tilstedeværelsen af en stormandsgård i stil med f.eks. anlægget i Lisbjerg (*DK Århus* 1387, 6358), er fundet af den som type sjældent forekommende ryttergrav dog et tegn på, at samfundets elite var repræsenteret i området. Og sammenholdt med Sahl-navnets betydning som indikator på en bosættelse af særlig status må det konkluderes, at lokaliteten kan have været et tyngdepunkt for lokal magtudøvelse i perioden op mod middelalderens begyndelse.[16] Mere usikkert er spørgsmålet om Vinderup Hovgård og dens tilknytning til kirken i dennes opførelsestid, jf. ovf. Gården formodes på et tidspunkt at have ligget på det middelalderlige voldsted Vinderup Vold i udkanten af Vinderup, men lokaliteten er aldrig arkæologisk undersøgt.[17]

En udhulet granitsten, antagelig en mortersten fra ældre jernalder, blev 1973 påvist ved ombygningen af kirkegårdsdiget og er i dag placeret ved kirkegårdens søndre indgang.[18] Endelig er der ved en detektorundersøgelse i kirken fundet en tidlig midderlalderlig **skivefibula* (fig. 4), 19 mm i tværmål og 2 mm i tykkelse. Det cirkulære dragtspænde har på forsiden en indridset gengivelse af Gudslammet, der svarende til den gængse ikonografi har bagudvendt hoved. På bagsiden er bevaret rester af en nåleanordning. Nationalmuseet (inv.nr. D 243/2011).

Sagn. Det markante kirketårn i Sahl har givet anledning til forskellige sagn. Dets betragtelige højde gjorde det velegnet som sømærke for sejladsen på Vesterhavet. Det hed sig, at to jomfruer, der lod opføre både nabokirken Ejsing og denne, byggede tårnene her for skønheden (den førstnævnte) og for synet (Sahl).[19] En anden myte vil vide, at tårnet opførtes af en kæmpe, der sad på sine knæ, da spiret skulle sættes op. Imidlertid blev hans lange ben, der nåede over vejen gennem Svenstrup, kørt over tæt ved knoglerne af en vogn med et læs korn. Derfor kom spiret ved ulykken til at sidde skævt.

I særlig grad er tårnet og kirkens gyldne alter blevet knyttet sammen med folkevisen og beretningen om »Kongens Søn af Engeland«. Visen, der omhandler skibbruddet af et kosteligt udrustet, fyrsteligt fartøj ved Bovbjerg, offentliggjordes tidligst i Anders Sørensen Vedels *Hundredvisebog* (1591). Vedel henførte beretningen til en folkelig efterretning om, at en »Førstelig Person aff Engeland (…) til en amindelse prydet Staby Kircke met en forgylt Taffle oc it nyt Taarn«.[20] Savnet af eller det manglende kendskab til en mulig forgyldt tavle i Staby (Ulfborg Hrd.) og – i øvrigt – lokalitetens geografiske afstand fra Bovbjerg inspirerede en eftertid til alternative spekulationer om den rette lokalitet. Peder Hansen Resen knyttede o. 1680 sagnet til Holstebro Kirke, idet kirkens nederlandske altertavle fra o. 1520 (s. 164, 238) tilsvarende hævdedes at være udført af et stykke af en kongeseng fra det strandede skib.[21] Erik Pontoppidan diskuterede 1741 i *Marmora Danica* – umiddelbart efter omtalen af Sahltavlen og Stadil Kirke (dog uden henvisning til det gyldne alter i sidstnævnte kirke, jf. s. 2785) – Vedel og Resens bemærkninger, ligesom han inddrog Ferring og Hygum kirker som mulige referencer, men foretog først 1769

Fig. 4. *Skivefibula fra tidlig middelalder, fundet i kirken (s. 2743). Foto Søren Greve 2018. – **Disc fibula from the Early Middle Ages, found in the church*.

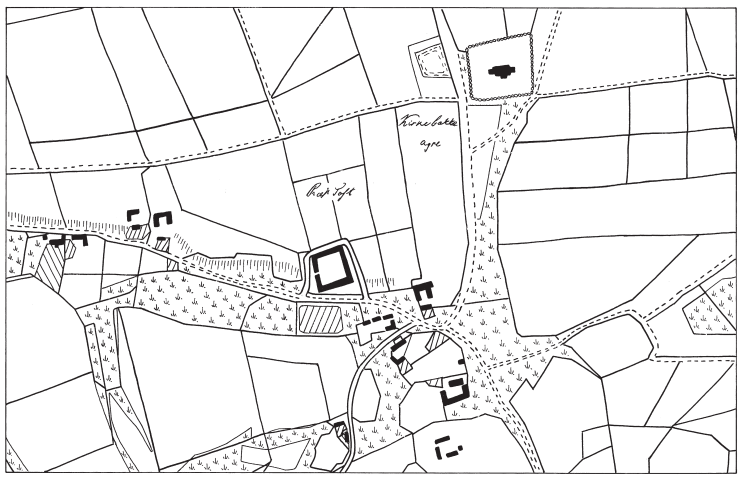

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt 1817 af E. Bluhme. Tegnet af Freerk Oldenburger 2017. – *Cadastral map.*

i *Danske Atlas* en direkte kobling mellem sagnet og de to gyldne altre.[22] Spekulationerne har i nyere tid ført til en ikke mindre vidtløftig formodning om, at det var Sahlaltertavlen, der havde udgjort hovedgærdet af den omtalte seng, mens alterfrontalet fra Stadil skulle have fungeret som fodenden.[23] Etableringen af en strandingsmyte som forklaringsmodel på tilstedeværelsen af en usædvanlig inventargenstand ses også i forbindelse med altertavlen i Borbjerg, der var smykket med engelske alabastrelieffer (s. 1840).

Kirketyveri. 1636 repareredes låsen til sakristiet, som var brudt op af tyve. Disse havde antagelig fjernet messeskjorten, der 1633 omtaltes som stjålet.[24]

Møntfund. Som omtalt af J. J. A. Worsaae, der i sommeren 1850 besøgte kirken,[25] var der kort forinden påvist i alt ni middelalderlige mønter i kirken, henholdsvis i alterbordet (s. 2778) og i en †middelalderlig kiste (s. 2875). Samtlige mønter erhvervedes til Oldnordisk Museum. I forbindelse med en reduktion af alterbordets højde fandtes under dækstenen en mecklenburgsk †brakteat[26] af slet sølv med et kronet oksehoved (en 'oksehovedbrakteat'). Eksemplaret, der dog ikke længere kan påvises i Møntsamlingen, tilhører en gængs type, som prægedes fra 1200-tallets første halvdel til ind i 1400-tallet, men som stadig var i omløb helt op i 1500-tallet.[27] I alterbordet fandtes tillige et emaljeret kobberfragment, antagelig fra et relikvieskrin (s. 2860). De øvrige otte mønter blev fremdraget i sprækkerne af en middelalderlig †kiste (s. 2875), der bortsolgtes på auktion ved samme lejlighed og i den forbindelse blev ophugget. Mønterne, hvoraf syv var af sølv og én af kobber, stammede for de førstnævntes vedkommende fra Erik Glippings regering (1259-86), mens kobbermønten hidrørte fra Erik af Pommerns tid som konge (1396-1439).[28] Bortset fra en enkelt *mønt (fig. 5-6), der tilhører den førstnævnte gruppe af typen MB 172 (Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, FP 94,7), synes de øvrige †mønter ikke bevaret og kendes kun fra beskrivelsen i fundregistranten. Imidlertid er henvisningerne til tilsvarende typer i samlingens ældre registre så præcise, at de i dag lader sig typebestemme.[29]

Fig. 5. *Mønt fra Erik Glippings regeringstid (1259-86), fundet i en †kirkekiste (s. 2744, 2875). Foto Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. – **Coin from the reign of Erik Glipping (1259-86), found in a †church chest.*

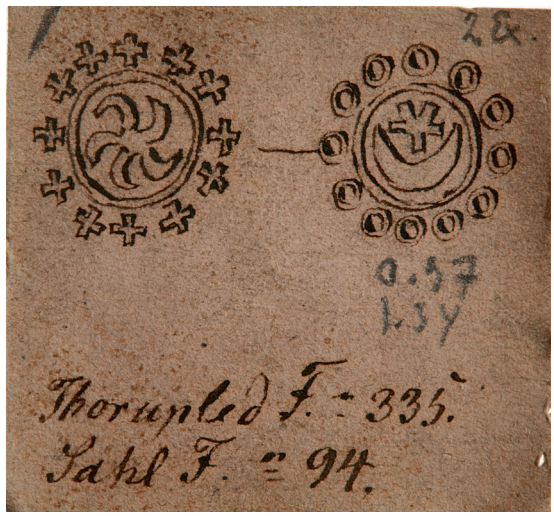

Fig. 6. *Mønt fra Erik Glippings regeringstid (1259-86), fundet i en middelalderlig †kirkekiste (s. 2744, 2875). Aftegning i Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings fundregistrant fra 1850. – **Coin from the reign of Erik Glipping (1259-86), found in a medieval †church chest.*

Kirken ligger i en lavning østligt i sognet, i et bakket morænelandskab, der står i kontrast til hedesletten omkring Skallesø i sognets nordlige del. Fra kirkestedet er der frit udsyn mod øst og vest, idet bygningen dog tidligere lå for sig selv i forhold til landsbyen syd herfor (jf. fig. 3). Bebyggelsen har siden udarbejdelsen af de ældst kendte kort været koncentreret her, men tilstedeværelsen af kirkegårdens østre, senmiddelalderlige indgang, der ender blindt i marken, antyder dog, at bebyggelses- og vejstrukturen har ændret sig siden den tid. Nord for kirken er i nyere tid opført en gård og landsbyskolen, der nu er lejrskole, og syd for kirken en række parcelhuse samt den gamle købmandsgård, der er indrettet til menigheds- og graverhus (jf. ndf.).

Hegn og indgange. Kirkegården hegnes af stensatte diger, der indvendig suppleres af egetræer. Førhen var digerne tilsyneladende dækket af græstørv, idet hegnene 1700 ønskedes repareret med sten og 'grønne tørv'.[30] Ved 1800-tallets begyndelse blev digernes slette vedligeholdelse ofte påtalt.[31] Hegnets udstrækning må formodes at afspejle senmiddelalderlige forhold, idet tre murede indgange af tegl fra denne periode er beva-

ret mod henholdsvis øst (fig. 7), syd og vest, mens jernlågen i det nordvestre hjørne blev etableret o. 1968. Hovedindgangen i vest består af en kombineret køre- og gangport, hvoraf køreporten er rundbuet og falset til begge sider, mens ganglågen er fladbuet med falsede vanger; på ydersiden flankeres køreåbningen af cirkelblændinger. De to andre indgange har falsede og fladbuede åbninger, der krones af savskifter (tre i østre port, en i søndre). Indgangene er alle hvidtede og har hvidmalede trætremmelåger. De dækkes af sadeltage med vingetegl, men portene var førhen blytækkede, idet blyet på den østre stette blev omlagt 1651.[24] 1700 var alle indgangene endnu tækket med bly, men 1767 manglede den østre stette enkelte tagsten.[30]

1632 blev indkøbt træ til gangportenes †*drejekors*, og 1636 blev 'korsene' i alle tre stetter opgravet og nedsat på ny. Ved samme lejlighed blev en †*kirkerist* og dertilhørende ramme i den østre stette fornyet samt en ramme i den søndre stette.[24] 1639 blev rammen i den vestre stette fornyet, og samme år blev der fremstillet en ny kirkeport.[24] †Drejekorsene manglede helt ved den søndre og

Fig. 7. Østre kirkegårdsportal set fra vest (s. 2745). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Eastern churchyard portal seen from the west.*

østre indgang 1804, hvor også kirkeporten var ubrugelig.[32] Året efter trængte alle indgangene til betydelige reparationer på murværk såvel som lukkelser, hvilket gentoges de følgende år med den tilføjelse, at også †kirkeristene behøvede nye rammer.[33] Endnu o. 1861 var ristene på plads i syd- og østindgangen.[34] Kirkegården var o. 1861 ikke *planeret*,[34] men formentlig er en sådan foretaget efter 1919 i kirkegårdens nordlige del, hvor et stejlt niveauspring er etableret tæt ved kirken. Kirkegårdens †*beplantning* bestående af en granbevoksning sluttede 1934 så tæt om bygningen, at kun tårnet var synligt selv på nært hold.[35]

Bygninger på og ved kirkegården. I kirkegårdens nordvestlige hjørne blev 1968 opført et *ligkapel* (arkitekterne Poul Hansen og Ib Lydholm, Thisted). Bygningen, der er opført af hvidmalede teglsten og dækkes af sadeltag med røde vingetegl, indeholder toilet og fyrrum, og oprindeligt også graverfaciliteter. I tilknytning til bygningen blev en parkerings- og affaldsplads anlagt nord for diget. Det nuværende *kirkehus* syd for Agerbækvej husede oprindeligt købmandsforretningen i Sahl, men blev 1990 erhvervet af kirken. Huset, hvortil der 1999 blev bygget en vestfløj samt nyt indgangsparti (Hvam Arkitektkontor, Holstebro), rummer graverfaciliteter og mødelokaler.

†*Bygninger på og ved kirkegården*. 1636 blev to karle betalt for at færdiggøre et †*kalkhus*,[24] hvis placering er ukendt. Umiddelbart efter opførelsen af ligkapellet blev et †*nødtørftshus*, ligeledes i kirkegårdens nordvestlige hjørne, men af ukendt alder, nedrevet. En †*stald* ved kirkehuset blev fjernet 1999.

Fig. 8. Ydre set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Exterior seen from the south*.

Fig. 9. Ydre set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Exterior seen from the north east.*

BYGNING

Kirken består af apsis, kor og skib fra tiden o. 1200-25. I senmiddelalderen er tilføjet våbenhus i syd (o. 1475) samt tårn i vest (o. 1500) og på samme tid et indvendigt trappehus i skibet samt en lukkemur mellem apsis og kor. I eftermiddelalderlig tid synes tårnet at være forhøjet. Kirken er orienteret solret.

Grundplan. Dimensionerne på den romanske kvaderstenskirke, hvis fulde omfang antagelig er planlagt fra første færd, er i planmål såvel som i opstalt ganske betydelige. Den samlede længde er således 29,3 m, mens højden fra skibets nuværende gulvniveau og til loftet udgør 6,3 m. Planen er dog ikke udstukket med rette vinkler, idet koret i forhold til skibet har en betydelig afvigelse mod nord; de fire sider er inklusiv triumfmuren dog omtrent lige lange, mens skibets længde er halvanden gange bredden. Den halvrunde apsis i øst har centrum i yderflugten af korets østmur, og i plan optager bygningsdelen tre fjerdedele af korets bredde. Apsis åbner sig ulig forholdene i mange andre kirker ikke mod koret i hele bredden, idet apsisbuen er smallere end apsis; herved holder buen omtrent samme bredde som korbuen. Denne optager helt efter normen ca. en tredjedel af triumfmurens indvendige længde. Det bemærkes endvidere, at kirkens mure er forholdsvis tynde, skibets nordmur således kun ca. 1 m, profilsoklen fraregnet.

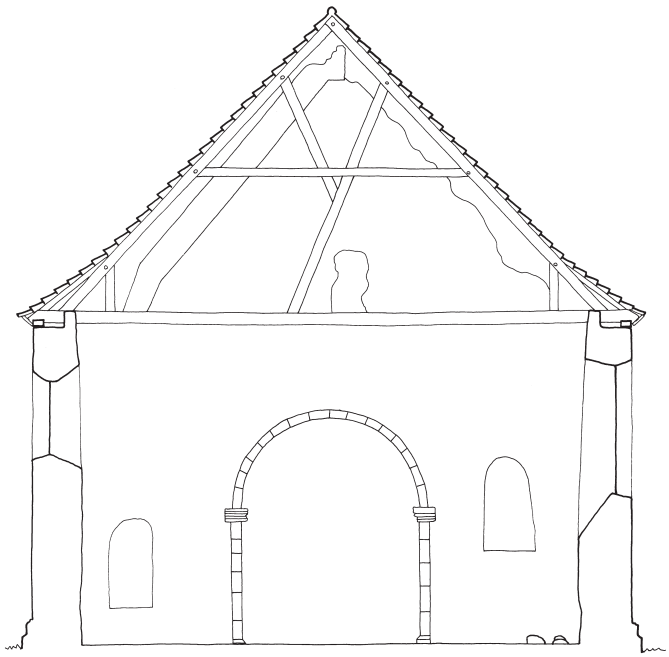

Fig. 10. Tværsnit gennem skibet set mod øst. 1:150. Målt af Marinus Andersen 1945, suppleret og tegnet af Anders C. Christensen 2018. – *Cross-section through the nave looking east.*

Materiale og teknik. Bygningens facader er opført af veltildannede granitkvadre, mens bagmurene er af rå kamp. Kvadrene hviler på en profileret dobbeltsokkel, der på apsis modsvares af en profileret gesims (s. 2606, fig. 6, 8). De regelmæssige skifter, 12 på apsis, 14 på koret og 15 på skibet, er lige gennemløbende med kun få overfalsninger, der særligt iagttages omkring vinduerne.

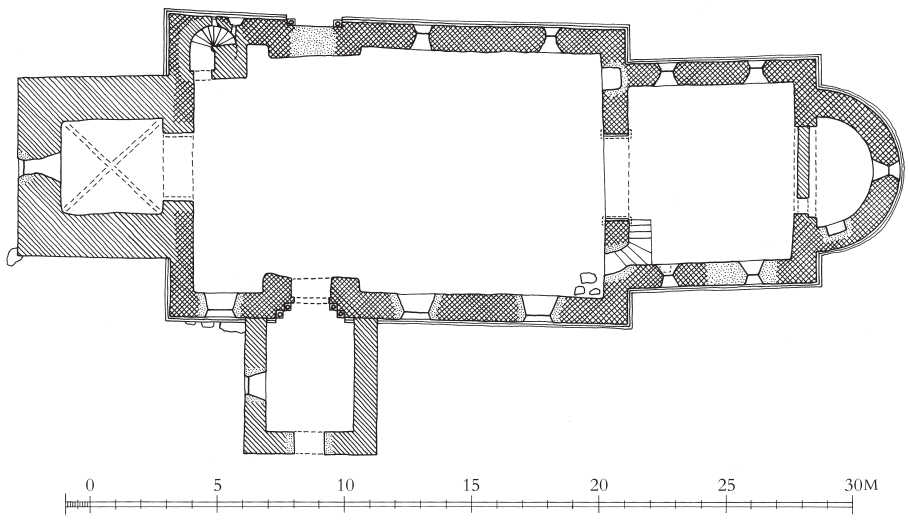

Fig. 11. Plan. 1:300. Målt af Marinus Andersen 1945, suppleret og tegnet af Anders C. Christensen 2018. Signaturforklaring s. 9. – *Plan. Key on p. 9.*

Skiftehøjden er aftagende opefter, og de krumhugne apsiskvadre er en smule lavere end kirkens øvrige byggesten, således at kun dobbeltsoklen er i forbandt med korets ditto. Dette kunne antyde, at apsis, om end planlagt fra første færd, muligvis er rejst sekundært i forhold til koret. Kun skibets nordfacade må anses for at være uomsat. Her står murværket endnu med de karakteristiske smalle knasfuger i modsætning til f.eks. korets nordside, der har bredere fuger som følge af senere omsætninger. Sydsidens kvadre er vanen tro omsat flere gange, senest o. 1950 (jf. s. 2763). Intet taler imod et jævnt fremadskridende byggeri, der dog synes at have haft et mindre ophold vestligt i skibet. Her ses over nordportalens buestik en lodfuge, der markerer et spring i skiftehøjden på murens øvre del. Det kan ikke udelukkes, at lodfugen er opstået som følge af trappehusets opførelse (s. 2758), men den afvigende skiftehøjde på begge sider af fugen må dog tages til udtryk for, at førstnævnte mulighed er mest sandsynlig. En bred lodfuge over apsisvinduet skyldes formentlig sætninger i eller omsætninger af murværket.

Vinduer. I alt otte af kirkens oprindeligt 11 romanske vinduer er i brug, idet de tre romanske †vinduer på skibets sydside er forsvundet; muligvis er dog elementerne fra et af disse anvendt i tårnet (s. 2757). Endnu eksisterer apsisvinduet, fire vinduer i koret samt tre i skibets nordside (fig. 8-9). I koret er det sydøstlige vindue dog rekonstrueret 1946-51, mens vinduet vest herfor blev genåbnet ved samme lejlighed (jf. fig. 20a).[36] Også alle nordsidens vinduer var tilsyneladende blændede en tid, men blev 1894 atter åbnet, hvorved der blev fundet fragmenter af romanske ⋆*vinduesrammer* (fig. 171-77)[37] såvel som senmiddelalderlige kalkmalerier i den indre smig (s. 2770). De frønnede rammer er tildannet af (formentlig) genanvendte egeplanker, hvori der fra tidligere ukendt brug ses enkelte, cirkulære naglehuller,

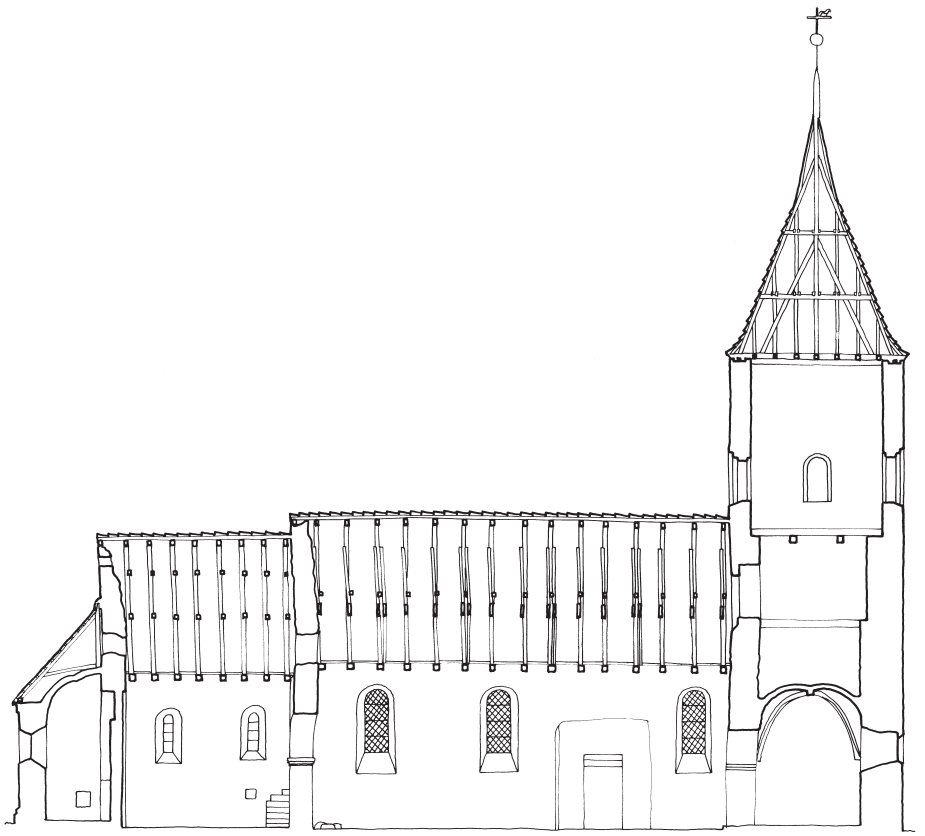

Fig. 12. Længdesnit set mod syd. 1:300. Målt af Marinus Andersen 1945, suppleret og tegnet af Anders C. Christensen 2018. – *Longitudinal section looking south.*

Fig. 13-14. Detaljer af skibets sydportal. 13. Vestre kapitæler (s. 2752). 14. Østre kapitæler (s. 2752). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Details of the south portal of the nave. 13. Western capitals. 14. Eastern capitals.*

nogle endnu med naglerne bevaret.[38] I plankerne er udskåret smalle, rundbuede åbninger, der endnu bærer spor af glasfals. Vinduesåbningen på den bedst bevarede ramme blev 1894 målt til ca. 34 cm (fig. 177). 2017 blev der foretaget dendrokronologiske undersøgelser af enkelte stykker, hvoraf den yngste er fældet efter o. 1180 (s. 2768).

De romanske vinduer blev ved genåbningen 1894 alle udvidet i lysningen. Nordsidens åbninger, der ikke har særskilte sålbænksten, har karme af smigede kvadre over fire skifter. De krones af retkantede monolitoverliggere, der er rundbuede mod åbningen. Overliggeren på korets vestvindue udmærker sig yderligere ved en treleddet profilering omkring åbningen. Apsisvinduet er udført på samme måde, blot et skifte lavere.[39]

Døre. Kirkens to oprindelige indgange er som vanligt placeret over for hinanden i skibets vestende. De udmærker sig ved begge at være *søjleportaler*, de nordligst forekommende i det gamle Ribe Stift. I kraft af den geografiske placering skal de da også ses i sammenhæng med de søjleportaler, der grupperer sig omkring Viborg og, særligt, i Salling.[40] Kirkens *sydportal* er endnu i funktion som adgangsvej til kirken (fig. 13-17). Den retkantede åbning (239×136 cm) har monolittærskelsten og halvrund tympanon, hvis glatte felt kantes af tovsnoning. De høje karmsten (210 cm), der foroven suppleres af et indskudt kvaderskifte, er formentlig kløvet af samme blok, og på den vestre er et cirkulært stenhuggermærke, diameter 21 cm. Søjlestillingen består af

Fig. 15-16. Detaljer af skibets sydportal. 15. Vestre baser (s. 2752). 16. Østre baser (s. 2752). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Details of the south portal of the nave. 15. Western bases. 16. Eastern bases.*

Fig. 17. Skibets sydportal (s. 2750). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *South portal of the nave.*

to par frisøjler, der bryder kirkens dobbeltsokkel. De hviler på baser uden plint, og over kapitælerne danner attisk profilerede kragbånd overgang til de rundbuede og krumhugne kilestensstik. Baser og kapitæler er for hovedpartens vedkommende udført over samme skema: terningform med hjørneknopper, ornamenterede skjolde med tovsnoet kant og forholdsvis høj halsring i form af stiliserede attiske profiler eller tovsnoning. Skjoldenes ornamentik består af akantus-

Fig. 18. Skibets sydportal set indefra (s. 2754). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South portal of the nave, interior.*

Fig. 19. Skibets nordportal (s. 2754). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *North portal of the nave.*

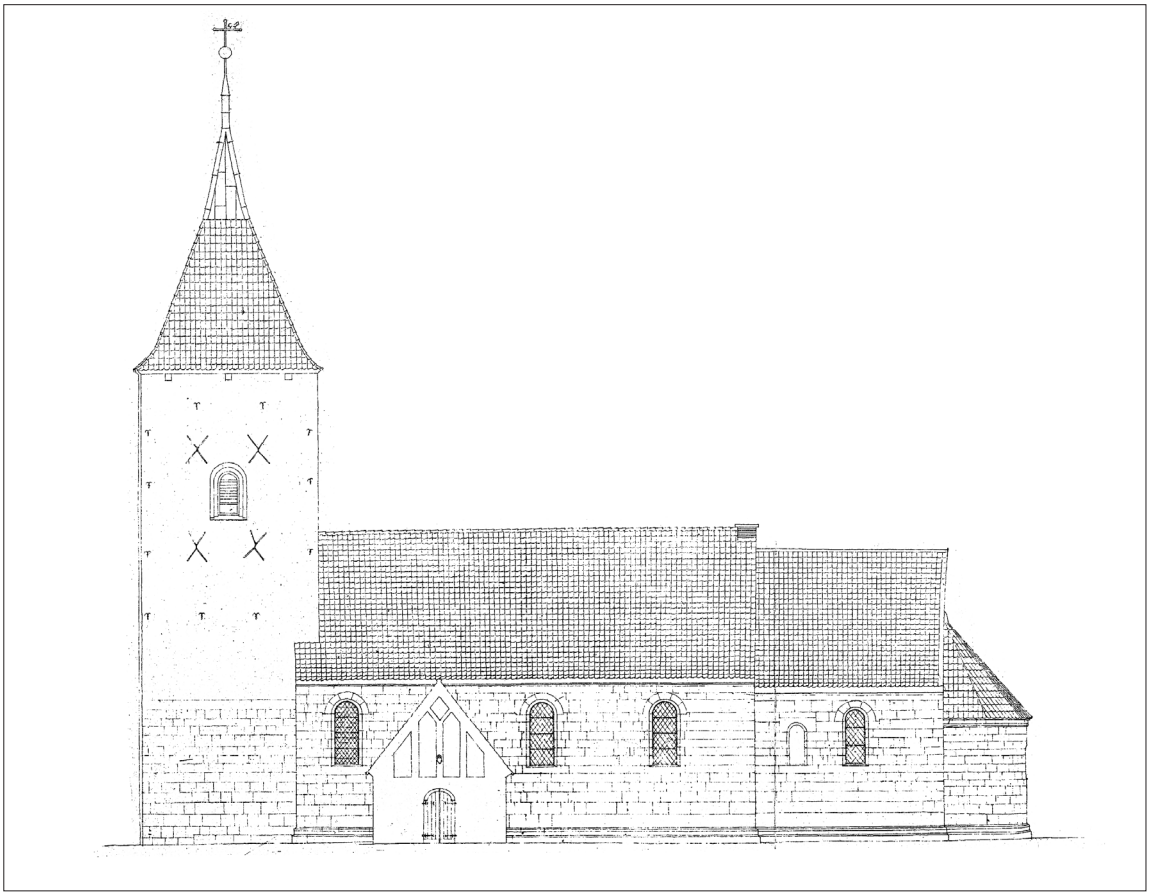

Fig. 20a. Opstalt af sydfacade. 1:300. Målt og tegnet af Marinus Andersen 1945-46. – *Elevation of south facade.*

og palmeblade samt geometriske motiver såsom koncentriske halvcirkler, cirkelform med radiære linjer og rudemønstre. Afvigende herfra er baserne på ydre det søjlepar, hvor den vestre er af den mere regulære klobasetype, mens østre base mangler halsringen.

Nordportalen (fig. 19) er udført på samme måde, blot med to frisøjler. Åbningen (248×136 cm) er nu blændet med kvadre og teglsten i munkestensformat. Sløjfningen er sket før 1600-tallet, hvor den indre del af tilmuringen blev udsmykket med kalkmalede †dekorationer (s. 2773). Tærskel og karme er modsat forholdene i syd sammensat af flere sten, og opsætningen synes skødesløs, idet en terningkapitæl er anvendt som base under den østre søjle. Ombytningen kan være sket ved en senere omsætning, der også kan have medført fragmenteringen af vestre søjleskaft.

Ganske særlige forhold gør sig gældende indvendig, hvor døråbningerne er indfattede i murfremspring, kraftigst dimensioneret ved firesøjleportalen i syd (fig. 18). I forhold til bagmuren springer det her ca. 80 cm frem, men affases til omtrent halv tykkelse i den øverste tredjedel. Materialet er hovedsagelig rå kamp suppleret med karmkvadre i dørnichen, der overdækkes af en kraftig egeplanke. Formålet med disse portalfremspring er ikke entydig, men de skal formentlig opfattes som forstærkninger af murværket omkring de dybe portaler, som det ses andre steder.[41] Sydportalen blev 1869 afrenset og fuget med Portlandcement,[34] idet søjlerne uvist hvornår var blevet 'vandaliseret' med cementpuds.[42] Indtil 1935 var buestikket skjult af våbenhusets lave loft, der dette år blev hævet (jf. s. 2763). I den indvendige, vestre karm er to stabler bevaret.

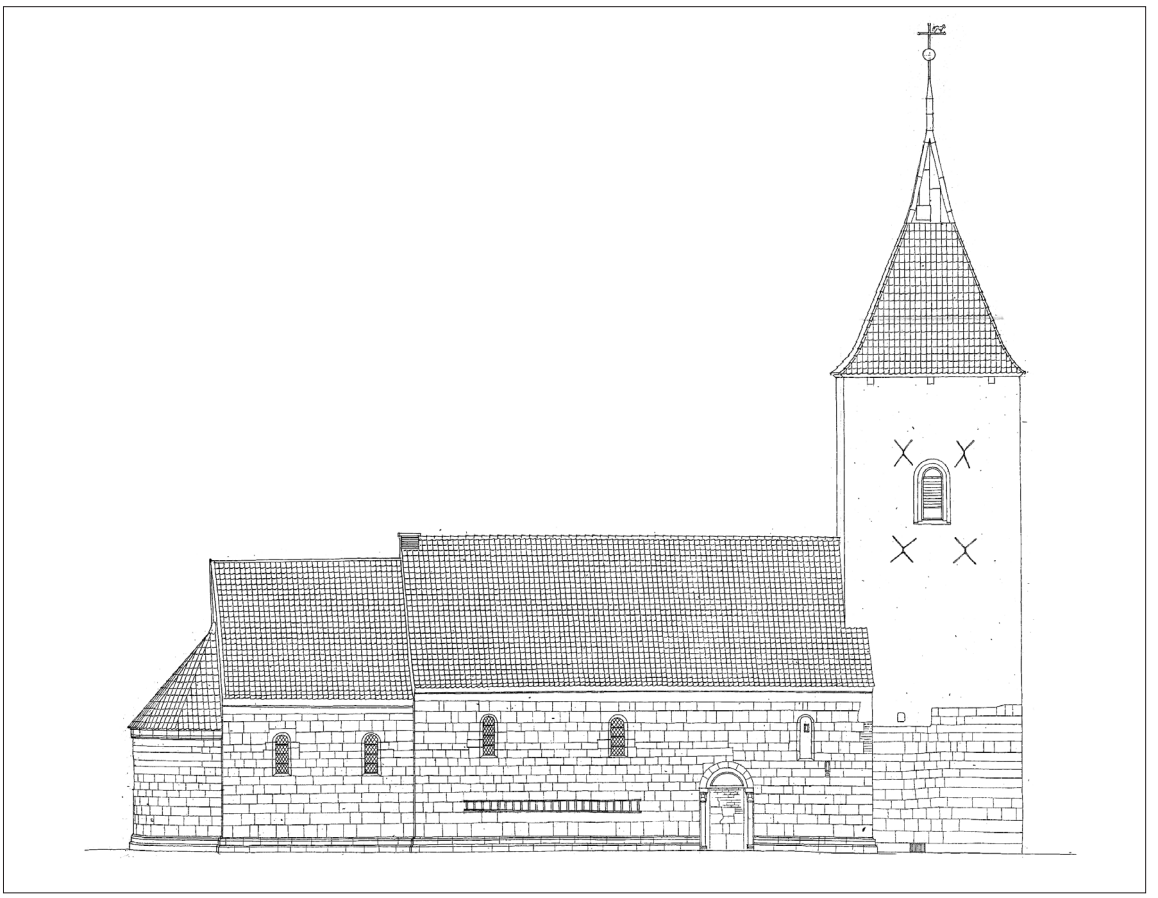

Fig. 20b. Opstalt af nordfacade. 1:300. Målt og tegnet af Marinus Andersen 1945-46. – *Elevation of north facade.*

Indre. Kor og skib dækkes endnu af flade lofter, der for korets vedkommende (brædder og bjælker) dels blev fornyet, dels blev omlagt 1857.[43] Apsis overspændes af et oprindeligt kvartkuglehvælv, der er opført af rå kamp og kalkmørtel. I forbindelse med den senmiddelalderlige omdannelse af apsis til sakristi, hvorved lukkemuren mellem de to bygningsdele blev opført (jf. s. 2760), blev hvælvets vestlige del dog ombygget og gjort højere. Dette skete som en konsekvens af *apsisbuens* forhøjelse i tegl, idet kun buens vanger af hjørnehugne kvadre, nu kalkede, er oprindelige. I apsismurens sydside er en niche, dog formentlig af nyere dato. Kor og skib forbindes af en rundbuet *korbue*, hvis vanger hviler på en skråkantsokkel. Materialet er hjørnehugne granitkvadre, idet buens kilesten er krumhugne. De profilerede kragbånd afveksler indbyrdes i udførelsen og griber om begge hjørner; profileringen er på nordre bånd dog ikke ført om på østsiden (s. 2606, fig. 3-4). Buen var en tid dækket af en cementpuds, der ønskedes fjernet 1869 (jf. fig. 41).[44] Afrensningen blev dog først foretaget 1946-51, selvom den uheldige tildækning af korbue (såvel som sydportal) var blevet påtalt allerede af Uldall (jf. ovf.) og siden ved kirkens istandsættelse 1915 (jf. s. 2763). I korets sydmur findes en retkantet *gemmeniche* (42×44×43 cm), og i triumfmurens nordside er den oprindelige *sidealterniche* bevaret, om end formentlig udvidet o. 1898 i forbindelse med installeringen af kirkens opvarmning (s. 2769). Den rundbuede åbning synes at være sat hovedsagelig af rå kamp og måler 175×90×80 cm. Sydsidens †*sidealterniche*(?) forsvandt formentlig 1648 med etableringen af opgangen til prædikestolen (jf. s. 2867), og muligvis er tre kampesten i skibets

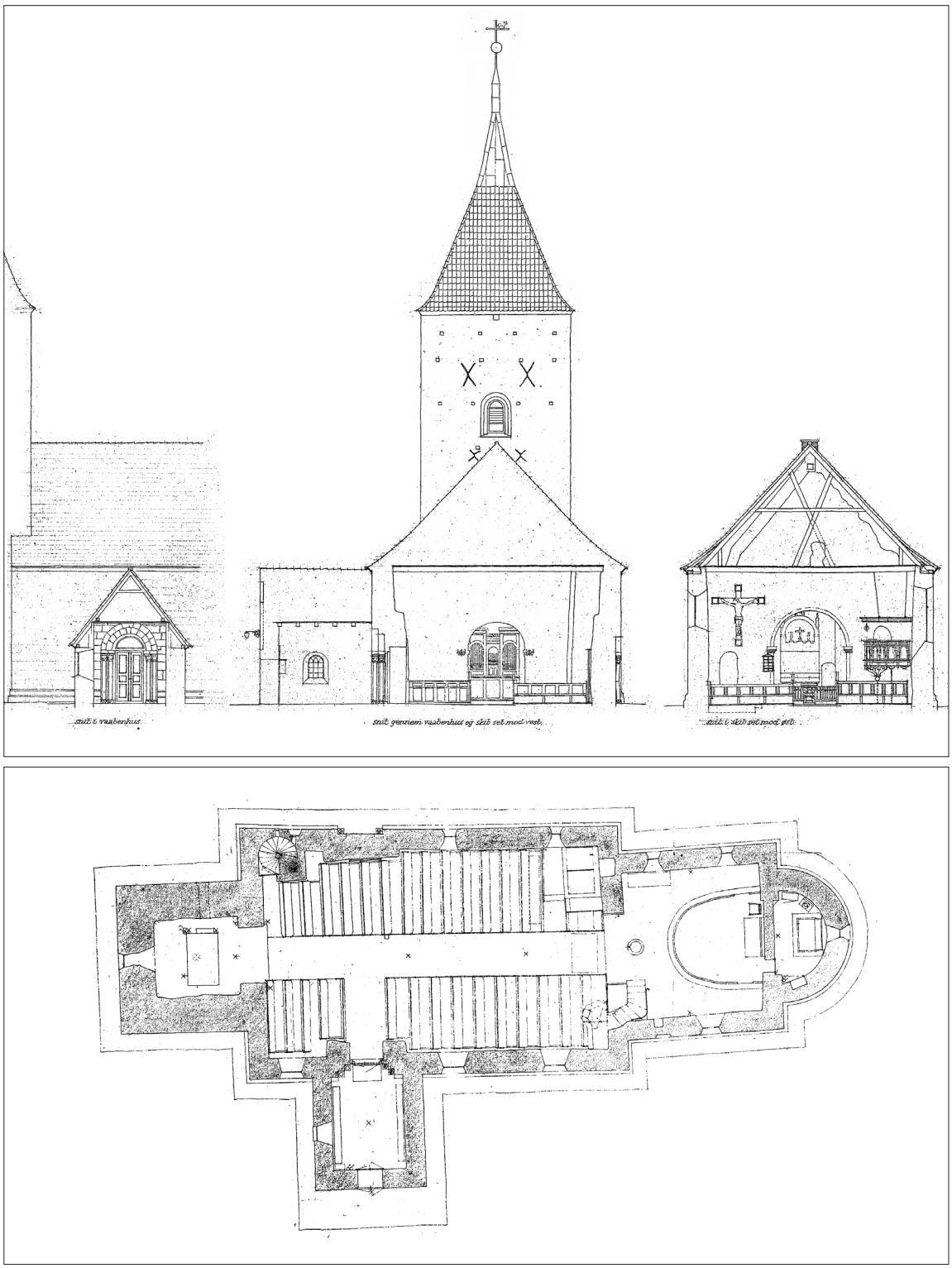

Fig. 20c–f. Tværsnit af våbenhus set mod nord samt skib set mod vest og øst. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Marinus Andersen 1945-46. – *Cross-sections of porch looking north and nave loking west and east. Plan.*

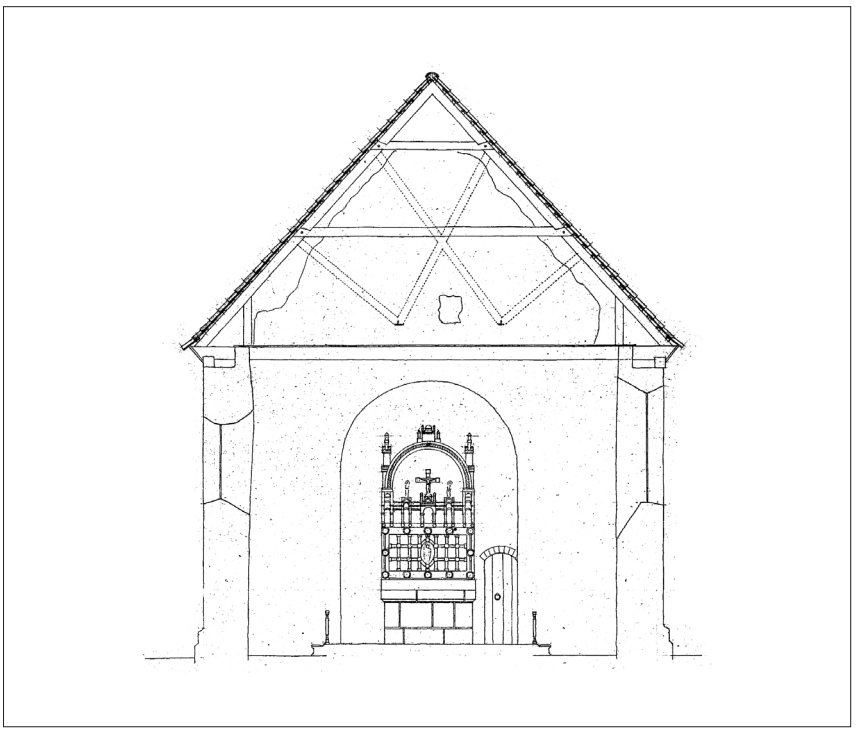

Fig. 20g. Tværsnit af kor set mod øst. 1:150. Målt og tegnet af Marinus Andersen 1945-46. – *Cross-section of chancel looking east.*

sydøsthjørne en rest af fundamentet til et muret †*sidealterbord*(?).

Taggavle. Korets østgavl er på nær den øverste spids intakt mod det indre, mens spidsen og den ydre skal i nyere tid er opmuret med små teglsten. Den oprindelige del består af rå kamp samt store mængder afslag i en lys, gråhvid kalkmørtel. I murværket er desuden enkelte kvadre, der fortrinsvis er indsat omkring den irregulære og formentlig sekundære åbning til apsisloftet.

Skibets østgavl er ligeledes intakt og består i forhold til korets af noget mindre sten og afslag. Også her er efter gavlens opførelse brudt en irregulær åbning mellem skibets og korets loft.

Vestgavlen i skibet har oprindeligt murværk af rå kamp i det nedre, mens gavltrekantens øvre del er ombygget i forbindelse med tårnets opførelse (s. 2757).

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. Sædvanen tro blev kirken i middelalderens sidste del udvidet med våbenhus (o. 1475) og tårn (o. 1500), og omtrent samtidig med sidstnævnte blev også skibets vindeltrappe samt korets lukkemur opført.

Våbenhuset ud for skibets syddør kan i kraft af gavlens blændingsdekoration formentlig dateres til 1400-tallets sidste fjerdedel (fig. 21, 180). Den i planform rektangulære bygning er opført af røde tegl i munkestensformat, hvis enkeltheder i øvrigt skjules af hvidtekalken; ud over gavlens blændingsdekoration er der på huset ikke bevaret andre arkitektoniske særpræg. Gavlprydelsen, der nu er nedskåret, er til gengæld markant og kan jævnføres med en lang række lignende og samtidige dekorationer på andre af egnens kirker, herunder f.eks. Lomborg, s. 732, Dybe, s. 1539, Mejrup, s. 1783 og Navr, s. 2408. Udsmykningen består af fire højblændinger, der adskilles af helstensbrede piller. Over de inderste blændinger er delvist bevarede, oprindeligt spidse buestik, der antyder, at de var samlet i en bredere blænding under den nu forsvundne †*kam*, der muligvis var prydet af pinakler. I de midterste blændinger findes trappestikdækkede glugger, nu blændet i flugt

med facaden. Rummets indre, der får lys gennem et rundbuet vindue i vest, dækkes af et fladt bjælkeloft i hanebåndshøjde. Det hævede loft er fra 1935, hvor portalens buestik ønskedes synliggjort. Før den tid var loftet udlagt i tagfodshøjde, men om dette afspejlede oprindelige forhold, eller om våbenhuset fra starten var uden loft, er uvist.

Det fem stokværk (oprindeligt fire) høje *tårn* ved skibets vestgavl er opført ved middelalderens slutning, vel o. 1500, og formentlig forhøjet med et stokværk i eftermiddelalderlig tid. Byggematerialet består i de nederste 14-15 skifter af udflyttede kvadre fra skibets vestgavl hvorover røde teglsten i munkestensformat med senere skalmuringer i små sten; bagmurene er af rå kamp i de nedre stokværk, i klokkestokværket dog af tegl. Det bemærkes, at antallet af kvadre langt overstiger, hvad der oprindeligt kan have siddet i skibets vestgavl, hvorfor en betydelig stenmængde kan være tilført andetsteds fra.

Tårnrummet åbner sig mod skibet ved en rundbuet arkade med to skifter høje kragbånd af retkantede munkesten, der er trinvis udkragende og affaset foroven. Vanger og stik er ligeledes muret af tegl i munkestensformat i munkeskifte. Rummet dækkes af et krydshvælv med murede vederlag og halvstensbrede ribber, og i den søndre kappe er et *klokkerebshul*. I vest er et rundbuet vindue, der i det ydre er opbygget af genanvendte romanske kvadre, herunder monolitoverligger med rundbuet åbning, smigsten samt monolitsålbænksten. Vindueskvadrene stammer formentlig fra kirkens sydside (jf. s. 2749). Adgangen til de to mellemstokværk, der adskilles af et bjælkelag med smal gangbro længst mod øst, sker via skibets loft gennem en fladbuet dør i spidsbuet spejl i skibets vestre gavl (fig. 29-30). Døren blev indsat og gavltrekanten ombygget med tårnets opførelse, idet muren i den øvre del nu består af munkesten i irregulært munkeskifte med ryggede fuger. Det nederste mellemstokværk kunne tidligere også nås via en †*fritrappe* (jf. ndf.) og †*dør* over hvælvet i tårnets nordside (fig. 178-79). Den fladbuede åbning, der er tilmuret i flugt med facaden, har halvstens anslagsfals og er ufalset mod det indre. I vestvangen er en dyb kanal beregnet til stængebom. Døren var endnu i brug 1647, hvor en †fritrappe i form af to lange egelejdere og adskillige små stykker egetømmer blev tildannet 'norden tårnet op til klokken'.[45]

Fig. 21. Våbenhuset set fra sydøst (s. 2757). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Porch seen from the south west.*

En trætrappe fører til klokkestokværket, hvis adskillelse fra det underliggende rum er markeret ved et bjælkelag med bræddegulv, der hviler på en afsætning i muren. De ofte reparerede bagmure er alle af tegl i munkestensformat muret i irregulært skifte, nogle partier dog i krydsskifte. Stokværket har to glamhuller i vest, ét i de øvrige verdenshjørner; de er rundbuede og har udvendig dobbelt fals, indvendig enkelt fals.

Stokværket herover, der er adskilt ved et bjælkelag, er på baggrund af en formodentlig eftermiddelalderlig forhøjelse genopført 1916 efter et lynnedslag; tag og spir er ligeledes fra 1916 (s. 2763).

Trappehuset i skibets nordvesthjørne, der ud fra fund af kalkmalede dekorationer på den ældste puds er opført o. 1500-25 (s. 2773), er modsat sædvanen ikke opført i forbindelse med en overhvælving af rummet (fig. 22). Eftersom det romanske vindue er bevaret i det ydre, har facaden næppe været nede ved anlæggelsen af trappen, der har fået plads ved en udhugning i skibets bag-

Fig. 22. Trapperum i skibets nordvestre hjørne (s. 2758). Foto Arnold Mikkelsen 2017.
– *Stairwell in northwestern corner of nave.*

mure. Materialet er røde tegl i munkestensformat, og adgangen sker gennem en fladbuet underdør ved skibets vestvæg. Det løbermurede trapperum snor sig højre om en afrundet spindel af formsten. Trinene dækkes nu af en hård cementpuds, mens skaktens loft udgøres af vandret lagte og udkragende bindere samt enkelte løbere, der stiger trinvis og øverst er afsluttet af et fladbuet stik. Trappeløbet munder ud på en mindre repos i murkernen, hvorfra en ligeløbstrappe orienteret nord-syd bestående af yderligere seks høje trin fører til skibets loft.

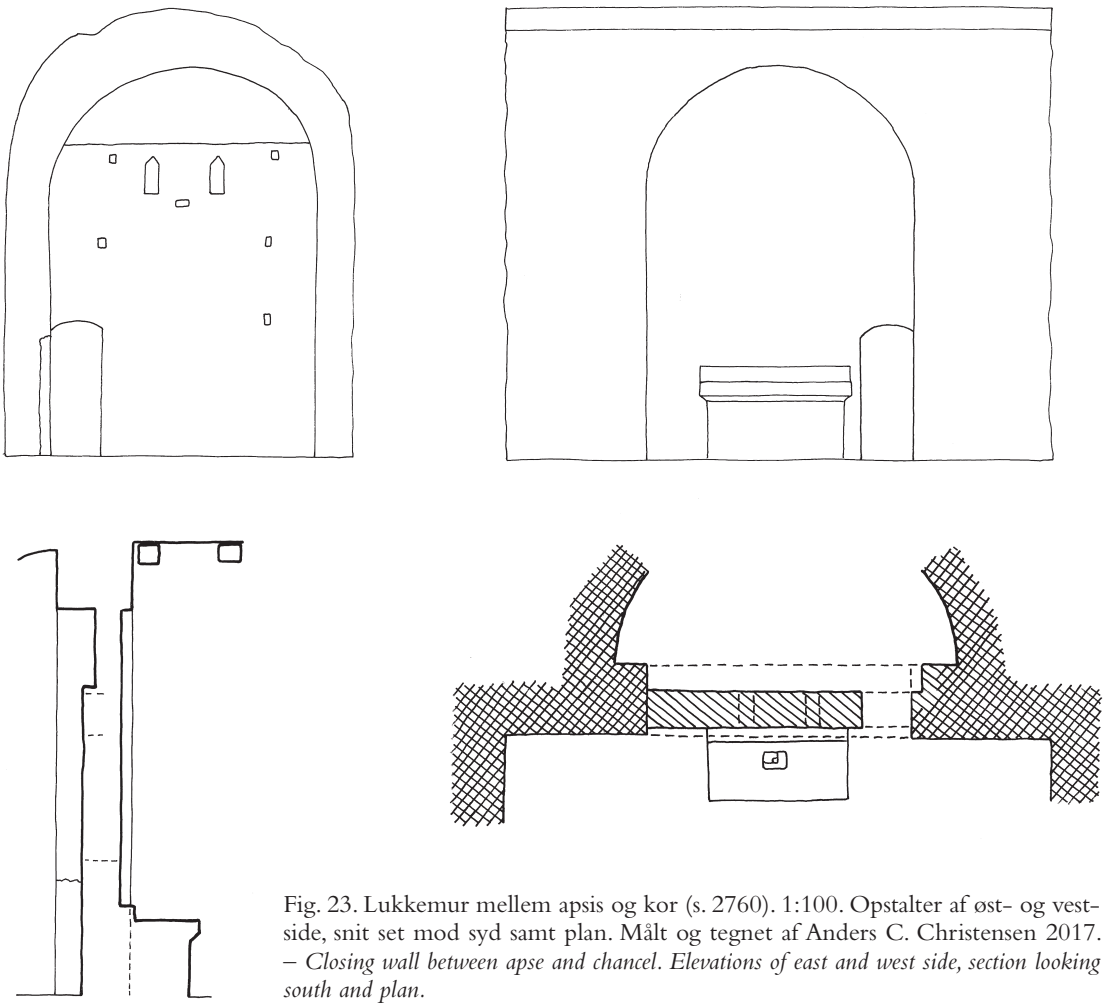

Fig. 23. Lukkemur mellem apsis og kor (s. 2760). 1:100. Opstalter af øst- og vestside, snit set mod syd samt plan. Målt og tegnet af Anders C. Christensen 2017. – *Closing wall between apse and chancel. Elevations of east and west side, section looking south and plan.*

Den mellem kor og apsis opførte *lukkemur*, hvis opførelsestidspunkt er ukendt, udskilte kirkens østende til *sakristi* (fig. 23-26). En sengotisk datering o. 1500 må anses som mest sandsynlig (jf. også †*kalkmalerier*, s. 2773), da muren så skal ses i sammenhæng med lignende foranstaltninger i en lang række kirker, hvoraf i denne sammenhæng særlig Tamdrup skal fremhæves (*DK Århus* 5092).[46] Den halvanden sten tykke mur er opført af røde teglsten i munkestensformat og er siden den 1935 udførte ombygning forsænket en halv sten i forhold til korets østvæg.[47] Dermed udfylder muren den oprindelige apsisåbning, hvis vanger og (sekundære) buestik er synlige. Mod sakristiet er muren i de øverste ca. 70 cm trukket en halv sten tilbage, og herunder ses i alt seks åbentstående *bomhuller* samt to spærstikafdækkede *glugger*, der siden 1935 er blændet i flugt med korvæggen, men åbne i bagvæggen. Gluggerne måler 49×18 cm og sidder 340 cm over nuværende gulv med en indbyrdes afstand på 70 cm. Dermed svarer placeringen og udformningen af de lige gennemløbende åbninger præcis til to af alterretablets fritstående figurer i den ældre opsætning, idet lukkemurens udformning således nøje blev afstemt efter retablet (jf. fig. 109). Adgangen til sakristiet sker gennem en fladbuet dør i syd. Dennes buestik blev rekonstrueret 1935 efter spor af et oprindeligt stik, idet døren blev forhøjet ved anlæggelsen af korets bræddegulv enten 1863 eller 1885 (jf. s. 2765).[48] Ved rekonstruktionen blev dørfløjen desuden rykket til murens østre bagkant.[47]

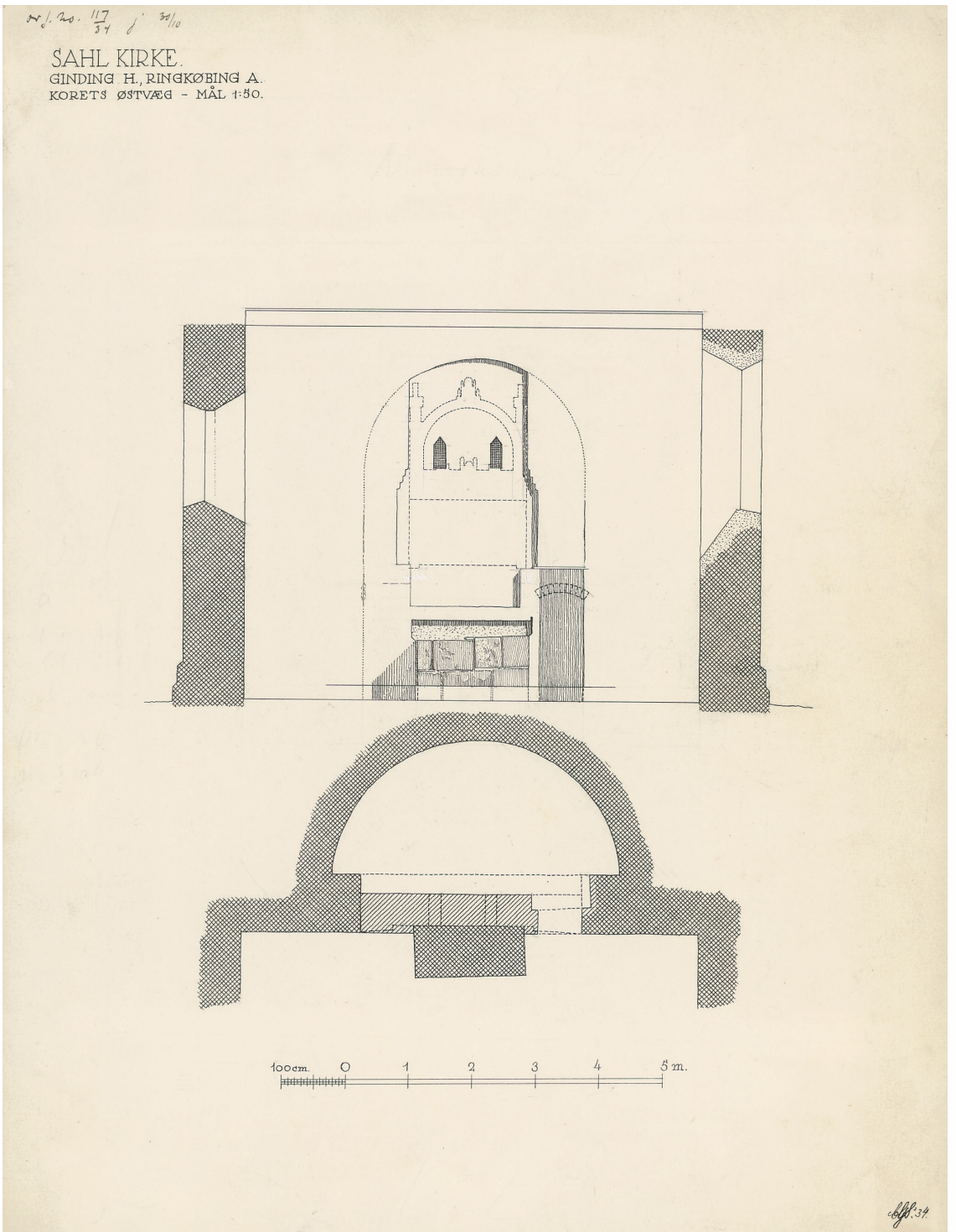

Fig. 24. Opmåling af den senmiddelalderlige lukkemur (s. 2760) med angivelse i stiplede linjer af konturerne af det gyldne alter og aftrykket efter alterbordspladen (sml. fig. 47 og s. 2778). 1:100. Målt og tegnet af C. G. Schultz 1934. – *Scale drawing of the Late Medieval closing wall with broken lines indicating the contours of the golden altar and the imprint of the Communion table panel.*

Fig. 25. Detalje af lukkemur mellem apsis og kor set mod vest (s. 2760). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Detail of closing wall between apse and chancel looking west.*

Som det fremgår af ældre opmålinger og beskrivelser, var muren dog oprindeligt opført i plan med korets østvæg, idet kun den midterste del, hvis mål var afpasset alterprydelsen, lå en halv sten dybere (fig. 24). De med korvæggen plane sider var svagt smigede, hvorved der måske var levnet plads til senmiddelalderlige †alterfløje (s. 2855). Omtrent ud for gluggernes bund var en fire skifter høj aftrapning med rundede kanter, idet den øvre del af blændingen var smallere end den midterste del.

I forbindelse med et o. 1945 fremsat forslag om at fjerne lukkemuren blev der foretaget undersøgelser, som viser, at korets taggavl såvel som apsishvælvet blev ombygget i forbindelse med murens opførelse. For apsishvælvets vedkommende blev øverste del mod korets østmur genopført i rå kamp med supplerende anvendelse af teglbrokker. Dette resulterede i en forhøjelse med stejlere rejsning, der er markeret ved et knæk i hvælvkappen (jf. fig. 12). Også apsisbuens sekundære stik, der er af tegl i munkestensstørrelse, er fra denne tid.

Senmiddelalderlige reparationer. Kirken gennemgik o. 1445-55 en større istandsættelse, hvor korets og skibets tagværker blev udskiftet (jf. s. 2767).

Eftermiddelalderlige tilføjelser og reparationer. På et ukendt tidspunkt synes en forhøjelse af tårnet at være udført (jf. de lavt placerede glamhuller), men grundet et lynnedslag 1915 og den efterfølgende genopførelse af den øvre del er forhøjelsens oprindelige udformning gået tabt (s. 2764 f.).

1648 blev en murermester betalt for at 'forfærdige' gangen op til prædikestolen, hvorved formentlig menes gennembrydningen af triumfmurens søndre del.[24] 1766 var bygningen i 'meget' god stand, men 1773 forårsagede det 'åbne' loft stor kulde og træk, ligesom en del vinduesruder var faldet ud. Våbenhusets gavl var tillige så brøstfældig, at en reel udskridningsfare var til stede.[30]

En *hovedreparation 1784* er markeret ved en bygningsindskrift på tårnets vestfacade.[49] Reparationen er endvidere indirekte omtalt 1791, idet hele 'overdelen', dvs. tagværkerne samt lofter og bjælker, blev nedtaget og sat i 'fuldkommen god stand'. Istandsættelsen omfattede også en ny tagbeklædning, nu af tegl (s. 2768), samt omsætning af kvadrene på korets søndre side.[50] Årene op til århundredskiftet var præget af udbedringer af især det nye tegltag, der blev repareret 1793, 1795, 1798 og 1800;[51] problemerne var endnu ikke løst 1810 og de følgende år, hvor det var

utæt over koret, tårnet og våbenhuset.[31] Kirkens generelle tilstand blev ellers betegnet som 'mådelig' 1810.[52] 1891 oplystes, at kirken i nærmeste fremtid skulle underkastes en ikke nærmere specificeret hovedreparation af bl.a. tårn og skib.[34]

9. juni 1915 blev kirken ramt af et lynnedslag, der forårsagede skader særligt på tårnets spir og østmur (jf. ndf.) samt på skibets sydvesthjørne. I det indre havde muren slået revner, og der lå murbrokker og kalkstøv; 47 ruder var slået ud, og prædikestolen havde taget skade (s. 2869). Ved den efterfølgende *hovedistandsættelse 1915-17* (arkitekt Hans Arentoft, København) blev tårnets spir genopført (s. 2764) og sydsidens kvadre omsat, inklusive nye vinduer.

Ved *istandsættelsen 1934-35* (arkitekt Søren Vig-Nielsen, Viborg) blev der udført en restaurering af kirkens gyldne alter (s. 2782) og i forbindelse hermed en omarbejdning af korets lukkemur samt dennes dør (s. 2760). På samme tid blev våbenhusets loft hævet, hvorved portalens buestik blev frilagt.

Allerede ved *istandsættelsen 1946-51* (arkitekt Marinus Andersen, København) blev der atter fremsat forslag om nyopsætning af alteret, der tænktes placeret i oprindelige rammer i kirkens apsis. En sådan ændring måtte nødvendigvis omfatte en nedrivning af den senmiddelalderlige, men 1935 stærkt behuggede lukkemur, hvilket som bekendt ikke blev gennemført. En sløjfning af lukkemuren var i øvrigt også overvejet ved forrige restaurering.[35] Til gengæld blev korets romanske sydvinduer retableret, korbuen afrenset for cement, lukkemurens kalkmaling sløjfet og våbenhusets gulv omlagt samt en ny dørfløj opsat. Desuden blev kvadrene omsat på korets sydside og korgavlens kam repareret og i forlængelse heraf apsidens tagbeklædning omlagt (s. 2768).

Fig. 26. Korets østparti med det gyldne alter, o. 1200 (s. 2782), opsat foran den senmiddelalderlige lukkemur (s. 2760) og ved døren til sakristiet. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Eastern section of the chancel with the golden altar, c. 1200, set up in front of the Late Medieval closing wall and by the door to the sacristy.*

En *istandsættelse 1988* omfattende tårnet (jf. ndf.), korets gavle samt våbenhuset (arkitekterne Olaf Brusch, Johan Duelund og Ib Lydholm, Thisted) og indebar en afrensning af cempexolag på teglfacaderne, reparation af murværket og efterfølgende kalkning med læsket kalk. Desuden blev tårnets tagbeklædning udskiftet (s. 2768).

Tårnets vedligeholdelse. Det høje tårn har krævet kontinuerlige udbedringer, hvoraf de ældst kendte er nedfældet i kirkeregnskaberne. Reparationer blev således foretaget 1634, hvor en murermester udhuggede gamle sten og indsatte nye på sydsiden af tårnet 'fra øverst til nederst'.[24] 1640 blev nye bjælker indlagt 'under spiret', og på sydsiden blev murværket atter udbedret, ligesom glamhullerne på østre, vestre og søndre side blev repareret; også sydsidens †vinduer blev fuget.[24] For glamhullernes vedkommende skulle arbejderne rette op på det forhold, at der tilsyneladende flød regnvand ind i klokkestokværket. I de følgende år blev der fortsat ofret betydelige ressourcer på tårnets vedligehold, idet udfaldne sten i sydsidens murværk blev repareret 1643, hvor også fem murankre blev indsat. I samme ombæring blev skibets vestgavl fuldstændig omsat og tillige forsynet med fem ankre. 1645 var turen kommet til tårnets vestside, hvor formuldede sten blev udskiftet 'fra taget og til jorden', og hvor de 1643 berørte dele atter blev fuget. Sydsiden vedblev at volde problemer, og allerede 1651 måtte en murermester betales for at udhugge 'formuldede' sten, igen fra 'øverst til nederst', samt indsætte fire murankre.[24] 1773 blev der af kirkejeren indkøbt materialer til udbedring af tårnets forrådnede tømmer,[30] og ved samme lejlighed blev højden reduceret (jf. ovf.). 1863 blev Jens Larsen betalt 30 rdlr. for at 'opsætte spiret'.[34] En dramatisk episode indtraf ved lynnedslaget

Fig. 27. Tårnreparation efter lynnedslaget 1915 (s. 2764). Foto M. Mackeprang 1915. – *Tower repairs after lightning strike in 1915.*

Fig. 28. Kirken i landskabet set fra sydvest. Foto Ivar Hertzsprung 1898. – *The church in the landscape, seen from the south west.*

1915, hvor spiret og dele af murværket blev beskadiget. Skaderne blev udbedret de følgende år, idet tårnets overdel blev genopført fra klokkestokværkets bjælkelag og op (fig. 27). 1957 blev revner og udbulinger på den skalmurede vestside repareret, og muligvis på samme tid blev bygningens teglfacader overtrukket med cempexomaling. Bemalingen var formentlig en medvirkende årsag til de fugtproblemer, der senere opstod, og som blev udbedret 1988 ved en afrensning af malinglaget, der erstattedes af læsket kalk. Ved samme lejlighed blev tårnets tagbeklædning udskiftet (s. 2768). 1995 blev en jernrist på tårnets nordside fjernet og hullet til en luftkanal tilmuret (jf. fig. 20f).[53] En †træskillevæg mellem skib og tårnrum blev formentlig opsat med †pulpiturets opførelse i 1700-tallets sidste halvdel (s. 2876). Den blev tilsyneladende sløjfet med †pulpiturets nedtagelse o. 1933.

Gulve. Apsidens gulv er nu dækket af planker med kokostæppe. Korets gulv består af kvadratiske, sorte og hvide diagonalt lagte cementfliser, under korbuen dog af ølandsfliser og en gravsten (s. 2881); i knæfaldet plankegulv og kokostæppe. De farvede cementfliser stammer formentlig fra tiden o. 1900, idet lignende fliser kendes fra en række af områdets kirker (f.eks. Fjaltring, Borbjerg og Navr, s. 1645, 1860 og 2414). I skibets midtergang ligger et kokostæppe, der formentlig skjuler en belægning af kvadratiske cementfliser jf. korets. Under stolene og i tårnrummet er lakerede plankegulve. †*Gulve*. 1648 blev 'nogle sten' lagt i kirkegulvet.[24] O. 1791 blev kirkegulvet omlagt og overalt forsynet med mursten,[50] der endnu udgjorde belægningen o. 1861.[54] O. 1863 blev gulvet imellem knæfaldet og alteret belagt med brædder, der blev omlagt og udvidet med større runding 1885.[34] 1892 blev korgulvet uden for

Fig. 29. Dør mellem skibets loft og tårnets mellemstokværk (s. 2758). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Door between the loft of the nave and the middle storey of the tower.*

skranken belagt med gule fliser, og året efter blev der i skibets midtergang lagt flisegulv tre tommer under korgulvet; i våbenhuset blev der lagt cementgulv,[34] som indtil o. 1944 delvist dækkede sydportalens søjlebaser.[35] Herefter blev nuværende gulv etableret. Samme år blev 'dekorationen'(?) på gulvet oven for døbefonten opmalet med en til fonten passende farve.[34] 1956 blev korgulvet omlagt med mursten i den østlige del i forbindelse med etableringen af det nye knæfald. Tårngulvet bestod 1933 af 'store sten og fliser', der dette år blev taget op.[55] Herved fremkom tillige elementer fra kirkens oprindelige alterbord, herunder den centrale dæksten indeholdende kirkens relikvier (s. 2778). Ved kirkens erhvervelse af et nyt orgel 1970 (s. 2876) blev tårnets gulv sænket, idet luftindtaget til det gamle orgel skete fra hulrummet under gulvet, som via en †rist i tårnets nordmur blev forsynet med luft udefra.

Vinduer. Sydsidens nyromanske og granitindfattede vinduer i skibet er fra kirkens restaurering 1915-17, hvor et tilsvarende †vindue også blev indsat i korets sydmur.[35] Her blev de romanske vinduer dog genetableret 1946-51, idet det vestre blev genåbnet, mens det østre blev retableret.[56] Korets to vinduer i nord var en tid blændede (jf. ndf.), men blev genåbnet 1894, hvor blyindfattede vinduer blev indsat.[34] I den forbindelse blev de føromtalte fragmenter af romanske vinduesrammer fundet (fig. 171-76, s. 2749). Året efter blev en blyindfattet rude indsat i apsisvinduet.[36]

†*Vinduer.* 1631 blev der fremstillet tre nye vinduer til kirken.[24] 1634 blev der indsat nye vinduer vest for våbenhuset og i koret, og 1640 blev der indkøbt glas til et 'stort' vindue ved prædikestolen, ét i sakristiet og to ved vindeltrappen.[24] Desuden blev tårnets †sydvinduer (glamhuller?) repareret dette år. 1651 blev der indsat et nyt vindue på sydsiden, vest for våbenhuset.[24] Korets oprindelige sydvinduer blev formentlig tilmuret o. 1788, hvor hele sydsiden blev omsat,[57] og 1794 blev 'alle manglende' ruder i kirken indsat.[58] De 1788 indsatte og teglindfattede vinduer eksisterede formentlig indtil 1917 (jf. ovf., fig. 27). Endnu 1850 var de romanske sydvinduer i skib (og kor) synlige om end, som nævnt, tilmurede.[25] 1861 var

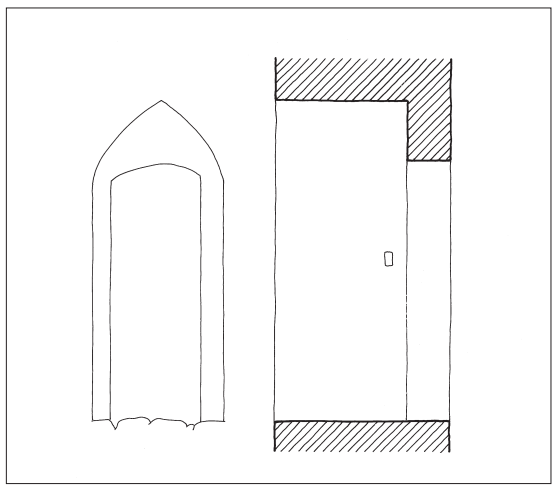

Fig. 30. Dør mellem skibets loft og tårnets mellemstokværk (s. 2758). Opstalt og snit. 1:50. Målt og tegnet af Anders C. Christensen 2017. – *Door between the loft of the nave and the middle storey of the tower. Elevation and section.*

Fig. 31. Skibets tagværker set fra øst (s. 2767). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Roofing of the nave seen from the east.*

der blot ét vindue i koret, i sydsiden, idet alle de romanske vinduer 1865 var blændede på nær apsidens;[59] ruderne var på dette tidspunkt blyindfattede i trærammer.[34] 1864 betaltes købmand Sørensen 68 rdlr. 8 sk. for nye kirkevinduer,[34] og 1881 blev nye jalousier til tårnets glamhuller erhvervet for 57,71 kr. De blev fornyet 1925 og fra 1958 tillige med et gitter. 1904 blev alle kirkens vinduer forsynet med †sålbænke.[34]

Tagværker. Det nyere apsistagværk af fyr består af 13 spærfag, der er samlet i en kongestolpe midt for korgavlen.

Korets tagværk består af ni spærfag, hvoraf de otte er egespær, mens gavlspæret i øst er nyere og af fyr. Egespærene er sammentappede foroven og har to hanebånd, der er bladede på spærenes vestsider undtagen de to vestlige fag, hvor de er fastgjort på østsiden. På vestsiden er en fra øst stigende nummerering i et øksehugget, romertalslignende system i syd og nord. Spærene, der er tappede i bindbjælkerne, understøttes af korte stivere, der ligeledes er tappede og er fastgjort med trænagler. Det vestligste fag har endvidere en nyere afstivning bestående af fire lange fyrretræsstivere, hvoraf to er krydsende.

Skibets flere gange omsatte egetagværk består af 15 opskalkede spærfag samt et nyere fag af fyr over østgavlen (fig. 31). Konstruktionen havde oprindeligt, som korets, to hanebånd, men kun det nedre er bevaret, om end forkortet og rykket længere op. Hanebåndene var tidligere påbladet spærenes østsider, hvor de afskårne bladinger flere steder endnu ses, men er i den nye opsætning tappet op i spærenes undersider. Spærene understøttes af korte, lodrette stivere, hvoraf flere er udskiftet, og til yderligere afstivning er opsat lange krydsende stivere. Disse er på sydsiden ført ned til bindbjælkerne, mens enderne på de nordre er påbladet de søndre; herved fremkommer en y-form. Også de lange stivere er forkortede og nedrykkede, og som en konsekvens heraf blev de øvre hanebånd sløjfet (jf. ovf.). I nyere tid er de

lange stivere på hvert tredje fag suppleret med en tilsvarende y-form, dog spejlvendt i forhold til de ældre. En romertalslignende nummerering fra øst mod vest er muligvis sekundær.

Tårnets opskalkede pyramidetagværk af fyr er fra 1916, men er repareret flere gange siden, bl.a. o. 1955.

Over våbenhuset består fyrretagværket af syv spærfag med to hanebånd, hvoraf det nedre markerer loftsniveauet.

Dendrokronologiske undersøgelser. 2017 er der fra korets og skibets tagværker, fra nogle bevarede vinduesrammer samt fra kirkens gyldne alter (jf. s. 2782) undersøgt en række prøver med henblik på dendrokronologiske undersøgelser. 1) Tre fragmenter af romanske vinduesrammer, alle uden splintved, er dateret. Fældningsåret for træet kan fastsættes til efter o. 1180.[60] 2) Fra det gyldne alters frontale er to lodrette endestolper undersøgt, begge uden splintved. Stolperne er fremstillet af træ, som er fældet efter o. 1190. Fra retablet er en stolpe samt træet fra krucifikset, sidefigurerne samt fra topstykket og dets to sidetårne analyseret. Heller ikke her var splintved bevaret. Fældningsåret for de yngste dele af retablets træ kan fastsættes til efter o. 1172.[61] 3) Fra tagværkerne er udtaget 21 prøver, heraf syv fra koret og 14 fra skibet. 20 er dateret, og alle viser, at træernes fældningstidspunkter ligger i perioden o. 1445-55.[62]

Tagbeklædning. Apsis er siden 1951 blytækket, mens resten af kirken er belagt med vingetegl; dog er der bly på den øverste del af tårnets pyramidetag. Her blev den nedre belægning af falstagsten 1988 erstattet af de nuværende vingetegl.

†*Tagbeklædning.* Kirkens ældst kendte tagbeklædning var bly, hvad der formentlig afspejler oprindelige forhold. Blyet på koret (nordside?) og tårnets spir blev således omstøbt og omlagt 1632. Fire år senere blev korets sydside samt våbenhuset nytækket, og 1637 blev der atter udført blytækkerarbejde på kirkens 'søndre og nordre' side.[24] 1639 og 1648 blev blyet på tårnspiret omlagt igen, mens skibets blytag blev genoplagt 1651.[24] 1700 var kirken endnu 'overalt tækket med bly', og 1771-72 var der på korets sydside huller i blybeklædningen, så regnen løb ned ad tagværket.[30] Det gamle blytag blev endeligt sløjfet o. 1784 (jf. s. 2762), hvor hele kirken såvel som spiret efter kongelig tilladelse blev belagt med tegl; som følge af voldsomme stormvejr blæste en stor del af tagstenene dog ned allerede 1791-92.[50] Som nævnt ovf. (s. 2762) var der store problemer med utætheder i kirkens tegltag i årene o. 1800, og disse forhold kan muligvis forklare, at våbenhuset i en kortere periode o. 1814 tilsyneladende havde blytag.[63] Allerede o. 1861, og i hvert fald siden 1865, var der dog igen tagtegl på hele kirken, hvilket for nordsiden af skibets vedkommende blev udbedret 1888.[34]

Tårnet dækkes af et pyramidetag fra 1916 (arkitekt Hans Arentoft, København), der blev opført som erstatning for det 1915 lynramte †pyramidetag (fig. 27). Ved genopbygningen blev tagets hældning ændret til nuværende forhold og tillige gjort højere, idet den tidligere, dybere indskæring af pyramidens sider blev reguleret. Det skete på trods af et stærkt ønske om at bevare den ældre form. Kun vindfløjen blev dog genanvendt.[64] Tårnets oprindelige, øvre afslutning kendes ikke, men i slutningen af 1600-tallet blev tilbygningen optimistisk beskrevet som 'så høj, at det overgår næsten alle landsbykirker i højde, og så man derfra tydeligt kan se kirker i fire stifter'.[65] Det 'høje, spidse' tårn var også blevet fremhævet i præsteindberetningerne i århundredets første halvdel, [66] og o. 1774 blev det anseelige spirs højde anslået til 70 alen, hvilket omtrent svarer til 44 m. Selvom der nok må sættes spørgsmålstegn ved rigtigheden af dette udsagn (det nuværende er hen ved 33 m), var tårnet dog så højt, at der dette år blev givet tilladelse til at nedsætte højden på spiret.[67] Dermed fik tårnet formentlig det lave †pyramidespir, der blev udskiftet efter lynnedslaget 1915, men at †spiret først blev opsat i forbindelse med restaureringen 1784, kan ikke udelukkes (jf. s. 2762). At tårnbygningen stadig var ganske dominerende i landskabet blev understreget af Jeppe Aakjær, der 1930 karakteriserede kirketårnet i Sahl som »den rankeste Grenadér imod den vestlige Himmels Tordenskyer«.[68]

Farveholdning. Kirkens kvaderbeklædning står i blank mur undtagen korets og skibets øverste skifte på nordsiden, der er kalkede som de øvrige,

Fig. 32. Kirken i landskabet set fra vest. Foto Kristian Hude o. 1900. – *The church in the landscape, seen from the west.*

teglsatte mursektioner; også de romanske vinduessmige er kalkede. I det indre er korbuen blank, mens væggene er kalkede. Loftet er siden 1985 holdt i grønne farver. Kalkninger af kirken er ofte nævnt i kirkens regnskaber, første gang 1641, hvor hele bygningens indre undtagen østgavlen blev kalket; 1651 blev kirkens indre pudset og kalket.[24] 1919 blev loftet malet med lys perlefarve.[34] Den senmiddelalderlige lukkemur mellem apsis og kor blev 1935 strøget på vestsiden med en lyseblå †kalkfarve, der ved restaureringen o. 1950 blev ændret til hvid.[69] Ved samme lejlighed blev en brun oliefarve på væggen ved opgangen til prædikestolen ligeledes hvidtet over.

Opvarmning. Kirken opvarmes siden 1967 af et oliefyret *luftvarmeanlæg* (Horwath og Skou, Viby J.) placeret i bygningen på kirkegårdens nordvestlige hjørne, idet indblæsningen sker fra den ældre kaloriferegrav under gulvet i skibets nordøstlige hjørne. Ved etableringen af det nye varmeanlæg blev †skorstenspiben nedtaget og taget retableret.

†*Opvarmning*. Allerede 1636 omtaltes en varmekilde, idet tre karle betaltes for at nedbryde 'ovnen og skorstenen' samt for at fylde 'hullet' op. Formentlig er der tale om en †*kamin* i våbenhuset til blystøberarbejde, jf. forholdene i en lang række andre kirker.[70] Ved kirkens restaurering 1951 fandtes i våbenhusets gulv rester af et sådant ildsted, der indeholdt trækul og dråbeformede blystykker.[71] Anbringelse af et 'varmeapparat', vel en †*kakkelovn*, skete o. 1898.[34] Ovnen blev formentlig opsat i den til lejligheden udvidede sidealterniche i triumfmurens nordside, idet skorstenen blev indmuret umiddelbart syd for nichen. 1934 blev kirkens gamle 'varmeanlæg' afhændet formedelst 100 kr.,[34] og muligvis blev den endnu eksisterende kaloriferegrav i skibets nordøsthjørne anlagt herefter; heri var indtil 1967 en koksfyret †*kalorifere*. *Elektricitet*. 1929 blev der installeret elektrisk lys i kirken.[34]

Et †*fortov* ('bro') blev 1893 anlagt rundt om kirken i en alens bredde.[34] Det blev fjernet 1988.

Fig. 33-34. Kalkmalet udsmykning o. 1500-25 i skibets østligste nordvindue. 33. Skt. Laurentius, i vestre smig (s. 2771). 34. Maria, i østre smig (s. 2771). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall-painted decoration in the easternmost north window of the nave, c. 1500-25. 33. St. Lawrence, in the western spandrel. 34. Virgin Mary, in the eastern spandrel.*

KALKMALERIER

1881 fremkom i skibets nordvinduer senmiddelalderlige figurfremstillinger,[35] der siden viste sig at være del af en større †billedudsmykning, som formentlig dækkede alle skibets vægge (jf. ndf.). Malerierne blev afdækket 1894 af J. Magnus-Petersen, der året efter tillige udførte en restaurering samt malede en supplerende †bort omkring vinduerne (jf. fig. 37).[72] 1944 havde 'nærgående hvidtekoste' dog dækket denne †bort samt dele af figurerne.[73] Senest er malerierne restaureret 1997 af Mette K. Jensen, idet malerierne da fremstod som 'smalle, sorte rektangler' som følge af gentagne kalkninger omkring de sodsværtede motiver.[74]

O. 1500-25 (fig. 33-37), omfattende en Mariafremstilling samt tre helgener i de to romanske vinduessmige i skibets nordmur. De stående skikkelser, der omtrent er jævnhøje med vinduerne, er alle iklædt fodlange kapper og har glorie med

Fig. 35-36. Kalkmalet udsmykning o. 1500-25 i skibets midterste nordvindue. 35. Skt. Katharina, i vestre smig (s. 2773). 36. Skt. Dorothea, i østre smig (s. 2773). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall-painted decoration in the central north window of the nave, c. 1500-25. 35. St. Catherine, in the western spandrel. 36. St. Dorothea, in the eastern spandrel.*

strålekrans. Oprindeligt var de gengivet stående på †jordsmon med spredt bevoksning (jf. fig. 37). Også vinduesrundingens †rankeslyng er væk, og af de oprindelige skriftbånd er kun ganske lidt bevaret.

I det østlige af nordvæggens vinduer ses *Maria*, vist som *Mater Dolorosa*, hvis hjerte gennembores af et sværd.[75] Hun er iført rødbrun klædning hvorover grå kappe med gulligt for og bærer hvidligt hovedlin. Hovedet er let bøjet, og armene er krydset hen over brystet. Overfor er *Skt. Laurentius*, gengivet som diakon, her med tonsur. Han er over en hvidlig underklædning iklædt gullig dalmatika med stribet (dvs. frynset) kantbort forneden, og i højre hånd holder han en opslået bog.Ved hans venstre side er risten delvist bevaret. Over glorien er endvidere et fragment af den identificerende navneindskrift i minuskler, angivet på et bånd, der forneden kantes af en dobbeltkontur: »(S)ct lau(r).«

Fig. 2 Al. 7½ höj
b
a
e.
d
c
Magn. P.
Decb. 1894.
Kalkmalerier i Sahl Kirke (Ginding Her).

I det vestlige af de åbne vinduer står *Skt. Dorothea* (formodentlig) og *Skt. Katharina* over for hinanden, henholdsvis i øst- og vestsmigen.[76] De tilhørende †navneindskrifter er ikke bevaret. De to jomfruhelgener, der sammen med den hellige Margrethe og Barbara repræsenter de fire, såkaldte 'hovedjomfruer' (*virgines capitales*), har udslået hår, og begge bærer flettet krans om hovedet. De er iklædt henholdsvis grå og grøn underklædning, hvorover ligger kapper i gult eller rødt. Skt. Dorothea bærer en (blomster)kurv, mens den ranke Skt. Katharina holder sit attribut, hjulet.

Malerierne, der knytter sig til det såkaldte Ejsingværksted,[77] er udført i gul, rød og brunlig okker samt grønt og gråt, alt med en sort kontur.

†*Kalkmalerier.* Ud over de endnu eksisterende malerier har en række undersøgelser af kirkens indre resulteret i påvisningen af yderligere et stort antal malerier fra forskellige perioder, dog altovervejende fra den seneste del af middelalderen. De nu forsvundne malerier blev registreret ved J. Magnus-Petersens undersøgelser 1894,[78] af C. G. Schultz og Egmont Lind i 1934,[47] Niels J. Termansen 1947[79] samt af Marinus Andersen 1951.[80] Hertil kommer et betydeligt antal malerier registreret af Peder Bøllingtoft 1995 forud for kirkens kalkning.[81]

1) Romanske(?). På triumfvæggen, over korbuens søndre vange, blev der 1995 på væggens inderste kalklag, det ældste på murpudsen, afdækket rester af 'symboler' i rød okker og sort i en primitiv og enkel streg. Motiverne var opstreget med indridsede cirkler og linjer i kalkbunden.

2) O. 1500. På tårnhvælvets ribber fandtes 1995 rester af sparreornamentik med smalle bånd i rød okker og sort farve. Udmalingerne var integreret i puds og kalkbund, hvorfor de formodes udført i umiddelbart forlængelse af hvælvets (og tårnets) opførelse.

Fig. 37. Kalkmalede udsmykninger o. 1500-25 i nordsidens vinduessmige samt rest af †udsmykning mellem nordsidens østvindue og triumfmuren (s. 2770). Akvarel af J. Magnus-Petersen 1894. – *Wall-painted decorations, c. 1500-25, in the window spandrels and traces of †decoration between the eastern window on the north side and the chancel arch wall.*

Fig. 38. Kalkmalet †rankeværk o. 1500-25 i korets sydvindue (s. 2773). Foto Marinus Andersen 1951. – *Wall-painted †vine ornament, c. 1500-25, in the south window of the chancel.*

3) (Fig. 37-39), o. 1500-25. Kirkens vægge har tilsyneladende været dækket af en billedfrise med scener fra Kristi lidelseshistorie. Frisen, der kan have bredt sig på alle kirkens vægflader, var indrammet af et slynget rankeværk med bladstængler eller fligede blade, for størstedelens vedkommende udført i brunrød okker med sort konturering. Rankeværket blev første gang påvist i nordsidens vinduessmige 1894 (jf. fig. 37), og rester heraf er siden, 1934, fremkommet på korets østvæg og lukkemuren,[82] 1951 på korets vestre sydvindue (jf. fig. 38) samt 1995, hvor det atter blev påtruffet flere steder. På skibets sydvæg mellem døren og vinduet øst herfor blev der således ca. 110 cm under loftet registreret dele af rankeværket, mens en tilsvarende stængel i gul okker blev registreret 120 cm fra triumfvæggen ca. 180 cm over gulvet. På trappehusets søndre vægflade fandtes endelig et lettere stiliseret rankeværk indrammende de dér blotlagte motiver (jf. ndf.).

Af selve billedfrisen kendes også kun få rester, hvoraf de ældst kendte blev fremdraget på skibets nordvæg 1894.[78] Her fandtes vest for vestvinduet spredte dele af 'en nøgen menneskelig figur med glorie om hovedet og nedhængende arme', der

Fig. 39. Kalkmalet †udsmykning o. 1500-25 på trappehusets sydvæg (s. 2774). Foto Peder Bøllingtoft 1995. – *Wall-painted †decoration, c. 1500-25, on south wall of stairwell.*

blev tolket som *Kristi dåb.* Øst for samme vindue var der rester af en hånd med stav, der blev stødt mod en siddende figur; motivet blev tolket som enten *Tornekroningen* eller *Bespottelsen*. Øst for dette motiv fandtes rester af en *Korsfæstelsesscene*, og mellem østre vindue og triumfmuren var rester af en *Pietá* (jf. fig. 37). På den nordlige del af triumfvæggen, ca. 70 cm fra buen, fremkom 1995 ca. 140 cm over gulvet endnu et brudstykke af et figurativt maleri bestående af to klædedragter med foldekast (fig. 182). Over korbuens søndre vange var der, ca. 110-150 cm under loftet, muligvis rester af en glorie. På trappehusets sydside, ca. 115 cm under loftet, blev den øverste del af *Bønnen i Getsemane* (fig. 39, 181) fremdraget. Motivet var udført på et tykt kalklag, der var påført direkte på trappehusets teglsten. Den skæggede Kristus med glorie var iført en kjortel og sås knælende i bøn med fremstrakte hænder; han var vendt mod øst og så op mod en kalk, der stod på en klippe. Over kalken var en lille cirkel med et kors, formentlig en oblat. Sammenstillingen hentyder formentlig til nadverunderet. I forgrunden var en plante med stive, smalle blade. Vest for den bedende Kristus var et takket palisadehegn, og her indenfor anedes én af de sovende disciple. Udmalingerne var udført i gul og rød okker og grøn, mens Kristus tillige bar en lys, rødlig karnationsfarve; desuden var sort kontur bevaret om flere motiver. Udformningen af særligt Kristusfi-

guren finder en næsten identisk parallel i Rønbjerg Kirke, hvor de dér bevarede malerier ved indskrift er dateret o. 1512 (s. 2702), og er tillige nært beslægtet med lignende figurer på hvælvmalerierne i Ejsing Kirke.

4) (Fig. 40 og 183), o. 1600. Neden for nordvæggens senmiddelalderlige malerier, ca. 150 cm over gulvet, fremkom 1894 endnu en frise bestående af en række udmalinger, der ansås for at være 'meget yngre' end de ovenfor værende malerier, dvs. fra o. 1600 eller endog lidt senere. Motivet viste to stolegavle, hvis endestykker var prydet af blomsterranker og øverst havde trekantgavle med topspir. Imellem gavlene var i versaler malet ejerinitialer for de kvinder, der havde deres plads her. Alle ender således på »D« for D(atter): »E A D«, »M S D«, »K C D«, »M S A D« og »M (?)«. Malerierne finder paralleller i f.eks. Venø Kirke (s. 1221). 1947 blev kalklagene på norddørens portalfremspring og tilmuring undersøgt af Niels J. Termansen, og her fandtes yderligere en kolonne med otte fragmenterede ejerinitialer samt dele af rankeornamenter. Indskriften var svært læselig i det øvre, mens de fire nederste bestod af »K M D«, »K P D«, »G O D« samt »K G D« (jf. også stolestader s. 2871). Farverne var holdt i røde, blå og gule nuancer med sorte konturstreger.

5) O. 1600. På triumfmurens vestside fandtes 1894 endvidere en art terningmønster i flere farver, der syntes at have dækket hele væggen.[78] Dekorationerne ansås for at være samtidige med stolegavlene på nordvæggen.

6) O. 1750(?). 1934 fandtes på lukkemurens nedre del rester af draperier. Med henblik på en aldrig udført rekonstruktion blev disse undersøgt af Egmont Lind 1934. Efterfølgende blev dele af lukkemuren i stedet strøget med en lyseblå kalkfarve (jf. s. 2769).

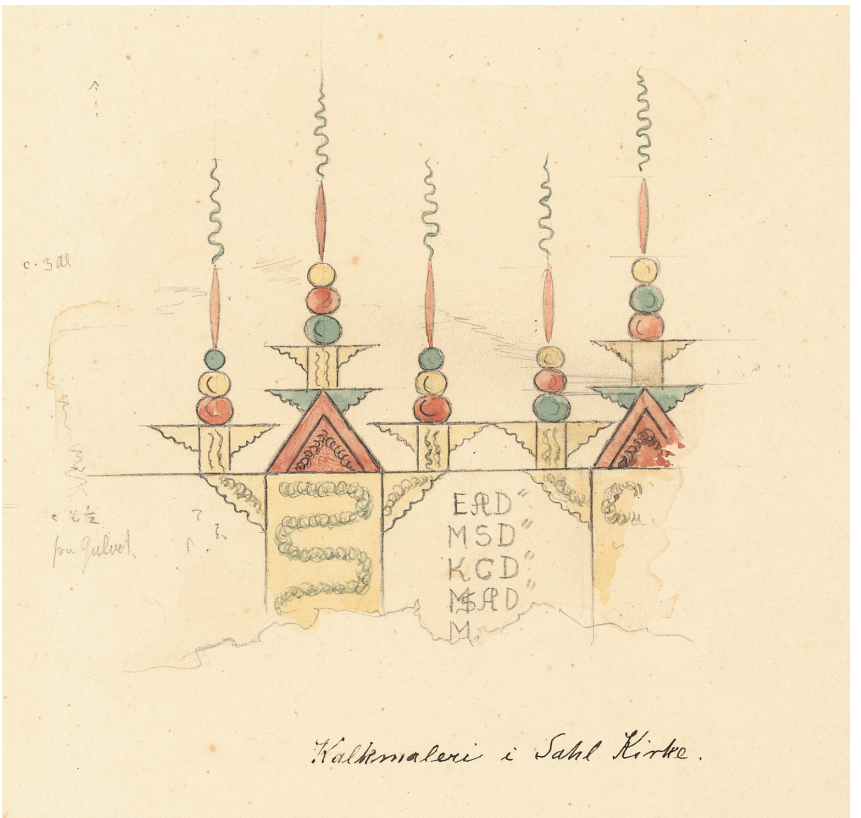

Fig. 40. Kalkmalet †udsmykning o. 1600 på skibets nordvæg (s. 2775). Akvarel af J. Magnus-Petersen. – *Wall-painted †decoration, c. 1600, on north wall of nave.*

Fig. 41. Indre mod øst med gengivelse af det gyldne alter foruden korbuekrucifikset på sin tidligere placering på triumfvæggens nordside, den sekundære (†)prædikestolshimmel og †salmenummertavle samt †indskriftpladen over pengeblokken (s. 2782, 2864, 2867, 2878, 2875). Foto Ivar Hertzsprung 1898. – *Interior looking east showing the golden altar as well as the chancel arch crucifix in its former position on the north side of the arch, the secondary* (†)*pulpit canopy and the* †*hymn board as well as the* †*inscription plaque above the poor box.*

INVENTAR

Oversigt. Fra kirkens ældste tid, dvs. fra 1200-tallets første del, er bevaret flere genstande, hvoraf det ubetinget største klenodie udgøres af 'det gyldne alter', det fornemste og mest helstøbte eksempel i Danmark på denne særlige form for alterprydelse, der er dækket af lueforgyldte kobberplader. Hertil kommer det romanske alterbord og granitdøbefonten, som tilhører den 'glatkummede' variant af den vestjyske type. Endelig er bevaret et ⋆emaljeret kobberfragment, formentlig en prydliste fra et †relikvieskrin i Limogesarbejde. Senmiddelalderen er repræsenteret af fem fragmenter af en altertavle med gengivelse af Den Apokalyptiske Madonna, genbrugt som bagklædning på en række stolestadelåger. Også kirkens korbuekrucifiks stammer fra o. 1500, mens alterstagerne må dateres o. 1500-50. Kirkens pengeblok hidrører antagelig også fra 1500-tallet, om end det ikke sikkert kan afgøres, hvorvidt den stammer fra århundredets første eller anden del.

Fra tiden efter reformationen nyindrettedes kirkerummet med stolestader, hvis ældste dele har indridsede årstal samt navnetræk fra 1584, men for størstepartens vedkommende hidrører fra 1600- og 1700-tallet. Alterkalken med den tilhørende disk daterer sig til o. 1600, dog fraregnet kalkens nedre fodled. Fra 1600-tallets første fjerdedel stammer desuden en række genstande, dels skriftestolen, der dog synes ændret o. 1750, men bærer årstallet: »1622«, dels prædikestolen og det tidligere alterbordspanelværk, der er genopstillet ved korets nordvæg; begge dele er udført o. 1625. Endelig stammer dåbsfadet fra o. 1650.

Flere mindre inventargenstande hidrører fra 1800- og 1900-tallet. Ældst, antagelig fra o. 1800, er de tidligere (†)alterfløje, præsterækketavle (nr. 1) og en kirkestævnetavle. Fra århundredets anden del og tiden frem til o. 1900 stammer oblatæsken, klokke nr. 1 (1878), en dåbskande (1891), nadverskålen, syvstagen og præsterækketavle (nr. 2, 1901). Til det nyere inventar hører lysekrone (nr. 1, 1928), alterskranken (1956), orglet (1972), lysekrone nr. 3 (1972) samt kirkens to messe-

Fig. 42. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior of the church looking east.*

hagler og kandelabre, alle anskaffet 1982. Nyeste anskaffelser tæller alterkande og ske, udført af Bent Exner 2002, kirkens røde messehagel (2008) samt klokke nr. 2 og klokkespil (2017).

Farvesætning og istandsættelser. Inventarets farver er i al væsentlighed præget af den restaurering, der gennemførtes 1946-51 (arkitekt Marinus Andersen, jf. s. 2763). I den forbindelse blev prædikestolens staffering rekonstrueret efter oprindelige farvespor, idet man dog af hensyn til den gyldne alterprydelse nedtonede koloritten. En yderligere retouchering af farverne og en generel istandsættelse af inventaret diskuteredes 1998, men er endnu ikke gennemført.[83]

Kirkens eller mere specifikt korets indretning i middelalderen gennemgik som nævnt s. 2760 (jf. også fig. 23-25) to hovedfaser. Ved kirkens opførelse i 1200-tallets første årtier var højalterbordet og den tilhørende alterprydelse placeret i apsis, en møblering, der ændredes radikalt o. 1500, da en nyopført lukkemur i den oprindelige apsisbue adskilte rummet i to dele, et kor og et bagvedliggende sakristi, hvortil en fladbuet dør i syd gav adgang. Det romanske alterbord blev dog rykket frem foran den nye bagvæg, hvorpå det oprindelige retabel blev placeret, mens frontalet enten kan have bevaret sin plads foran bordet eller allerede i senmiddelalderen er blevet flyttet op på bagvæggen under retablet. Under alle omstændigheder er dette sket før o. 1625, da nye bemalede alterbordspaneler blev opsat foran alterbordet. Den sidste ændring er dog ikke dokumenteret i kirkens ældste regnskaber, der først er bevaret fra tidsrummet 1631-53.[24] Også for det følgende århundrede er oplysningerne i de administrative arkiver sparsomme. Den ofte særligt meddelsomme præsteindberetning til biskop J. Bloch fra 1760'erne savnes i høj grad fra Sahl Kirke, men har dog eksisteret.[84] Til gengæld har kirkens usædvanlige gyldne alterprydelse allerede fra 1600-tallets første del haft antikvarernes bevågenhed (jf. s. 2782), ligesom man – om end først fra 1700-tallet – løbende noterede interiøret og inventarets bemærkelsesværdige status og gode vedligeholdelsesstand. Kirkens stole var '(vel) ved magt', og ornamenterne (her formentlig især tekstiler og altersølv) fandtes alle 'sømmelige og skikkelige' ifølge et kirkesyn i 1700,[30] men navnlig Ribebispen Mathias Anchersens visitatsberetning fra 1734 bugner af lovord. Koret var efter hans mening 'det anseligste, jeg endnu har set på landet', ligesom han ud over den 'dejlige antikke altertavle med stærkt forgyldte messingbilleder' hæftede sig ved, at alle stole var 'sirligt' lukkede, og der yderligere fandtes et særskilt skriftekapel bag alte-

Fig. 43. Altersten, fremdraget 1951 under †orgel nr. 2 i tårnrummet (s. 2778). Foto Marinus Andersen 1951. – *Altar stone, uncovered in 1951 beneath †organ no. 2 in the tower.*

ret.[85] Den positive karakteristik af inventarets tilstand er endnu gennemgående i 1760'erne og 1770'erne bortset fra kommentarer om behovet for en ny prædikestolshimmel i stedet for den gamle, der 'for sin skrøbeligheds skyld' var taget ned og sat på altergulvet. Udskiftes burde også alterdugen, der var så 'kort, at den ikke kan strække ud over alterbordet', den 'forslidte' og hullede messeskjorte og alterbogen, som 'for sin ældes skyld var laset og med mange løse blade'.[30] Hertil kom det tiltagende forfald i selve bygningen (s. 2762). En gennemgribende istandsættelse synes omsider iværksat 1784. Som meddelt 1791 blev kirken 'for syv år siden' sat i 'fuldstændig god stand både ind- og udvendigt'. Mht. inventaret fremhævedes særligt stolestadernes forbedring, således at den omsider generelt kunne karakteriseres som værende både ind- og udvendig i god og forsvarlig stand.[86]

O. 1800, måske allerede i forbindelse med hovedreparationen 1784 (s. 2762 f.), er alterbordets paneler blevet opsat som en art predella under det romanske frontale og erstattet af en simplere bræddebeklædning foran bordet; denne blev delvist beskadiget under en brand 1803 (s. 2781). Måske i samme tidsrum blev sekundære fløje opsat ved frontalet (s. 2855). Om istandsættelser af inventaret i løbet af 1800-tallet er kilderne lidet meddelsomme. Det er således uvist, om den 1891 foreslåede hovedreparation af tårn og skib (s. 2763) skulle berøre kirkens indretning.[34]

En brand, forårsaget af et lynnedslag 1915 i kirken, berørte først og fremmest prædikestolens lydhimmel (s. 2869). Stolens renovering anbefaledes dog nedprioriteret i forhold til den længe ønskede restaurering af det gyldne alter, der havde været planlagt siden 1908 (s. 2840). Men istandsættelsen blev først gennemført 1934-35 samtidig med en omarbejdning af den senmiddelalderlige lukkemur og en rekonstruktion af dækpladen til det romanske alterbord. I den forbindelse sammenføjedes renæssancepanelerne med de senere sidefløje til et 'sidealter'. Som omtalt s. 2852 diskuteredes fra 1945 og atter 1953 en nedrivning af den middelalderlige lukkemur i forbindelse med en mulig genetablering af alterbordet og alterprydelsens oprindelige opstilling i apsisrummet. Projektet skulle imidlertid skrinlægges, og kun opsætningen af en ny alterskranke, tegnet af Marinus Andersen, blev realiseret i 1956.

Alterbord (jf. fig. 47), romansk, af store regelmæssigt tildannede granitkvadre, der blev omsat i forbindelse med bordets flytning og genopstilling o. 1500 (s. 2760). Ca. 187×93,5 cm, 109 cm højt. Bredden svarer omtrent til alterfrontalets bredde (jf. s. 2795), et vigtigt indicium på delenes samhørighed fra første færd.[87] Herpå er en nyere *bordplade*, 1935, ligeledes af granit, med riffelhugning og forneden en skråfas. Bordpladen rekonstrueredes efter profilspor i den sekundære lukkemur. I bordet er i cement o. 1951 nedlagt en *helgengrav* med et *relikviegemme* (fig. 43-44), der har været nedfældet i den †dæksten. I fragmentet af gråt granit, ca. 48×73 cm, er udsparet et mindre felt, ca. 21×23 cm, hvori der yderligere er et lille kvadratisk felt med en relikviefordybning, ca. 7×7 cm, 2,5 cm dybt.[88] Gemmet blev påvist o. 1951 (jf. fig. 43) i tårnrummet i forbindelse med Marinus Andersens istandsættelse 1946-51, idet den oprindelige †dækplade til relikviegemmet og dettes indhold i form af 'nogle gamle trevler, måske tøjrester' (†*relikvie*), ved samme lejlighed syntes ødelagt.[89] En moderne plade af fyrretræ dækker helgengraven.

Alterbordet har antagelig oprindeligt været placeret i korets apsis, hvorfra det flyttedes i forbindelse med opmuringen af den senmiddelalderlige

lukkemur (s. 2760). Her var det placeret centralt i den udsparede niche, men noget forskudt mod nord i forhold til selve kirkens midtakse, idet koret udviser en nordlig afvigelse (s. 2747). Før 1850, antagelig 1849 i forbindelse med istandsættelsesarbejder ved alteret (jf. nymaling af fløjdøre og predella samt fornyelse af alterbordstekstiler (s. 2856, 2782)[90] fjernedes bordets dæksten for at reducere dettes højde.[25] I forbindelse med restaureringen af det gyldne alter (s. 2852) blev alterbordspladen 1935 nyudført af til dels lokale marksten fra kirkediget, idet skråkantprofilen rekonstrueredes efter aftryk i den senmiddelalderlige mur (jf. fig. 24).[91] I bordpladen nedlagdes o. 1951 den ældre helgengrav. Denne var bl.a. sammen med andre sten fra alterbordet 1910 blevet benyttet som sokkelsten under det ældre †orgelpulpitur, der blev nedrevet 1933 (s. 2876), og materialet genanvendtes siden som fundamentsten under gulvet i tårnrummet.[92]

(†)*Alterbordspaneler* (fig. 45-46), o. 1625. Det udskårne og bemalede panelværk har med tre fyldinger på forsiden og én på hver af kortsiderne dækket det middelalderlige alterbord, 203×64 cm, 110 cm højt; den begrænsede dybde sammenholdt med alterbordet (jf. ovf.) tyder på, at det er blevet beskåret i siderne. Forsiden er med kannelerede, joniske halspilastre, hvis skaft foroven prydes med en roset og forneden indsnævres, inddelt i tre fag, et bredere midtfag, flankeret af to smallere. De enkelte fag har hammerfyldinger med tandsnitsprydede rammer. Sidefagene er glatte og indsat i en profilramme, yderst prydet med en kvartstav. Postamentet er ligeledes glat, men kan tidligere have været afsluttet med en profilliste (jf. fig. 46); dog kan dette led også stamme fra †alterbordspaneler. Frisen er på forsiden smykket med roset- og beslagværksprydede konsoller, øverst er en gesims med æggestav og tandsnit, nederst en perlestav; det sidste led er dog ikke videreført på kortsiderne, der viser et forenklet, antagelig sekundært led. Panelernes oprindelige staffering er bevaret i fire af fem fyldingsfelter samt på frisen, der viser rødt, olivengrønt, brunt, sort, gyldent og gråt. På frisen anes mellem konsollerne grønligt bladværk på sort bund. Derimod er på arkitraven samt på forsidernes rammeværk påført en nyere bemaling med lysegråt, hvidt og rødt.

Fig. 44. Altersten med relikviegrav, nedlagt i det romanske alterbord (s. 2778). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altar stone with reliquary grave, deposited in the Romanesque Communion table.*

Figurmalerierne er summarisk udført i overvejende brune og gullige farvetoner med enkelte accenter af rødt, hvidt og sort. Forsiden har tre scener fra Kristi lidelseshistorie. 1) *Bønnen i Getsemane.* Kristus knæler i profil, iklædt hvid kjortel og med rød kappe, foran en klippeformation, hvorpå Lidelsens Kalk anes. Bag ham er vist et landskab med enkelte bygninger, mens en himmelsk lysåbning, omkranset af mørke skyer, ses foroven til venstre. 2) *Nadveren.* Motivet er en forenklet version af et kobberstik af Jan Muller fra 1594 efter Gillis Coignet.[93] Den centrale scene med Kristus og apostlene omkring nadverbordet med fadet med lam, de spredte brød og de to lys genfindes i maleriet, der ligeledes gentager kurven med brød, sat foran selve bordet. Dog ses i baggrundens midte en halvrund bygning, der ikke svarer præcist til forlægget. En anden afvigende detalje er gengivelsen af apostlen, vist som den næst yderste i højre side. Selvom dragt og positur svarer til forlægget, har han dog en afvigende fysiognomi med smalt, tvedelt hageskæg, der hviler på en hvid, nedfaldende krave. Blikket fokuserer direkte på beskueren, og figuren synes at have en vis portrætkarakter. Yderst th. ses 3) *Korsfæstelsen.* Kristus hænger dybt på korset med det profilvendte hoved hvi-

Fig. 45. Sekundært alterparti, 1935 etableret ved korets nordvæg med anvendelse af (†)alterbordspanel fra o. 1625 og (†)alterfløje, o. 1800, sidstnævnte med malerier, muligvis udført 1849 af Clemen Toft fra Holstebro (jf. fig. 121, s. 2779). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Secondary altar area, 1935, established at the north wall of the chancel using a* (†)*Communion table panel from c. 1625 and* (†)*altar wings, c. 1800, the latter with paintings possibly by Clemen Toft of Holstebro in 1849 (cf. fig. 121).*

lende tungt mod brystet. Lændeklædets snipper flagrer ud til begge sider. Korset, der foroven har skriftseddel med »INRI« i sorte versaler på hvid grund, er placeret foran et landskab med spredte bygninger. Øverst er en lysåbning, indrammet af mørke skyer. På den nu østvendte kortside ses 4) *Opstandelsen*, udført efter forlæg i Willem Swanenburgs kobberstik fra 1610 efter Paulus Moreelse.[94] Den dramatiske fremstilling er forenklet til de vigtigste figurer, den opstandne Frelser med korsstav og fane, der hæver sig op fra den åbne kiste, mens to af soldaterne ses forneden i scenen, den venstre forskrækket springende til side, mens den højre, der ikke er kopieret fra forlægget, sidder i dyb søvn. Baggrunden er foroven lysende blå med den skyomkransede himmelåbning over Kristi hoved. Forneden er et landskab med spredt bevoksning. 5) Den vestvendte, oprindeligt nordlige sidefylding er uden motiv og dækket af en lys, gråblå staffering.

Alterbordets panelbeklædning er antagelig udført i forbindelse med alterpartiets ændring (s. 2839), da frontalet blev flyttet op over bordet, måske som erstatning for en senmiddelalderlig †altertavle, midlertidig indsat mellem alterbordet og retablet. På et tidspunkt før midten af 1800-tallet, antagelig allerede o. 1800, er forsidens panelværk opsat som en predella under frontalet, mens den tilhørende øvre del af frisen og rammeværket med de respektive sidefelter blev bevaret på sin oprindelige plads. Som erstatning for alterbordsforsiden blev der opsat †*alterbordspaneler*, udført af glathøvlede brædder. Det er antagelig disse ('fjælbeklædningen ved alteret'), der 1803 blev 'forbrændt' af kirkelysene,[95] og som o. 1861 nævnes i *Synsprotokollen* under beskrivelsen af alterbordet ('beklædt med fjæl'). Forinden, o. 1850, er en gråstaffering antagelig påført samtidig med nyopmalingen af de nyere alterfløje (s. 2855).[96] I forbindelse med restaureringen af den gyldne alterprydelse 1934-35 fjernedes de sekundære brædder, mens alterbordspanelerne med de tilhørende sidefelter opsattes ved korets nordvæg som et alterlignende parti. Ved en besigtigelse 1998 anbefaledes en restaurering af alterbordet og af de tilhørende fløje, såvel af snedkerarbejde som af de bemalede flader.[97] Arbejdet er dog endnu ikke gennemført.[98]

†*Sidealterbord(e)*. Som nævnt s. 2755 er den oprindelige sidealterniche i triumfvæggens nordside bevaret, selvom spor efter bordet ikke er påvist. Sydsidens tilsvarende niche(?) er ikke bevaret; som omtalt kan tre kampesten i skibets sydøsthjørne muligvis være en rest af fundamentet til et muret †sidealterbord.

†*Alterklæder*. Omtalt 1791 som værende i forsvarlig stand.[99] 1849 anbefaledes alterets 'forbeklædning' fornyet i rødt tøj.[101] O. 1861 nævntes et alteromhæng af rødt klæde, forsynet med galoner.[34] Et nyt klæde anbefaledes anskaffet 1886, måske det, der endnu ses på fig. 109, 132. Klædet, formentlig af fløjl, var prydet med et kors af guldgaloner og havde en tilsvarende besætning forneden.[34] †*Alterdug*. Behovet for en ny dug i stedet for den gamle, der var for kort til alterbordet, påtaltes 1771-74.[30]

Fig. 46. Kristi Opstandelse. Detalje af (†)alterbordspanel fra o. 1625, genanvendt i alterparti, opsat 1935 (s. 2781). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Resurrection. Detail of (†)Communion table panel from c. 1625, re-used in an altar set up in 1935.*

En fornem romansk alterprydelse, et såkaldt *'gyldent alter'* (fig. 47-119, 184-93), omfattende en oprindelig alterbordsforside (frontale) og et bueretabel, tidligere fritstående ved alterbordets bagkant, er placeret foran den senmiddelalderlige væg mellem koret og apsisrummet. Prydelsen af egetræ med påsatte, lueforgyldte kobberplader og bjergkrystaller hidrører fra o. 1200-25 og er formentlig samtidig med selve bygningen (jf. s. 2747), idet selve frontalets trækonstruktion dendrokronologisk dateres til efter o. 1190, mens de yngste dele af retablet hidrører fra et tidspunkt efter o. 1172. Det gyldne alter, der er rigt forsynet med indskrifter, omfatter som nævnt to hoveddele: 1) En alterbordsforside (frontale eller antemensale) med en central Majestasfremstilling, flankeret af engle; hertil kommer 18 rektangulære relieffer af scener fra Jesu barndoms- og lidelseshistorie mv. samt billeder af de siddende apostle; endelig ses 12 cirkulære medaljoner i den indrammende frise. 2) Et bueretabel, der som en form for tidlig altertavle oprindeligt var opstillet ved alterbordets bageste del. Dette omfatter en arkitekturprydet underdel eller predella med relieffer af den tronende Kristus, flankeret af apostlene og de fire ærkeengle. Herpå er placeret en krucifiksgruppe og en bueformet opbygning ('himmelbue') med fremstillinger på topstykket af Visdommens personifikation med to ledsagefigurer; relieffer af Abrahams offer og Skt. Mikael som dragedræber ses på to sidetårne. Bortset fra mindre lakuner, navnlig på frontalets vandrette underkant, er alterudsmykningen i det store og hele intakt. Dog er hovedparten af de oprindelige bjergkrystaller erstattet med nye. I lyset af bevaringen og den høje kvalitet repræsenterer den derfor et særligt fornemt eksemplar af typen, sammenholdt med de øvrige bevarede gyldne altre fra Skandinavien.

Den følgende redegørelse er disponeret i fire hovedafsnit:

Kilde- og forskningsoversigt (s. 2782).

Beskrivelse, herunder: A. Mål, materialer, teknik og konstruktion (træværket, metalrelieffer ne og de påsatte bjergkrystaller) (s. 2795). B. Frontalet (s. 2800). C. Retablet (s. 2816). D. Ornamentborter (s. 2828). E. Bjergkrystaller og farvespor (s. 2830).

Sammenfatning, herunder: I. *Program, ikonografi og materialæstetiske overvejelser* (s. 2832); II. *Værksted og stil* (s. 2834); III. *Indskrifter og epigrafik* (s. 2836). IV. *Dendrokronologisk analyse og proveniensbestemmelse* (s. 2838). V. *Mulige stiftere* (s. 2838).

Senere historie (s. 2839). Herunder omtales udsmykningens skiftende placering og istandsættelser. Alterprydelsen blev gennemgribende restaureret 1934-35, men har senest i september 2017 været genstand for et konserverende tilsyn og en teknisk-naturvidenskabelig undersøgelse på Nationalmuseet, efterfulgt i februar 2018 af en let afrensning.

Kilde- og forskningsoversigt. Som nævnt s. 2840 er det gyldne alter først omtalt i skriftlige kilder fra 1600-tallet. Den tidligste beskrivelse udgøres af en værdifuld indberetning fra 1638 af sognepræsten i Sahl, Christen Pedersen Nørkjær til lægen og antikvaren Ole Worm.[100] Her fremhæves altertavlen (»alter thafflenn«) som det eneste eksempel på et gammelt monument, der var værd at omtale, selvom der ingen runer fandtes herpå – et hovedanliggende i Worms kommissorium til de lokale præster.[101] Nørkjær omtalte både tavlens materialer og billedindhold: »(…) ehr alttsammitt aff messing saaet paa træ och forgylditt, fattendis adskiellige tryckte bil(le)der samptt med mange christall steenne ziritt och bepryditt, saamme saat paa røtt, hu(itt), blott och grøntt farve. Bemelte billeder ehere de Trinitate, de Deo, de Christo, de Spiritu (Sancto), de conceptione Christi, de nativitate, de crucifixione, de morte etc., imo de apostolis et alijs sanctis« (om Treenigheden, om Gud, om Kristus, om Helligånden, om Kristi undfangelse, om fødslen, om korsfæstelsen, om døden etc., ja, om apostlene og andre helgener). Bemærkelsesværdig er navnlig omtalen af den farvede baggrund i rødt, hvidt, blåt og grønt bag de påsatte bjergkrystaller. Det er også vigtigt at notere, at alterprydelsen omtales som 'en altertavle' (og ikke som et alterbordspanel eller -forside), hvilket kunne tale for, at frontalet allerede på dette tidspunkt befandt sig på væggen over alterbordet, jf. også s. 2780.

Man kunne have forventet, at indberetningen til Worm ville blive fulgt op i Peder Hansen Resens stort anlagte Danmarksbeskrivelse (*Atlas Danicus*) fra

Fig. 47. Alterparti med romansk alterbord (s. 2778) og gyldent alter, o. 1200-25 (s. 2782), opstillet foran senmiddelalderlig lukkemur (s. 2760). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altar section with Romanesque Communion table and golden altar, c. 1200-25, set up in front of Late Medieval closing wall.*

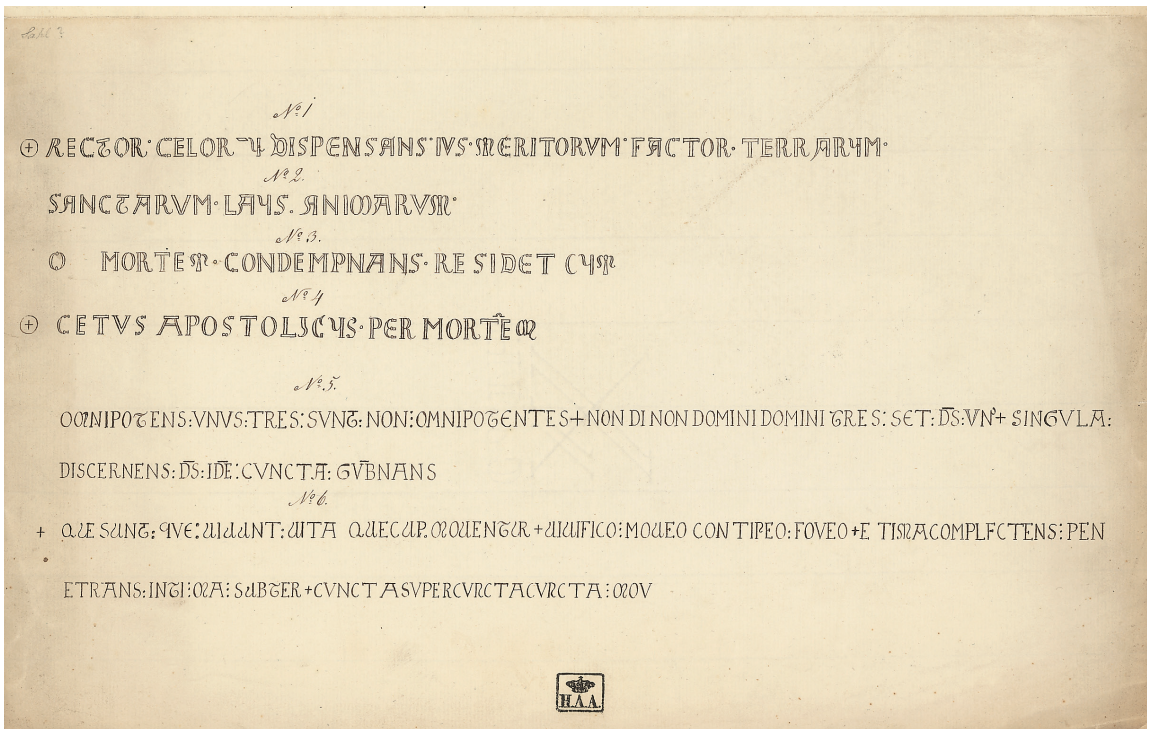

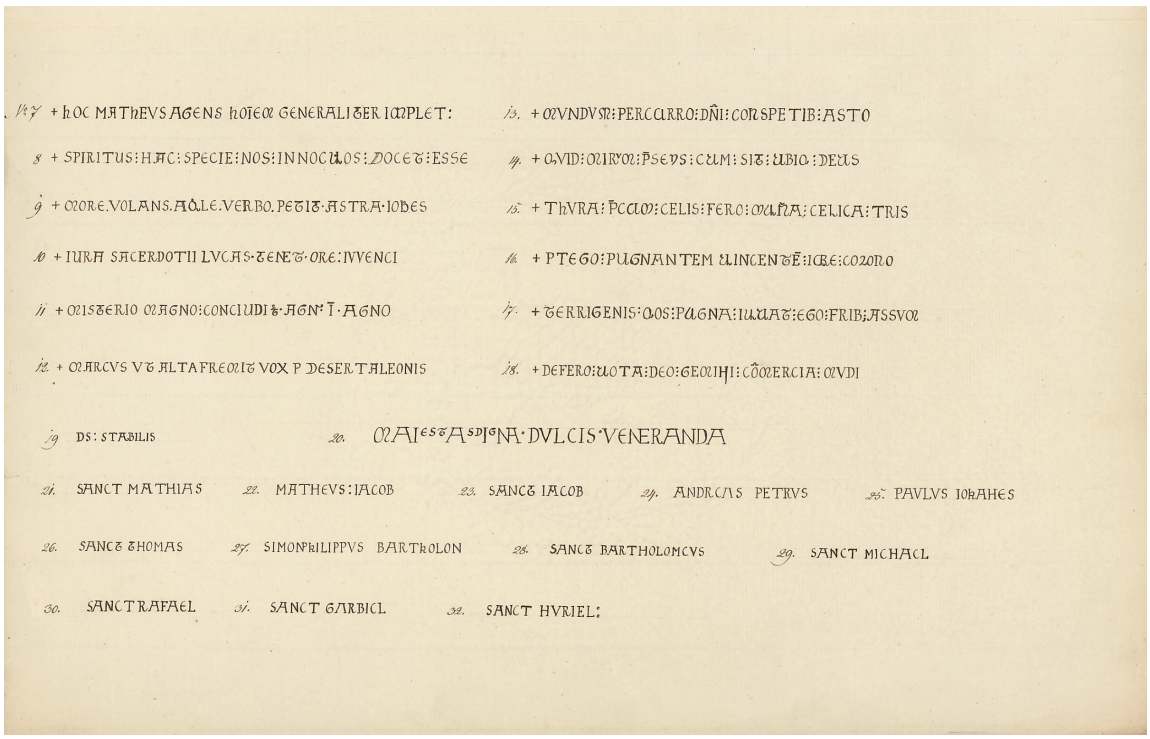

Fig. 48a–b. Gengivelser af indskrifter på frontalet og retablet (s. 2785). Pennetegninger, formentlig udført 1799 af landmåler Iver Ellung. 48a. Indskrifter på frontalet. 48b. Indskrifter på frontalet og på retablets predella. – *Drawings, 1799, of inscriptions on the frontal and the predella of the retable. 48a. Inscriptions on the frontal. 48b. Inscriptions on the frontal and the retable.*

o. 1685, hvor der ligeledes var lagt vægt på epigrafikken, dvs. omtalen af gamle indskrifter, om end kun specificeret som tekster på gravminder, døbefonte, kirkeporte og klokker. Her blev imidlertid alene kirkens ekstraordinært høje tårn fundet værdig til omtale.[102] Inden for lokalområdet var der til gengæld en levende antikvarisk interesse og opmærksomhed omkring det usædvanlige værk. 1734 omtalte Ribebiskoppen Matthias Anchersen udsmykningen i sin visitatsberetning som: 'En dejlig antik altertavle med støbte messingbilleder, stærkt forgyldte'.[85]

På omtrent samme tidspunkt lod den højlærde Viborgprovst (siden 1727) Christian Lassen Tychonius (1680-1740), der var barnefødt i Sahl som søn af sognepræsten Lars Thygesen, udføre en – i øvrigt ukendt – farvelagt †tegning af altertavlen. Afskriften af indskriften var øjensynlig i det store og hele så omhyggelig og troværdig, at den direkte blev benyttet som kilde til bind II af Erik Pontoppidans *Marmora Danica* (1741).[103] Navnlig skal det bemærkes, at teksten på de sidenhen afbrækkede (jf. s. 2813) felter nederst th. og tv. på frontalet endnu på dette tidspunkt har kunnet læses.[104] I *Marmora Danica* fremhæves (ud over kirketårnet) netop altertavlen for sin ælde. If. Pontoppidan var den antagelig udført af kobber og smykket med engle, evangelister, apostle og andre ophøjede (»bullatis«, egentlig buklede) figurbilleder samt prydet med meget gamle vers med 'longobardiske' bogstaver. Værket, hvis rammeværk var besat med strålende, runde krystaller, dateredes – imponerende præcist – til o. 1200. Til gengæld er det atter påfaldende, at det gyldne alter i Stadil, der ligeledes var smykket med indskrifter og krystaller, slet ikke er nævnt i Pontoppidans beskrivelse af kirken, som fulgte umiddelbart efter omtalen af Sahl.[105]

De summariske redegørelser i Hans de Hofmans *Samlinger af publique og private Stiftelser* (…) fra 1759 og Pontoppidans egen *Danske Atlas* (1769) føjer intet væsentligt nyt til *Marmora Danica*, bortset fra den førstnævntes omtale af »indfattede blaa Steene« og inddragelsen af sagnet om den engelske prins' forlis (jf. s. 2743).[106] Som nævnt s. 2777 synes præsteindberetningen til biskop J. Bloch fra 1766-68 derimod beklageligvis at være gået tabt.

1772-73 foretog arkivtegneren Søren Abildgaard en række selvstændige iagttagelser i sin notebog.[107] Altertavlen, der var »antique giort«, viste ifølge ham adskillige meget små billeder af engle og apostle samt forskellige bibelhistorier. Frontalets Majestasfremstilling i mandorla omtaltes som »Gud eller vor Herre Christ« siddende »i (en) lang spidsig ovale«. Af de mange indskrifter blev kun afskrevet en mindre del af den indvendige tekst på mandorlaen »udi gl. Munke Bogstaver«, idet det generelt hævdedes, at meget var »ukiendeligt« eller til dels beskadiget. Af indskriften på frontalets lodrette nordvendte ramme læstes alene (og fejlagtigt): »corve apostolicus« (i stedet for »cetus apostolicus«).

Langt større omhu og skarpsindighed i læsningen udvistes omkring 25 år senere, 1797-99, af Iver Ellung (†1820), landmåler i Hjerting og medarbejder ved Videnskabernes Selskabs store kortværk.[108] Uafhængigt af både Pontoppidan og Abildgaard registrerede Ellung samtlige indskrifter på frontale og retabel, idet han samvittighedsfuldt aftegnede de forskellige skrifttyper samt noterede skilletegn og forkortelser (fig. 48a-b), ligesom afvigelser fra *Marmora Danica* blev bemærket.[109] Både i forbindelse med undersøgelsen af altertavlen i Sahl og den tilsvarende i Stadil samarbejdede Ellung i slutningen af 1790'erne med den lokale antikvar, litteraten Poul Mathias Nødskov.[110]

I modsætning til de omhyggelige redegørelser for alabastaltertavlerne i Borbjerg og Vejrum i præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen fra 1808-09 (s. 1886, 2220) nævnes her intet nærmere om alterprydelsen i Sahl ud over en henvisning til *Marmora Danica*.[111] 1830 besøgte kunsthistorikeren Niels Lauritz Høyen kirken under sin berejsning af Danmark med henblik på udarbejdelsen af en dansk kunsthistorie. I sin notebog aftegnede han omhyggeligt både tavlens to dele og en række enkeltfigurer (fig. 49).[112] Desuden afskrev han en række af indskrifterne. Dog betonede han, at bogstaverne, hvis lighed med Tvenstruptavlen (Oddertavlen, siden 1821 i Nationalmuseet, *DK Århus* 2536 ff.) blev understreget, for de nedres vedkommende, dvs. på frontalets vandrette underkant, var så 'forslidt' eller 'udpudset', at de ikke kunne læses. Det samme gjaldt randskriften omkring syv af frontalets 12 medaljoner. Ikke desto mindre gennemførtes en – i hovedtræk – korrekt ikonografisk analyse af figurscenerne og de gengivne apostle, om end figurerne på retabelbuens topstykke forsøgsvis identificeredes med Jesus mellem Maria og Johannes, svarende til krucifiksgruppen. Det skal i øvrigt bemærkes, at Høyen aftegnede krucifiksets lodrette korsstamme som forlænget helt op til retabelbuens top. I øvrigt var han i tvivl om tolkningen af de to relieffer på korsets øvre del, omtalt som en due eller en ørn, hvorunder »et Overflødigheds Horn« (!) (i stedet for en engel).

Under et ophold på herregården Nørre Vosborg i august 1850 besøgte arkæologen J. J. A. Worsaae en række af egnens kirker, heriblandt Sahl. I et brev til sin mentor, lederen af Oldnordisk Museum, antikvaren Christian Jürgensen Thomsen, beskrev han 'den gamle mærkværdige altertavle', som den daværende provst (Isak Marius Bendtsen Gad) 'i fjor absolut vilde have (…) udsat', dvs. fjernet.[113] Desuden registrerede han samtidig i sin notebog en række af indskrifterne.[114] Ud over den vigtige omtale af møntfundet og fremdragelsen af et metalfragment i alterbordet (s. 2744, 2860) bemærkede han, at både retablets Kristusfigur og Maria – åbenbart siden Høyens besøg – var faldet ned 'og (var) i færd med at gå til grunde'. Begge dele blev dog atter genopsat, efter at Worsaae havde rettet en klage over sagen til Kultusministeriet (jf. s.

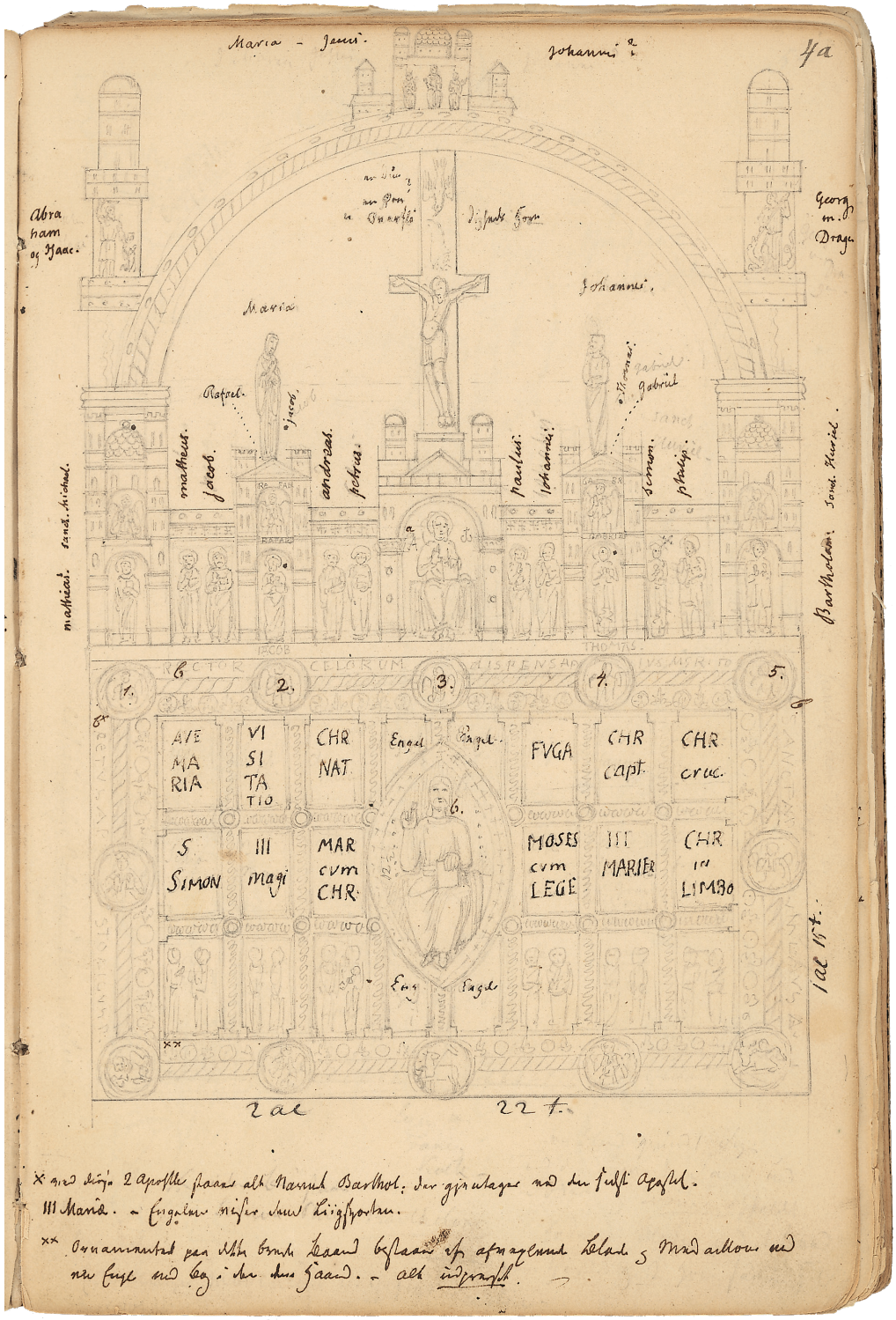

Fig. 49. Skitse af det gyldne alter, o. 1200-25, med angivelse af enkeltmotiver, udført 1830 af N. L. Høyen (s. 2785). Tegning i blyant med påskrifter i pen. – *Sketch of the golden altar 1830 by N. L. Høyen, showing individual motifs.*

2840). Foranlediget heraf og i lyset af sin vurdering af det gyldne alter som 'en af de ældste og mærkeligste altertavler i landet' lod han en kunstner, maleren Heinrich Hansen, 'optage en pålidelig optegning' (fig. 50).[115] Den detaljerede og farvelagte tegning fra 1855 gengiver figurerne lettere idealiseret og foretager også visse friheder med hensyn til enkelte motiver; således er retablets øverste tregruppe – i lighed med Høyens 'læsning' – omtolket til en fremstilling af Kristus mellem Maria og Johannes. Afskriften af randskriften på frontalet viser også en mere fri gengivelse i forhold til forlægget, bl.a. med indsætning (fra *Marmora Danica*) af teksten på de to manglende skriftlister nederst på frontalet, ligesom samtlige krystalsten er gengivet. Særligt bemærkelsesværdigt er dog udeladelsen af krucifikset, hvis kontur kun er antydet, og de manglende halvkupler på retablets sidetårne, der endnu var vist hos Høyen.

1872 tegnede arkitekten H. B. Storck Sahlalteret (fig. 51) under forstudierne til alterudsmykningen i Viborg Domkirke, udført i samarbejde med C. C. Peters (1876).[116] I Viborgaltret er retablet dog blevet betydeligt overproportioneret i forhold til frontalet, antagelig af hensyn til den visuelle effekt, når alteret i domkirken betragtedes fra en betydeligt større afstand i forhold til Sahl.

Den tidligste, grundige videnskabelige redegørelse for de gyldne altre, såvel i Sahl som i Stadil, om end med hovedvægt på Sahlalteret, skyldes sognepræsten i Sahl, filologen Ludvig Varming (1816-84). Afhandlingen,[117] der publiceredes 1874-75, rummer en minutiøs beskrivelse af frontalet (antependiet) og retablet (predellaen) og deres daværende bevaringstilstand samt komposition, en ikonografisk analyse og en transskription af samtlige indskrifter med tilhørende oversættelse og tekstkommentarer. Teksten var ledsaget af et litografi efter tegning af Varmings svoger, arkitekten Martin Nyrop (fig. 52, jf. ndf.). Værd at notere er Varmings præcisering af antallet af bevarede bjergkrystaller. Således omtales alene 'en stor og en halv snes mindre, flade og runde glassten', hvoraf nogle nævntes som hvide og andre som blegrøde, mens en enkelt dog omtaltes som 'blåfarvet'; sidstnævnte var placeret et par tommer (ca. 5 cm) under overkanten af de tilsatte fløje (jf. s. 2800, fig. 62). I de tomme indfatninger, hvor stenene manglede, noteredes en overstrygning med mørkeblå farve.[118] Mht. forgyldningen stod denne noget mat. Noget forenklet hævdede Varming, at frontalets randskrift var anført med guldbogstaver på kobbergrunden foroven og til højre, modsat den omvendte orden forneden og til venstre, jf. s. 2812.[119] Litografiet efter Nyrops tegning (fig. 52) tager sig også visse friheder. Det gælder ikke mindst indføjningen af tre af krucifiksets evangelistsymboler (om end angivet med stiplet streg), hvoraf de to på tværarmene dengang fandtes andetsteds i kirken (s. 2824), mens det nederste, Mattæusenglen, ikke kendes. Ombytningen af Maria og Johannes, hos Varming omtalt neutralt som henholdsvis en kvindelig og en mandlig figur, fulgte den daværende status, idet dog førstnævntes delvist manglende glorie var tilføjet. Indskriftens lakuner på frontalets nedre kant var udfyldt efter *Marmora Danica*. Samtidig med Varmings artikel udførte maleren V. Sørensen 1875 et antal kalker og tegninger af ornamentborterne (fig. 53a-b).

I tiden o. 1900 arbejdede den unge museumsassistent, historikeren og arkæologen Ivar Hertzsprung (1876-1905), ivrigt med en planlagt publikation om de gyldne altre og lod i den forbindelse optage en række fotografier, bl.a. i Sahl (jf. fig. 41, 132). Hans tidlige død, 1905, og siden da andre 'uheldige omstændigheder' stillede sig imidlertid i vejen for projektet, der først blev realiseret 1926 med Poul Nørlunds monografi (jf. ndf.).[120] Uden for Danmark offentliggjordes for første gang en mere detaljeret beskrivelse i katalogform af samtlige skandinaviske eksempler 1912 af den tyske kunsthistoriker Eckart von Sydow, der daterede Sahlalteret ligesom Stadilfrontalet til o. 1200, om end førstnævnte skønnedes udført af en ringere mester.[121] En hjemlig, stilistisk nyvurdering og datering af materialet med inddragelse af eksempler, kendt fra skriftlige kilder, gennemførtes 1919 og 1924 af Francis Beckett,[122] der ligesom von Sydow fastslog værkstedsoverensstemmelsen mellem Sahl- og Stadilalteret ud fra anvendelsen af samme stanser til frontalets englemedaljoner og i øvrigt påpegede, at værkerne af den såkaldte 'Sal-mester' var de yngste arbejder af den nørrejyske guldsmed, hidrørende »vel fra Valdemar Sejrs Tid«.[123] Ornamentikken karakteriseredes endnu som romansk, mens figurstilen ifølge ham pegede fremad med sit kraftigere og friere plastisk gennemarbejdede helhedspræg, måske bl.a. influeret af sachsisk monumentalplastik og kølnsk metalskulptur fra 1200-tallets anden fjerdedel samt af den ældre guldsmedekunst fra Maasområdet.[124] Samtidig med Beckett, 1924, publicerede den tyske teolog og kunsthistoriker Joseph Braun bind II af sit standardværk, *Der christliche Altar*, hvor den danske beholdning af gyldne altre søgtes indsat i en bredere europæisk kontekst, idet netop Sahlalterets retabel if. ham repræsenterede den mest strålende og interessante udfoldelse (»die glänzendeste und interessanteste Entfaltung«).[125]

1926 udkom historikeren, museumsinspektør Poul Nørlunds grundlæggende værk om de gyldne altre.[126] Den tekniske redegørelse for altrenes trækonstruktion og metalpladernes bearbejdning byggede på primærstudier. Juli 1924 var hele Sahltavlen nedtaget, som det også fremgik af Sophus Bengtssons fotografier (fig. 109-15, 191) og af beskrivelsen af alterets bagside (fig. 186). Arbejdsnotater fra undersøgelsen synes ikke bevaret, men er antagelig indarbejdet i bogværket.[127] Dog bemærkes det, at retabelbuens række af huller ikke er omtalt (jf. s. 2796). Sahltavlens stil, ikonografi, epigrafik

Fig. 50. Farvelagt og laveret tegning af det gyldne alter, o. 1200-25, udført 1855 af Heinrich Hansen (s. 2787). Det centrale krucifiks, der på daværende tidspunkt var nedtaget, er kun løst skitseret. – *Hand-coloured drawing, 1855, of the golden altar, c. 1200-25. The central crucifix, which at the time had been taken down, is only loosely sketched.*

Fig. 51. Tegning af det gyldne alter, o. 1200-25, udført af H. B. Storck 1872 i pen med lavering (s. 2787). – *Drawing of the golden altar, 1872.*

Fig. 52. Litografi efter tegning, 1874, af Martin Nyrop, gengivet som tillæg til Ludvig Varmings artikel om Sahlalteret (1874-75) (s. 2787). – *Lithograph of the golden altar published as a supplement to Ludvig Varming's article on the Sahl altar (1874-75).*

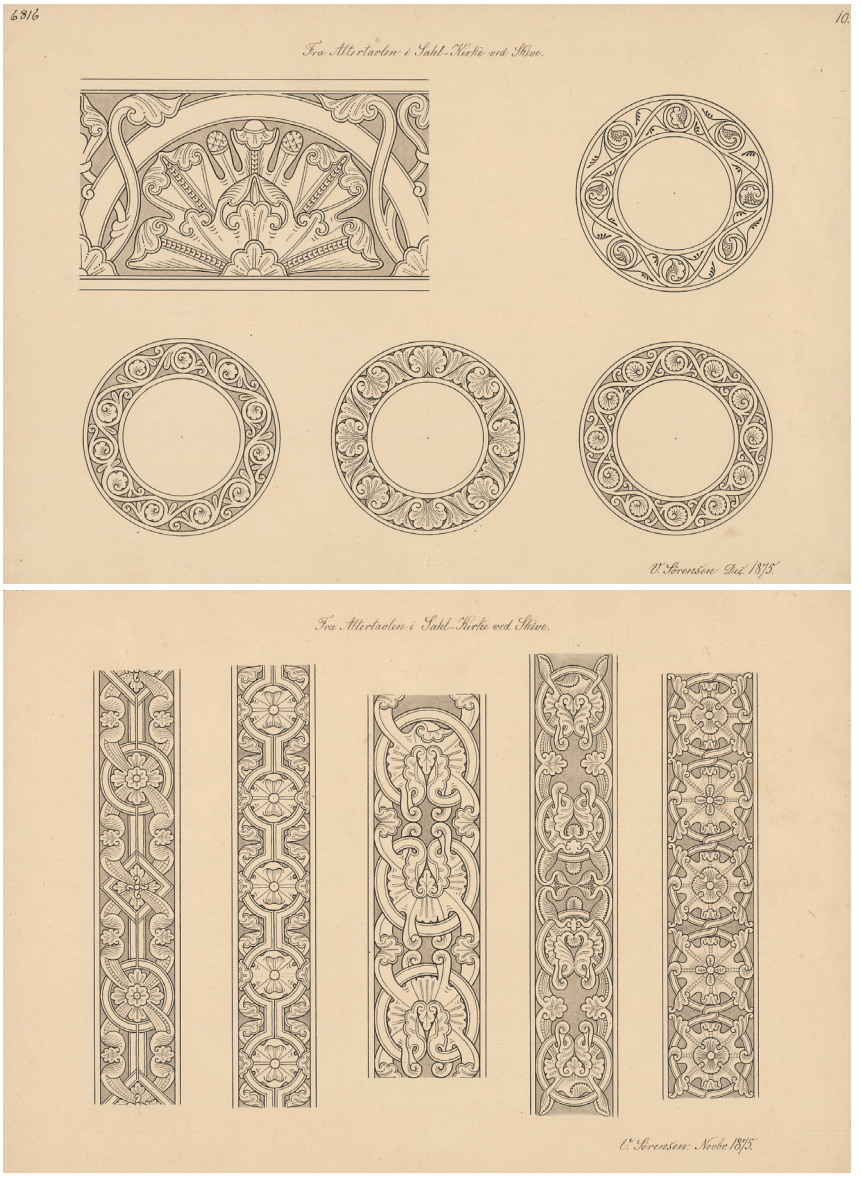

Fig. 53a-b. Ornamentdetaljer fra det gyldne alters frontale (s. 2787). Tegninger i pen med lavering af V. Sørensen 1875. – *Ornamental details from the frontal of the golden altar.*

og navnlig dets fremragende status (»Rigest udformet af alle de gyldne alterprydelser fra Norden og tillige det eneste fuldstændige sæt«) mht. relieffer, ornamentik og retablets udformning blev nøje beskrevet i en sammenlignende analyse, jf. også ndf.[128] Svarende til tidligere knyttedes tavlen sammen med Stadilalteret under betegnelsen »Den vestjyske gruppe«, idet begge tolkedes som produkter af et værksted, antagelig i Ribe, og kendetegnet ved en særlig plastisk stil. Dog afvistes det ud fra en analyse af stil og bogstavformer, at de var udført af samme hånd, da Stadilfrontalet savnede den førstes »kunstneriske finhed og tekniske rutine« og samtidig stilistisk repræsenterede et »yngre udviklingstrin«. Trods Sahlalterets indiskutabelt fornemmere kvalitet fandt Nørlund ikke desto mindre »noget vegt over Sahlaltrets figurer, undertiden næsten noget kælent, som gør virkningen baade umonumental og udramatisk«, ligesom den heterogene karakter af de forskellige figurer tolkedes som »provinskunstnerens sammenblanding af ældre og yngre forbilleder«.[129] Sammenfattende dateredes de to eksempler til o. 1200 og o. 1235. Sahlretablets leddelte komposition fandt, som påvist af Nørlund få år efter,

Fig. 54a-b. Eksempler på bogstavtyper fra frontalets ramme (s. 2838). Pennetegning af P. Linde, udarbejdet til Poul Nørlund, *Gyldne Altre* (1926), fig. 38. - *Drawing of letters on the vertical and horizontal framing of the frontal.*

en parallel i det nyfundne, træskårne retabelfragment fra Vorde Kirke (o. 1230-60, Nørlyng Hrd., Viborg Amt).[130]

Tage E. Christiansens efterskrift til nyudgaven 1968 af Nørlunds værk opsummerede de vigtigste forskningsresultater siden 1926.[131] Mht. Sahlalteret omtaltes resultaterne fra William Larsens restaurering og C. G. Schultz' nyundersøgelse af lukkemuren i 1934 (s. 2760), idet Christiansen dog påpegede savnet af en særlig analyse af en mulig farvet indlægning i de graverede ornamentborter med udgangspunkt i den svenske arkæolog Andreas Oldebergs analyser af belægningen på Broddetorpalteret.[132] Fremadrettet understregede Christiansen i øvrigt epigrafikkens betydning som et metodisk redskab til at skærpe altrenes dateringer – et værktøj, der dog ikke sidenhen er blevet udnyttet i denne specifikke sammenhæng (jf. s. 2838); det samme gælder for en mere nuanceret stilkritik.[133] Fundet 1958 og 1971 i Malt Kirke (*DK Ribe* 2822-23) af fragmenter af et gyldent alter, heriblandt et lille tårn med udkraget kegletag med mindelser om et tilsvarende på Sahlretablet (s. 2836), bidrog dog til at perspektivere dettes kontekst. Af værdi var også påvisningen samme sted og sidenhen (1987) i Hvirring Kirke (*DK Århus* 5244) af kegleformede spir til indfattede bjergkrystaller, visuelle paralleller til den særlige lysvirkning på retabelbuen i Sahl (s. 2834). Disse arkæologiske fund bidrog til Christiansens berettigede skepsis over for Nørlunds 'flytteteori', dvs. opfattelsen af, at de gyldne altre (med undtagelse af altrene i Tamdrup og Sahl) først sekundært var afhændet til landsbykirkerne fra større stifts- eller klosterkirker, jf. også ndf. Af værdi er i øvrigt Christiansens samtidige diskussion[134] af Sahlalterets proportionering (fig. 106) i forbindelse med en forsøgsvis rekonstruktion af det gyldne alter i Tamdrup (*DK Århus* 5113).

I en række nyere oversigtsværker fra de seneste årtier om romansk kunst generelt og om de gyldne altre specifikt har Sahlalteret naturligt indtaget en fremtrædende plads.[135] I denne sammenhæng markerer sig dog særligt Otto Norn og Søren Skovgaard Jensens monografi fra 1990 om Sahl- og Stadilaltrene, *The House of Wisdom/Visdommen i Vestjylland*, i kraft af sin dybdeborende nylæsning af alterets billedprogram og indskrifter, betragtet i en overordnet teologisk og liturgisk sammenhæng.[136] I tilknytning hertil har nyere bidrag, bl.a. af Søren Kaspersen og Kristin Bliksrud Aavitsland, føjet flere væsentlige facetter til forståelsen af Sahlalterets motivverden og fortællestruktur, dets teologiske budskab og liturgiske funktion samt af dets materialæstetiske og epikonografiske (en samtænkning af epigrafik og ikonografi) potentiale,[137] ligesom Ebbe Nyborg, bl.a. med henvisning til Sahlalteret, har diskuteret bueretablets form som en afledning af korbuen og fortolket denne kosmisk, triumfalt og doxologisk.[138]

Af relevans for spørgsmålet om Sahlalterets eventuelle stifter og sociale kontekst udbyggede Jes Wienberg (1995) Tage E. Christiansens synspunkter omkring altrenes oprindelige proveniens og tilsluttede sig hans tanker om de gyldne altre som udtryk for stormandsstiftelser, hvor den lokale elite var initiativtagere til opførelse og indretning af deres lokale gårdkirker med både kalk- og glasmalerier foruden fornemt, statusspræget inventar, jf. også s. 2838 f.[139] Nyborg fremhævede i øvrigt 2014 Sahlkrucifikset sammen med Korsfæstelsesfremstillingen på det gyldne alter i Ølst (NM, inv. nr. D 5144, tidligere Galten Hrd., Randers Amt) som eksempler på særligt byzantinsk prægede lidelseskrucifikser, om end der også i enkelttræk sås afvigelser fra den gængse kanon (hænderne, lændeklædet og fødderne placering).[140]

De tekniske og naturvidenskabelige landvindinger (bl.a. med dendrokronologien som metodisk redskab) i forbindelse med de seneste års analyser, primært af Nationalmuseets beholdning af gyldne altre, er sammenfattet 2006-07 og medvirkede til at danne udgangspunkt for nyundersøgelsen af Sahlalteret september 2017.[141]

Fig. 55. Gyldent alter, o. 1200-25, sammensat af frontale og bueretabel med predella (s. 2782). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Golden altar, c. 1200-25, composed of frontal and arched retable with a predella.*

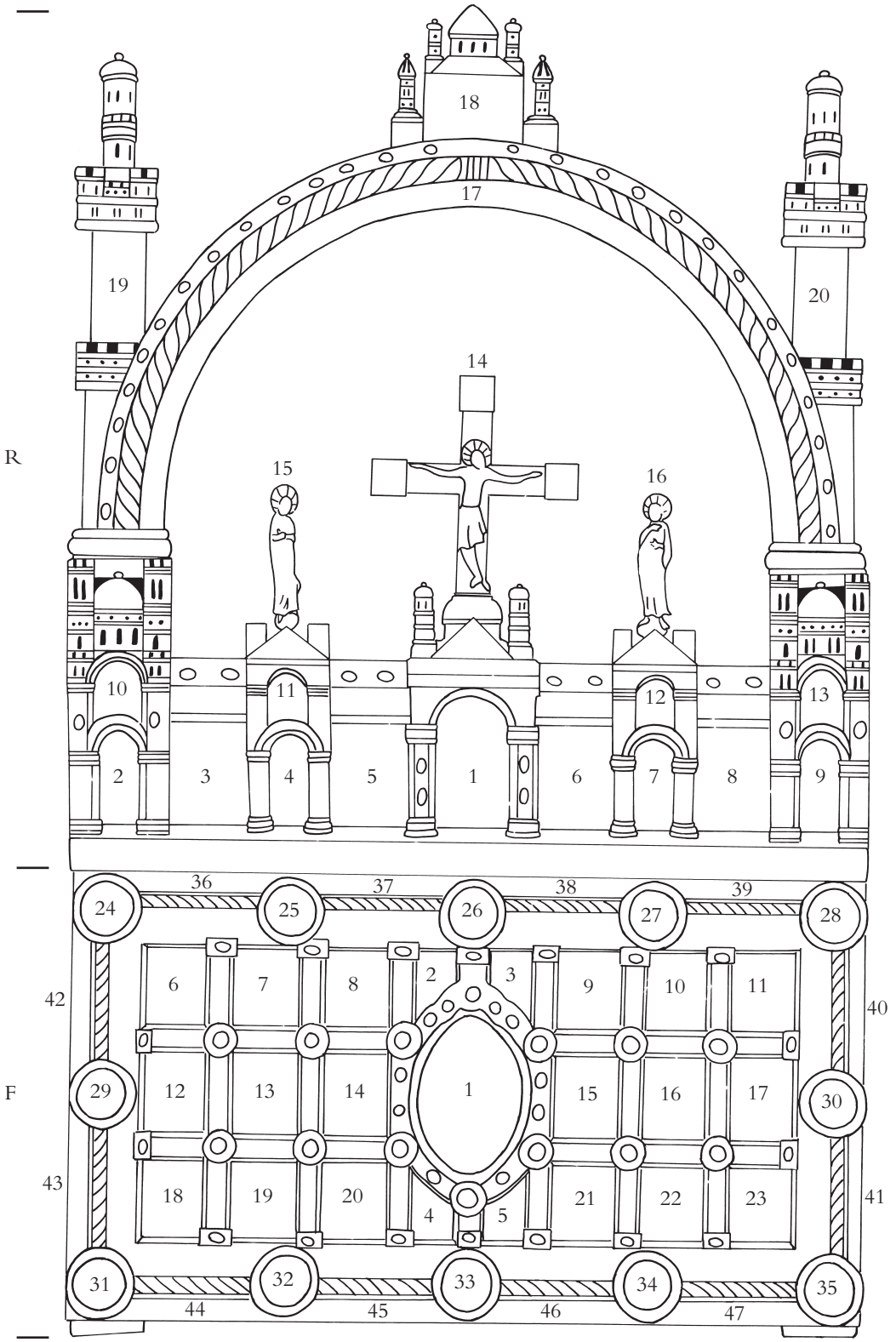
18
17
19
20
14
R
15
16
10
11
12
13
2
3
4
5
1
6
7
8
9
36
37
38
39
24
25
26
27
28
42
40
6
7
8
2
3
9
10
11
F
29
12
13
14
1
15
16
17
30
43
41
18
19
20
4
5
21
22
23
31
32
33
34
35
44
45
46
47

Beskrivelse. A. *Mål, materialer, teknik og konstruktion*. Alterprydelsens nuværende, samlede højde udgør 315 cm. Heraf måler frontalet 112×184 cm og retablet 203×185 cm (jf. fig. 59a-b). Under beskrivelsen af de enkelte figurrelieffer og enkeltdele er ndf. anført de respektive detailmål (højde × bredde × reliefdybde).

Begge hovedstykker har en egetræskonstruktion af lodrette stolper og vandrette planker, alt af kraftigt egetræ, der på retablet er forstærket med lister af kobber (1934). På trækonstruktionen er påsat plader af opdrevne kobberplader af en tykkelse på mellem 0,3 og 0,75 mm. En enkelt detalje (Kristi højre arm på frontalets Majestasfremstilling (jf. fig. 184)) er dog af massivt kobber. Kobbermaterialet er næsten rent (ca. 99 procent) og med kun ringe blyindhold. Pladerne er inden monteringen belagt med lueforgyldning eller i et system med dette, kombineret med brunfernis (*vernis brun*), lagt direkte på kobberet.[142] På frontalets rammeværk og retabelopbygningen er indsat i alt 87 bjergkrystaller, hvoraf 16 er oprindelige (s. 2800).

Teknik og konstruktion. Ud fra de seneste analyser fra 2017 og 2018, hvortil der henvises generelt, kan både den træskårne bagside og kobberbeklædningen beskrives langt mere indgående. Den bærende konstruktion er udført af egetræ, der er kløvhugget med økser og kiler og siden finbearbejdet, ikke blot med økser, men også med knive, stemmejern og bor. Frontalets konstruktion (fig. 57, 59b, 186) består af to lodrette sidestykker eller stolper, udhugget af samme stykke træ, der forneden danner korte ben eller 'fødder', som oprindeligt har hvilet på gulvet med deraf følgende rådskader (jf. fig. 57). I en udskåret fals i stolperne fastholdes tre horisontale planker, to brede og en smal. Til samlingen af plankerne er desuden anvendt trænagler, til dels med rundede hoveder. Den enkle måde at samle træværket på kendes f.eks. også fra Ølstfrontalet.[143] Retablets trækonstruktion (fig. 58, 59a), der kun har en enkelt horisontal planke, er tilsvarende fæstnet til de lodrette stolper, som hver især fortsætter i de to sidetårne. Buen herimellem består af

Fig. 56. Diagram af det gyldne alter, o. 1200-25, med nummerering af relieffer, svarende til beskrivelsen af hhv. frontalet (F) og retablet (R) (s. 2800, 2816). 1:15. ***Frontalet*:** 1. Majestas Domini. 2. – 5. Flankerende engle. 6. Bebudelsen. 7. Besøgelsen. 8. Fødslen. 9. Flugten til Ægypten. 10. Vandringen til Golgata eller Korsegangen. 11. Korsfæstelsen. 12. Fremstillingen i templet. 13.-14. Kongernes tilbedelse med den tronende Maria med barnet, flankeret af to kvinder. 15. Moses og Synagogen. 16. Kvinderne ved graven. 17. Nedfarten til dødsriget. 18. – 23. De tolv apostle. 24. – 35. Tolv medaljoner på frontalets rammeværk. Herpå ses: 24. Evangelisten Mattæus. 25. Engel. 26. Helligåndsduen. 27. Engel. 28. Evangelisten Johannes. 29. Engel. 30. Engel. 31. Evangelisten Markus. 32. Engel. 33. Korslammet. 34. Engel. 35. Evangelisten Lukas. 36. – 47. Frontalets randskrift, sammensat af to dele, hhv. fra øvre venstre hjørne via øvre langside og højre kortside til nedre højre hjørne (36-41) og fra øvre venstre hjørne via venstre kortside og nedre langside til nedre højre hjørne (42-47). ***Retablet*:** 1. Majestas Domini. 2 – 9. De tolv apostle, heraf: 2. Mattias. 3. Mattæus og Jakob (den yngre). 4. Jakob (den ældre). 5. Andreas og Peter. 6. Paulus. 7. Thomas. 8. Simon og Filip. 9. Bartolomæus. 10. – 13. De fire ærkeengle. Heraf ses: 10. Mikael. 11. Rafael. 12. Gabriel. 13. Uriel. 14. – 16. Krucifiksgruppe, omfattende: 14. Den korsfæstede Kristus. 15. Maria. 16. Johannes Evangelisten. 17. Retabelbuen. 18. Visdommen, flankeret af to mænd. 19. Abrahams offer. 20. Skt. Mikael som dragedræber. Tegning Freerk Oldenburger 2018. – *Diagram of the golden altar, c. 1200-25, with numbering of reliefs corresponding to the descriptions of the frontal (F) and the retable (R).* ***Frontal:*** *1. Majestas Domini. 2. – 5. Flanking angels. 6. The Annunciation. 7. The Visitation. 8. The Nativity. 9. The Flight into Egypt. 10. The Way of the Cross. 11. The Crucifixion. 12. The Presentation in the Temple. 13.-14. The Adoration of the Kings with the Enthroned Virgin and Child, flanked by two women. 15. Moses and the Synagogue. 16. The Women at the Sepulchre. 17. The Descent into Hell. 18. – 23. The Twelve Apostles. 24. – 35. Twelve medallions on the framing of the frontal. 24. Matthew the Evangelist. 25. Angel. 26. The Dove of the Holy Ghost. 27. Angel. 28. John the Evangelist. 29. Angel. 30. Angel. 31. Mark the Evangelist. 32. Angel. 33. The Lamb of God. 34. Angel. 35. Luke the Evangelist. 36. – 47. The inscription around the frontal, in two parts. From the top left-hand corner over the upper long side and the right-hand short side to the lower right-hand corner (36-41) and from the upper left-hand corner along the left-hand short side and lower long side to the lower right-hand corner (42-47).* ***Retable:*** *1. Majestas Domini. 2 – 9. The Twelve Apostles, of these: 2. Matthias. 3. Matthew and James the Younger 4. James the Elder. 5. Andrew and Peter. 6. Paul. 7. Thomas. 8. Simon and Philip. 9. Bartholomew. 10. – 13. The four archangels. 10. Michael. 11. Raphael. 12. Gabriel. 13. Uriel. 14. – 16. Crucifixion group. 14. The Crucified Christ. 15. The Virgin. 16. John the Evangelist. 17. Retable arch. 18. Wisdom, flanked by two men. 19. Abraham's Sacrifice. 20. St. Michael as Dragon-Slayer.*

to stykker, der er sammenføjet med tilspidsede bladsamlinger, både mod siderne og i toppen. På den vandrette planke er på bagsiden påsatte fodstykker med grater til fæstnelse af krucifiksgruppens figurer (fig. 58), mens topstykket har været fastholdt med nagler, der sekundært holdes af jernbeslag. Træet bag disse samt bag topstykkets sidetårne er fornyet (jf. s. 2822). Retablets bue var desuden gennemboret med et antal lyshuller (21 af 27 er synlige i dag), der bagtil er affasede og har åbnet for et lysindfald gennem forsidens påmonterede bjergkrystaller (fig. 90, 105), jf. også s. 2830. Retablets nuværende støttekonstruktion af kobberlister (fig. 58, 188) erstattede 1934 en ældre af egetræ (jf. ndf.). Forsiden af trækonstruktionen er udskåret forfra på forskellig vis. På frontalet er de plane felter bag de enkelte relieffer udstemmet (med skråkanter) til en trætykkelse på 16-20 mm, mens de lodrette og vandrette rammeled omkring disse har plankens fulde tykkelse på ca. 75 mm. Særskilt udskåret i træet, både på frontale og retabel, er rammeværkets tovsnoninger (fig. 118) og frontalets medaljoner, hvor felterne bagved er svagt konkave; endvidere de arkitektoniske led med tilhørende profiler på retablet, hvor metalpladerne er formet direkte på træet. Vandrette indridsninger i sidefladernes træ (fig. 60-61) kan både have været anvendt formgivningsmæssigt i tilknytning til forsidens arkitektur og kan også have bidraget ved tilpasning af metalpladerne. I forbindelse med denne proces er frontalets træværk på den nederste vandrette planke behugget bagfra for at mindske forsidearealet, ligesom en grov tilpasning af træet ses på retablets højre tårn. På rammeværkets lodrette sider (fig. 59b) er sekundære spor, dels sømhuller efter hængslerne til de nyere alterfløje (s. 2855), dels udstemninger hertil, hvilket dog i 1934 udfyldtes med træmasse i forbindelse med restaureringen.

Fig. 57. Frontalets bagside, sammensat af brede vandrette planker, der er sammenholdt med nagler gennem de lodrette bærende rammesider (s. 2795). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Back of the frontal, composed of broad horizontal planks held together by rivets through the vertical bearing sides of the framing.*

Fig. 58. Retablets bagside, vist med de 1934 påsatte kobberlister. Buen er samlet mod tårnene og foroven med bladsamlinger. På den vandrette planke eller predella er påsat træstykker med grater til fæstnelse af krucifiksgruppens figurer (s. 2796). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Back of the retable, shown with the copper strips attached in 1934. The arch is assembled towards the towers and above with scarfed joints. On the horizontal plank or predella, pieces of wood have been attached with rabbeting to fix the figures in the Crucifixion group.*

Metalpladerne er som nævnt af udhamret kobberblik. En enkelt undtagelse udgøres dog af frontalets Majestasfigur, hvis højre arm er støbt og således massiv (jf. fig. 184).[144] Heri er motivernes hovedlinjer ciseleret fra forsiden; efterfølgende er formerne opbanket fra bagsiden og sluttelig drevet op i en repoussé teknik (fig. 185), idet detaljer yderlig er graveret på forsiden. Enkelte motiver (frontalets englemedaljoner og en række vandrette borter) er formet i presblik ved hjælp af matricer (fig. 81, 83-86, 88, 102), ligesom diverse ornamentborter er dannet med mønsterpunsling (fig. 64, 96). Andre er graverede, en række med tremolérstik. På rammeværkets tovsnoninger og

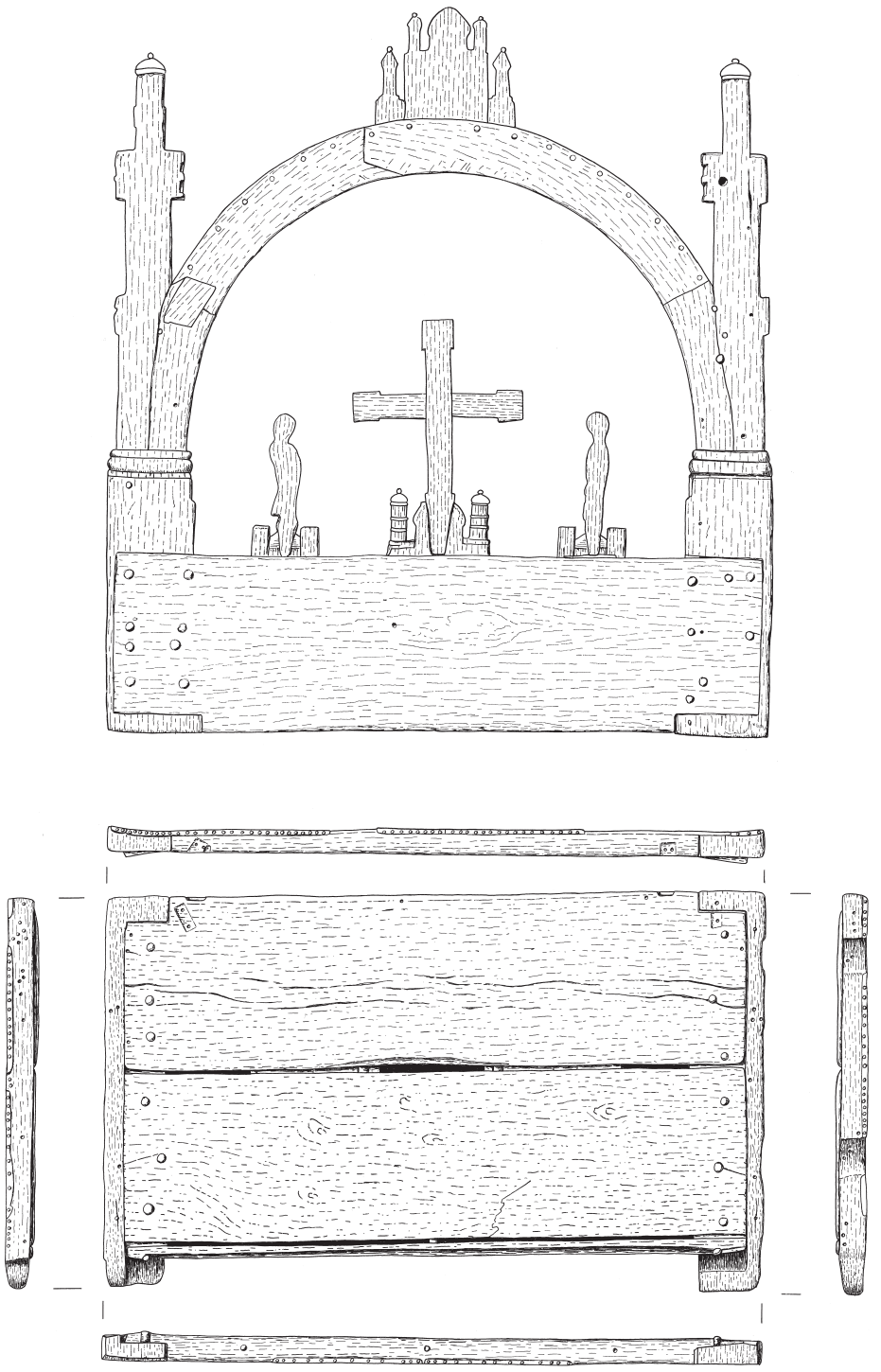

Fig. 59a-b. Trækonstruktionen på bagsiden. 1:20. a. Retabelbuen (s. 2795, jf. fig. 56, R). b. Frontalet med angivelse af kortsiderne (s. 2795, jf. fig. 56, F). Målt af Anders C. Christensen og Freerk Oldenburger, tegnet af sidstnævnte 2018. – *Wooden construction on the back. a. The retable arch. b. The frontal.*

prydlister samt på retablets arkitektur er metalpladerne formgivet direkte på træet, hvorimod relieffelterne og rammeværkets medaljoner er monteret på den glattede trækonstruktion. Rammens 12 medaljoner er i øvrigt vippet let ind mod midten, vel ud fra visuelle hensyn. Reliefpladernes metal er udvalgt i størrelse eller let beklippet i forbindelse med en prøvemontering før den afsluttende lueforgyldning. Udvalgte dele

Fig. 60. Topstykkets oprindelige højre *sidetårn, vist uden metalbeklædning og med indridsede hjælpelinjer (jf. fig. 61 og s. 2796). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Original right-hand *side tower of the top piece, shown without metal covering and with incised guiding lines (cf. fig. 61).*

Fig. 61. Detalje af bueretablets inderside (syd) med indridsning for markering af metalforsidens placering. Træet har været malet rødorange (s. 2832). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Detail of the inside of the arched retable (south) with incisions marking the placing of the metal front. The wood was once painted reddish-orange.*

blev først belagt med påbrændt linolie, der mørknede som brunfernis som kontrast til de lueforgyldte partier. Teknikken følger den velbeskrevne fremgangsmåde i benediktinermunken Theophilus' *Schedula diversarum artium* fra o. 1125.[145] Ved monteringen påsømmedes metallet med små kobberstifter. Tidligt i processen blev den massive arm på frontalets Majestasfremstilling monteret med en mere stærk befæstning.

Fig. 62. Oprindelig krystal på bueretablets venstre sidetårn (s. 2800). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Original crystal on the left side tower of the arched retable.*

Både frontalet og retablet er smykket med klare *bjergkrystaller* af forskellig størrelse, såvel runde cabochonslebne som ovale med skarp ryg. Af disse er kun 16 af i alt 87 oprindelige (fig. 188-89).[146] De nye krystaller, påsat 1934, er dog af en dårligere kvalitet med indre spalter. De bevarede sten findes udelukkende på retablet, heraf en større oval, delvist revnet sten (31,5×28 mm) på venstre sidetårn (fig. 62) og 15 mindre krystaller (mellem ca. 17-20×23,5-30 mm), anbragt på himmelbuen, th. og tv. for topstykket. Indfatningerne, hvoraf flertallet er oprindelige, har omfattet dels brede, mønstergraverede 'kraver', dels enklere, til dels revnede fattekanter, udskåret i metalpladen. Ved restaureringen 1934 blev påsat syv glatte fatninger til de nye krystaller, der dækkede over revner og skader i de ældre monteringer (jf. fig. 188-89). Som nævnt 1638 (s. 2782) iagttoges på daværende tidspunkt farvet baggrund i rødt, hvidt, blåt og grønt bag krystallerne, en effekt, der formentlig var fremkaldt med farvede pigmenter, pergament eller tekstil (jf. s. 2830). Spor af blågrøn farve blev 2017 konstateret bag enkelte krystaller (fig. 104), hvilket dog kunne hidrøre fra kobberets korrosion, mens et *†lærredsfragment med grønlig farve allerede 1934 blev deponeret på Nationalmuseet (inv.nr. D 12635). Dette er dog senere forsvundet. En særlig lysvirkning var desuden etableret ved filtreringen af lys fra apsisvinduet gennem retabelbuens krystaller (s. 2831).

B. *Frontalet* (F, jf. fig. 56). Den rektangulære flade er med listelignende fremspring lodret inddelt i et smallere midterparti med et spidsovalt centralfelt. Heri ses en fremstilling af Majestas Domini i mandorla, hvortil slutter sig fire uregelmæssigt formede, mindre figurfelter, og to bredere sidepartier, underdelt med lodrette og vandrette lister; i alt 18 felter i tre vandrette rækker; i de to øverste med scener fra Jesu barndom og Kristi lidelseshistorie og nederst med de 12 siddende apostle. Den ydre ramme har en tovsnoning med 12 medaljoner, bl.a. med Helligåndsduen og Gudslammet samt tegn for de fire evangelister. Yderst løber en indskriftfrise i 12 dele. De enkelte led er beskrevet efter følgende system, jf. fig 56: Midterpartiet (nr. 1-5), de rektangulære figurfremstillinger, omtalt fra venstre mod højre (nr. 6-23), rammens 12 medaljoner (nr. 24-35) og den omløbende indskriftfrise (nr. 36-47). Frontalets rigt varierede ornamentik, der er udført dels drevet, dels udstanset og graveret, er omtalt s. 2828. De latinske indskrifter, der for en stor del er udformet som vers (heksametre og pentametre) og anført med romanske majuskler (kapitæler og uncialer), gengivet med versaler, omtales både her og under beskrivelsen af retablet i forbindelse med de respektive billeder med ledsagende oversættelse og kommentarer ved Christian Troelsgård. I teksterne er anvendt † ved indledning, eventuel versslut og afslutning af de enkelte indskrifter; endvidere er angivet de på alteret anvendte ordskilletegn, formet som enkelte, dobbelte eller tredobbelte punkter (jf. fig. 89a-b).

1) *Majestas Domini* (fig. 64). 38,5×24,8×4 cm. Kristus, troner i en mandorla på et sæde. Højre hånd med to oprakte fingre er hævet til velsignelse; selve armen er formentlig massiv og støbt som en selvstændigt led (jf. ovf.). Venstre hånd fatter om Livets Bog, der hviler på venstre knæ. Om hovedet er en muslingeglorie med markeret kors, svarende til de øvrige fremstillinger af Kristus, både som barn og som voksen. Håret er midtdelt med symmetriske bølgelokker, der bag ørerne falder ned til skulderen. Det korte fuldskæg har nedfaldende moustache. Øjnene er mandelformede, munden let opadbuet. Kristus, der har nøgne fødder, er iklædt kjortel med vide ærmer hvorunder en langærmet underklædning, samlet med et bælte omkring midjen; herover er draperet en folderig kappe, der ligger glat hen over skulder og knæ og afsluttes med knækfolder forneden. Både kjortel, underklædning og kappe har kantborter, de nederste med korsblomster. Hovedbilledet af Kristus er flankeret af bogstaverne Alfa og Omega med karakteristiske dobbeltkors som topprydelser. To koncentriske prydlister med punslede ornamenter i to versioner, der gentages i retablets Majestas og krucifiks (jf. fig. 64, 91, 96), løber parallelt med mandorlaen. Denne buer over Kristi hoved i et trepas med korte sidepartier. Rammen er prydet med seks store, cirkulære bjergkrystaller i særlige, brede rammer og ti mindre ovale. Både indvendig og udvendig på den mandelformede ramme løber to indskriftbånd. Inderst læses følgende tre heksametre: »+OMNIPOTENS: VNVS: TRES: SVNT: NON: OMNIPOTENTES + NON: DI: NON DO\MINI/ : DOMIN(VS) TRES: ET: D(EV)S: VN(VS) + SINGVLA: DISCERNENS: D(EV)S: IDE(M): CVNCTA: GVB(ER)NANS« (Der er én almægtig, ikke tre almægtige./ Der er ikke tre guder, ikke tre herrer, for de tre er én herre og én Gud/ Gud, som erkender hver en ting og samtidig styrer alt).[147] Yderst står fire vers, udformet som elegiske distika (to gange et heksameter plus et pentameter), idet tekstlinjerne er delt i seks led, adskilt af rammen med indsatte krystaller. Det sidste pentameter ender tilsyneladende grammatisk og metrisk ukorrekt: »+QVE: SVNT: QVE: VIVUNT: VITA: QVECVP(M(?)QVE). MOVENTUR +VIVIFICO: MOVEO: CONTI-

Fig. 63. Frontale. Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25 (s. 2782). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Frontal. Detail of golden altar from c. 1200-25*.

NEO: FOVEO +EXTIMA COMPLECTENS PENETRANS SIMVL: INTIMA: SVBTER +CVNCTA: SVPER: CVNCTA: CVNCTA: O«.[148] (Alt, som er til, og alt, som lever, dvs. alt, som bevæges af liv,/ det gør jeg levende, det bevæger jeg, det omfatter jeg, og det nærer jeg omsorg for,/ for jeg omfavner det yderste og trænger samtidig ind til det inderste, og mens jeg er under/ alle ting og over alle ting, alle ting …). På den indre kant, øverst tv. læses: »E NS:[149] STABILIS« (… ubevægelig).[150]

2-5) (Fig. 64). Fire engle, vist afskåret ved midjen og klædt i folderige gevandter. De fire relieffer måler i gennemsnit 15×10×1,3 cm. Alle løfter hænderne med fremadvendte håndflader i ærefrygt eller viser hen til det flankerende motiv, de øverste (nr. 2-3) er vendt mod Majestasfremstillingen, mens de to nederste (nr. 4-5), hvis vinger er vist opadvendt eller drejet mod siden, fokuserer på billedet af Korslammet, gengivet umiddelbart nedenunder på frontalets nederste kant (nr. 33).

6) (Jf. fig. 65), *Bebudelsen*. 18×15×1,6 cm. Målet svarer til gennemsnittet for de 12 fortællende reliefscener (mellem 17,5-19×13,5-15×1,3-1,5 cm). Maria står th. med hænderne løftet med fremadvendte håndflader over for ærkeenglen Gabriel, der hæver højre hånd i en velsignelsesgestus, mens han fatter om en bog med venstre. Gudsmoderen bærer et hoved- og skulderslag (*maforion*) over en folderig dragt, der er samlet ved midjen med et bånd. Forneden er en prydbort med krydsskravering; på fødderne har hun sko i modsætning til Gabriel. Begge har identiske glorier med en indvendig takket del. Fra Gabriels mund udgår et skriftbånd med indpunslet tekst: »AVE MA/ RIA GRA/ CIA« (Hil dig, Maria, fuld af nåde).[151]

7) (Jf. fig. 65), *Besøgelsen*. 18×15×1,6 cm. Maria og Elisabeth står over for hinanden. Maria, der er vist tv. og kendetegnet med en muslingeglorie, løfter hænderne med de fremadvendte håndflader; i højre side ses Elisabeth, mor til Johannes Døberen, ligeledes med løftede hænder, idet hun med den højre viser hen til den yngre kvinde. Hendes glorie er glat. Begge har fodlange gevandter; Elisabeths klædedragt er smykket med en rosetprydet bort forneden. Mellem de to er indpunslet et mindre, spinkelt træ med spidsblade; et tilsvarende, dog i relieffets fulde højde, ses bag Elisabeth.[152]

8) (Fig. 66), *Fødslen*. 18×15×1,5 cm. Maria hviler halvt siddende på sit leje, der udfylder hele forgrunden. Hun peger med to oprakte fingre med højre hånd op mod barnet; hovedet med riflet glorie og hovedklæde er let bøjet. Klædedragten med de stramtsiddende ærmer er omtrent dækket af sengeklædets tætte foldeværk. Josef sidder i højre side. Hovedet, dækket af en jødehat med buklet puld, er let bøjet og hviler på højre hånd, der støttes af en krykkestok, mens den venstre fatter om en bog. Bag dem er krybben med markeret hoved- og fodende samt en bagklædning, alt hvilende på en høj arkadesmykket underbygning. Barnet, der er svøbt i et stramtsiddende klæde, er vist i trekvartprofil, glorien dog gengivet lige forfra. Bag krybben ses hovederne af æslet og oksen.

9) (Jf. fig. 67), *Flugten til Ægypten*. 18×13,5×1,6 cm. Maria med barnet og Josef ses på vandringen mod Ægypten. Hun troner midt på relieffet med barnet på et profilvendt æsel, hvis seletøj holdes af Josef i højre side. Maria omslutter beskyttende Jesusbarnet i sin favn, idet hun holder en rund genstand (en frugt?) i venstre hånd. Barnet løfter højre hånd til velsignelse. Josef med jødehue løfter højre hånd med oprakt pegefinger, mens venstre fatter om seletøjet. Den folderige kappe, der lader de nøgne underben fri, er fæstnet med en rund agraf på højre skulder. Han gør et markant skridt mod højre, mens æslet med bøjet hoved følger efter, øjensynligt i et mere roligt tempo. Bag Maria er indgraveret et spinkelt træ med spidsblade, svarende til nr. 7.

10) (Jf. fig. 68), *Vandringen til Golgata* eller *Korsegangen*.[153] 17,5×13,5×1,5 cm. Jesus med bundne hænder trækkes modstræbende af sted af to bødler. Korset, der if. tre af evangelierne (Matt. 27,32, Mark. 15,21 og Luk. 23,26) blev båret særskilt af Simeon fra Kyrene, er ikke vist. Den lidende Jesus

Fig. 64. Majestas Domini (F 1, s. 2801) med flankerende engle (F 2-5, s. 2802). Udsnit af frontalet på det gyldne alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Majestas Domini with flanking angels. Detail of frontal of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 65. Bebudelsen og Besøgelsen (F 6-7, s. 2802). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Annunciation and the Visitation. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 66-67. 66. Fødslen (F 8, s. 2802). 67. Flugten til Ægypten (F 9, s. 2802). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *66. The Nativity. 67. The Flight into Egypt. Details of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 68. Vandringen til Golgata og Korsfæstelsen (F 10-11, s. 2802, 2805). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Way of the Cross and the Crucifixion. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

har efter sine pinsler nøgen overkrop, gengivet med markerede ribben og fremtrædende mellemgulv; hans lændeklæde er knælangt og er i højre side trukket helt ned til foden. De krydsede arme er ved håndleddet bundet med et reb, som holdes af bødlen yderst til højre. Jesus gør sigende et stort skridt mod venstre i en kontrabevægelse modsat gangretningen af de to fangevogtere. Den forreste af disse er kendetegnet som en person af en vis status. Han har langt tvedelt skæg og et bånd bundet om hovedet med en løkke i venstre side; knælang kjortel bundet i midjen og tætsluttende strømper, der synes at slutte i sko med firkantede snuder. Med sin højre hånd bag Jesus' nakke tvinger han denne i *sin* retning. Hans ledsager, der holder rebet i højre hånd, har ørelangt hår og bærer et takket skulderpanser over sin tilsvarende knælange dragt; en mønsterbort pryder overdelen af dragten. På fødderne bæres halvstøvler, hvis bløde skafter delvist er faldet ned.

11) (Jf. fig. 68), *Korsfæstelsen*. 18,5×15×1,4 cm. Kristus på korset flankeres af Maria og Johannes Evangelisten.[154] Korset står på en trapezformet fod i relieffets midte. Pladen er i de lodrette sider tæt skåret til kanten, idet endepladerne på de tværgående korsarme er delvist afklippede. Den korsfæstede hænger med strakte arme og hovedet med lukkede øjne let bøjet mod højre skulder. Kroppen beskriver en blød bue mod venstre, ganske som den tilsvarende figur i retablets krucifiksgruppe (R 14). Lændeklædet, som er fastholdt med et bånd eller bælte om midjen, har buefolder over mellemgulvet og falder i tætte folder til knæene; fødderne uden synlige nagler er symmetrisk placeret foran korstræet. Den sorgfulde Maria bøjer hovedet mod sin korsfæstede søn og trykker en snip af sin kappe mod kinden. Johannes th. med kortklippet hår viser med højre hånd hen imod Kristus, mens han med venstre fatter om en bog.

12) (Jf. fig. 69), *Fremstillingen i templet*. 18,5× 14,5×1,6 cm. Maria tv. rækker Jesusbarnet til Simeon, der står foran en alterlignende forhøjning med dekoration af korsblomster. Han fatter om det påklædte og ivrigt gestikulerende spædbarn. Den gudfrygtige mand har langt hår og skæg.

Fig. 69. Fremstillingen i Templet (F 12, s. 2805). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Presentation in the Temple. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

13-14) (Jf. fig. 70). *Kongernes Tilbedelse.* 18,5×14,5×1,4 cm. Af de to sammenhørende relieffer viser det venstre (nr. 13) de tre konger, der frembærer deres gaver. Alle har ædelstensbesatte diademer på hovedet, men er aldersmæssigt differentierede, svarende til traditionen, således at den ældste, langskæggede fyrste er vist forrest i rækken th., efterfulgt af en yngre med halvlangt hår og skæg, mens den yngste konge er skægløs. Personerne er iført fodlange kjortler med kapper fæstnede med runde agraffer på skuldrene. De frembårne gaver udgøres af en åben skål holdt af den midterste konge, mens de to øvrige holder ovale genstande, måske lågkar. Relieffet til højre herfor (nr. 14), 19×15×1,5 cm, gengiver den tronende Maria med Jesusbarnet, flankeret af to stående kvinder. Maria med riflet glorie er vist direkte frontalt. Hun sidder på et rigt smykket tronsæde og bærer det påklædte barn på knæene. Han rækker med højre hånd ud efter en frugt eller en rund genstand, som hans mor holder i den løftede højre hånd. De to flankerende kvinder lader sig ikke uden videre identificere. Som foreslået kan de gengive to helgeninder, Marias mor, Anna og

Fig. 70. Kongernes tilbedelse (F 13-14, s. 2806). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Adoration of the Kings. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 71. Moses og Synagogen (F 15, s. 2807). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Moses and the Synagogue. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Elisabeth eller en af disse samt profetinden Anna, men der er også andre tolkningsmuligheder.[155] Begge løfter hænderne med fremadvendte håndflader og lægger for den venstre kvindes vedkommende hånden respektfuldt på brystet. Fremstillingen adskiller sig i kraft af disse bifigurer fra den bibelske fortælling og har i højere grad karakter af et repræsentationsbillede, svarende til den centrale Majestasfremstilling. Betragtet i sammenhæng med det flankerende relief ved midtbilledets modstående side (nr. 15) kan den tronende Maria med barnet tillige repræsentere *Kirken* eller den sejrrige *Ecclesia* som et modbillede til den overvundne *Synagoge*, der her er gengivet.[156]

15) (Jf. fig. 71), *Moses og Synagogen*.[157] 19×14,5×1,3 cm. Denne usædvanlige fremstilling, der delvist finder en parallel blandt de gyldne altre i Sindbjergtavlen (*DK Vejle* 2144), viser Moses med den overvundne Synagoge, der personificerer jødedommen. Den langskæggede Moses i højre side er karakteriseret med sine to horn, der er fæstnet på en hovedbeklædning. Om hovedet er en glat glorie.[158] I venstre hånd holder Moses en skriftrulle, mens han med den højre tager et

Fig. 72. Kvinderne ved graven og Nedfarten i Dødsriget (F 16-17, s. 2808). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Women at the Sepulchre and the Descent into Hell. Detail of golden altar.*

Fig. 73. Apostle (F 18-19, s. 2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Apostles. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

fast tag omkring håndleddet på Synagogen. Hun er kendetegnet med flere negative tegn. Som udtryk for sin blindhed er øjnene sløret med et bind, kronen er faldet af hovedet og gengivet ved hendes venstre side, og hun er vist halvnøgen med en kappe, der kun delvist dækker overkroppen, hvor det ene bryst er synligt. Med højre hånd fatter hun om en knækket, nedadvendt fane, afsluttet med en spids. Ved fødderne ligger fanedugen, gengivet som et knækket bånd, hvorpå hun sætter sin venstre fod, mens Moses derimod tramper denne under fode med sin højre.

16) (Jf. fig. 72), *Kvinderne ved graven*. 18×14,5×1,3 cm. I forgrunden ses den tomme sarkofag med en engel, mens de tre kvinder står bagved. Englen løfter højre hånd med Kristi ligklæde og hæver samtidig venstre hånd med fremadvendt håndflade i en talende gestus. Kvinderne, der alle har glorier, er ens klædt med tætsluttende hovedklæde, som lader ørerne frie, samt folderigt gevandt. Den yderste figur i venstre side holder et røgelseskar, mens englen i graven ligeledes løfter hænderne. Sceneriet er placeret i et landskab med bølgedannet jordsmon og foroven med tungeformede skyer.

17) (Jf. fig. 72), *Nedfarten i Dødsriget*.[159] 18,5×14,5×1,6 cm. Kristus er vist tv. foran en kasselignende struktur med krydsskraveret baggrund, der repræsenterer Helvedet (og Helvedesilden (?)). Han fatter med begge hænder om armen på den bageste af de tre nøgne menneskeskikkelser i Dødsriget, Adam, der sammen med Eva og yderst th. Johannes Døberen hermed befries fra fortabelsen; sidstnævnte er kendetegnet med langt skæg og sin aldersstegne fysiognomi over for det ungdommelige første menneskepar. Djævelen, som søger at spærre adgangen til sit rige, sidder forneden på hug med krydsede ben. Som tegn på sin overvindelse bærer han en svær kæde om hals, arme og ben, afsluttende med en fodring. Han har dyrehoved med spidse horn og ører, flad snude og vrængemund, mens hans nøgne krop er menneskelignende. Th. og tv. for ham stikker hovederne af to profilvendte smådjævle frem; den venstre har spidst hageskæg og en satyrlignende fysiognomi.

Fig. 74-75. 74. To apostle, måske Skt. Peter (th.) og Johannes Evangelisten, Mattias eller Jakob den Yngre (tv.) (F 20, s. 2810). 75. To apostle, måske Skt. Paulus (tv.) (F 21, s. 2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *74. Two apostles, perhaps St. Peter (right) and the Evangelist John, Matthias or James the Younger (left). 75. Two apostles, perhaps St. Paul (left). Details of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 76. Siddende apostle, der ikke er nærmere identificerede (F 22-23, s. 2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Seated apostles, not specifically identified. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

De 12 apostle. 18-23) (Jf. fig. 73-76). 18-18,5× 14,5-15×2-2,5 cm. På frontalets nederste vandrette række ses de 12 siddende apostle, samlet to og to i hvert billedfelt. Alle har markant store hoveder og holder bøger, men viser derudover ingen specifikke kendetegn med undtagelse af tre, vist i nr. 20 og 21, nemlig en skægløs apostel, måske Johannes Evangelisten,[160] Mattias eller Jakob den Yngre (jf. retablet, nr. 2 og 4) og hans ledsager, Skt. Peter. Den sidste er let genkendelig med sin nøgle, det korte skæg og hår med skaldet isse. Overfor ses formentlig Paulus (nr. 21) med skaldepande og langt skæg. De øvrige er varierede i hår, skægmode og dragt med fodlange kjortler med mønstrede borter ved halslinningen samt folderige kapper. Også i positur og gestik er de indbyrdes differentierede; enkelte kommunikerer indbyrdes, mens andre er vendt direkte mod beskueren. En enkelt (nr. 19, tv.) har en bemærkelsesværdig benstilling, idet højre ben er krydset bag det venstre og foden gengivet med fremadvendt fodsål (jf. fig. 73). Apostelkollegiet er som nævnt s. 2820 gentaget på retablets nedre del.

De 12 medaljoner. 24-35) (Jf. fig. 77-88). Medaljonerne på rammen omfatter tre grupper, henholdsvis I. Kristussymboler, nemlig Helligåndsduen og Korslammet, vist over og under Majestasfremstillingen (nr. 26 og 33), II. De fire evangelistsymboler, gengivet i de respektive hjørner (nr. 24, 28, 31 og 35) og III. Seks engle, placeret mellem de øvrige (nr. 25, 27, 29, 30, 32 og 34). Samtlige medaljoner har som diameter 16 cm med en dybde på mellem 0,8 cm (Korslammet), 1,15-1,3 cm (evangelistsymbolerne) og 1,5 cm (englefigurerne). Randskrifterne kommenterer og forklarer de respektive fremstillinger. I. *Helligåndsduen og Korslammet*. Duen (nr. 26, fig. 82) har udbredte vinger og fødder samt vifteformet hale. Hovedet med korsglorie peger direkte mod Majestasfremstillingen. Heksameterindskriften lyder: »+SPIRITUS⁝ HAC⁝ SPECIE⁝ NOS⁝ INNOCUOS⁝ DOCET⁝ ESSE« (I denne skikkelse lærer ånden os at være uberørte af synd).[161] *Korslammet* (nr. 33, fig. 87) bærer korsglorie og -fane; under bugen og det løftede forben er vist en kalk. Kroppen er vendt mod venstre, idet hovedet er modsatrettet, drejet mod højre. Randskriftens heksametervers lyder: »+MIST[162]ERIO MAGNO: CONCLUDIT(UR)· AGN(US) I(N)· AGNO« (Ved det store mysterium indeholdes offerlammet (dvs. Kristus) i offerlammet (dvs. hostien)).[163] II. *De fire evangelistsymboler. Mattæus* (nr. 24, jf. fig. 77) står i kontrapost med hovedet vendt mod højre, kroppen mod venstre. Bred krydsskraveret bort ved halsen. I modsætning til de tre øvrige, der holder tomme skriftbånd, bærer han en bog. Indskriften (heksameter) lyder: »+HOC MATHEVS AGENS HO(M)I(N)EM GENERA· LITER IMPLET:« (Når Mattæus udfører dette (dvs. skriver evangeliet), opfylder han hele menneskehedens rolle). *Johannes* (nr. 28, jf. fig. 78). Som de øvrige symbolfigurer er ørnen vist i kontrapost med hovedet drejet mod frontalets midte modsat kroppen. Randskriften (heksameter) lyder: »+MORE· VOLANS· AQ(VI)-LE· VERBO· PETIT· ASTRA· IOH(ANN)ES« (Flyvende som ørn søger Johannes mod stjernerne med sit ord). *Markus* (nr. 31, jf. fig. 79). Løven har her frontvendt hoved, mens kroppen står i profil mod venstre. Indskriften (heksameter) lyder: »+MARCVS VT ALTA FREMIT VOX P(ER) DESERTA LEONIS« (Markus brøler gennem ørkenen som en løves stærke stemme). *Lukas* (nr. 35, jf. fig. 80). Oksens hoved er drejet mod venstre, kroppen mod højre. Indskriften (heksameter) lyder: »+IURA SACERDOCII LVCAS· TENET· ORE: IUVENCI« (Med en okses hoved forvalter Lukas præsteembedet).[164] III. *De seks engle*. Samtlige engle, der er udført efter den samme matrice, er vist i halvfigur med ørelangt hår, der falder i parallelle bukler, samt med kjortler med mønstret halsbort; herover folderig kappe. Alle har løftede hænder med fremadvendte håndflader. *Første engel* (nr. 25, jf. fig. 81). Indskriften (heksameter) lyder: »+MVNDVM⁝ PERCURRO⁝ D(OMI)NI: CONSPECTIB(US): ASTO:« (Jeg rejser gennem universet og står frem for Guds ansigt). *Anden engel* (nr. 27, jf. fig. 85). Indskriften (heksameter) lyder: »QVID⁝ MIRV[165] M⁝ P(RE)-SENS⁝ CUM⁝ SIT⁝ UBIQ(VE)⁝ DEUS« (Se, hvilket under dette er, for Gud er til stede overalt).[166] *Tredje engel* (nr. 29, jf. fig. 83). Indskriften (heksameter) lyder: »+DEFERO⁝ UOTA⁝ DEO⁝

Fig. 77-78. Medaljoner. 77. Evangelisten Mattæus' symbolfigur (F 24, s. 2810). 78. Evangelisten Johannes' symbolfigur (F 28, s.2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions 77. The symbol of the Evangelist Matthew. 78. The symbol of the Evangelist John. Details of golden altar from c. 1200-25.*

GEMINI⁝ COM(M)ERCIA⁝ MV(N)DI« (Jeg bringer anliggender frem for Gud: en udveksling mellem tvillingeverdener (dvs. himlen og jorden(?)).[167] *Fjerde engel* (nr. 30, jf. fig. 86). Indskriften (heksameter) lyder: »+THVRA⁝ P(RE)CUM⁝ CELIS⁝ FERO⁝ MUN(ER)A⁝ CELICA: T(ER)-RIS⁝« (Jeg bærer bønnernes røgelse til himlene og himmelske gaver til jorden).[168] *Femte engel* (nr. 32, jf. fig. 84). Indskriften (heksameter) lyder: »+TERRIGENIS⁝ Q(V)OS⁝ PUGNA⁝ IUUAT⁝

Fig. 79-80. Medaljoner. 79. Evangelisten Markus' symbolfigur (F 31, s.2810). 80. Evangelisten Lukas' symbolfigur (F 35, s.2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions 79. The symbol of the Evangelist Mark. 80. The symbol of the Evangelist Luke. Details of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 81-82. Medaljoner. 81. Engel (F 25, s. 2810). 82. Helligåndsduen (F 26, s. 2810). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions. 81. Angel. 82. The Dove of the Holy Ghost. Details of golden altar from c. 1200-25.*

EGO: FR(ATR)IB(US): ASSVM·« (Jeg hjælper de jordfødte brødre, som glædes ved kampen). *Sjette engel* (nr. 34, jf. fig. 88). Indskriften (heksameter) lyder: »P(RO)TEGO: PUGNANTEM: UINCENTE(M): IURE: CORONO« (Jeg beskytter den, som kæmper, og bekranser sejrherren med rette).[169]

Frontalets randskrift (nr. 36-47, jf. fig. 63). Randskriften omfatter to hoveddele, der skanderes af de 12 medaljoner. Teksten forløber henholdsvis fra øvre venstre hjørne via højre kortside mod nedre højre hjørne (nr. 36-41) og i modsat retning fra øvre venstre hjørne via venstre kortside til nedre højre hjørne (nr. 42-47). To af tekst-

Fig. 83-84. Medaljoner. 83. Engel (F 29, s. 2810). 84. Engel (F 32, s. 2811). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions. 83. Angel. 84. Angel. Details of golden altar from c. 1200-25.*

Fig. 85-86. Medaljoner. 85. Engel (F 27, s. 2810). 86. Engel (F 30, s. 2811). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions. 85. Angel. 86. Angel. Details of golden altar from c. 1200-25.*

pladerne i den øvre række er krøllet sammen foroven (nr. 36 og 38), mens andre to i den nedre række (nr. 44 og 47) direkte er flået af og mangler, på nær et enkelt bogstav. Disse passager læstes endnu o. 1740 (jf. s. 2785). O. 1799 var begge dele forsvundet (jf. fig. 48a). De to hoveddele indledes med cirkelkors. Som skilletegn er enkeltprikker.[170] Indskriften af første sektion består af to rimende heksametre: »+RECTOR· CELORU(M) (nr. 36) DISPENSANS· IVS· (nr. 37) MERITORVM· FAC (nr. 38) TOR· TERRARUM· (nr. 39) SANCTARVM· LA (nr. 40) US· ANIMARVM (nr. 41)« (Himlenes hersker, som uddeler ret efter fortjeneste,/ er jordens

Fig. 87-88. Medaljoner. 87. Korslammet (F 33, s. 2810). 88. Engel (F 34, s. 2812). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Medallions. 87. The Lamb of God. 88. Angel. Details of golden altar from. c. 1200-25.*

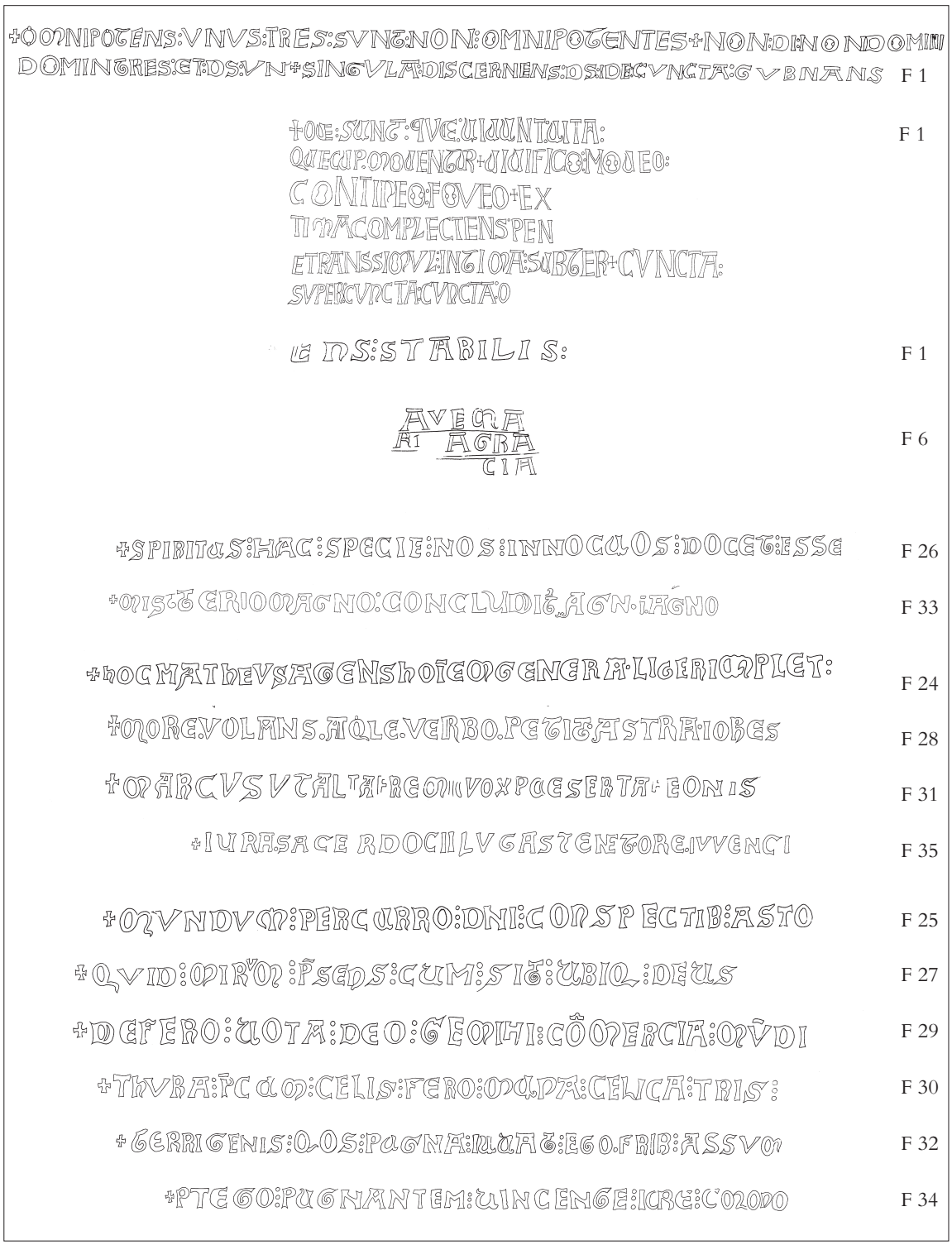

Fig. 89a-b. Aftegning af indskrifterne på frontalet. a. Majestas Domini (F 1, s. 2801), Bebudelsen (F 6, s. 2802) og medaljoner (F 24-35, s. 2810). b. (tv.) Rammen (F 36-46, s. 2812). Tegnet af Freerk Oldenburger 2017. – *Drawing of the inscriptions on the frontal. a. (F 1, 6, 24-35). b. (F 36-46).*

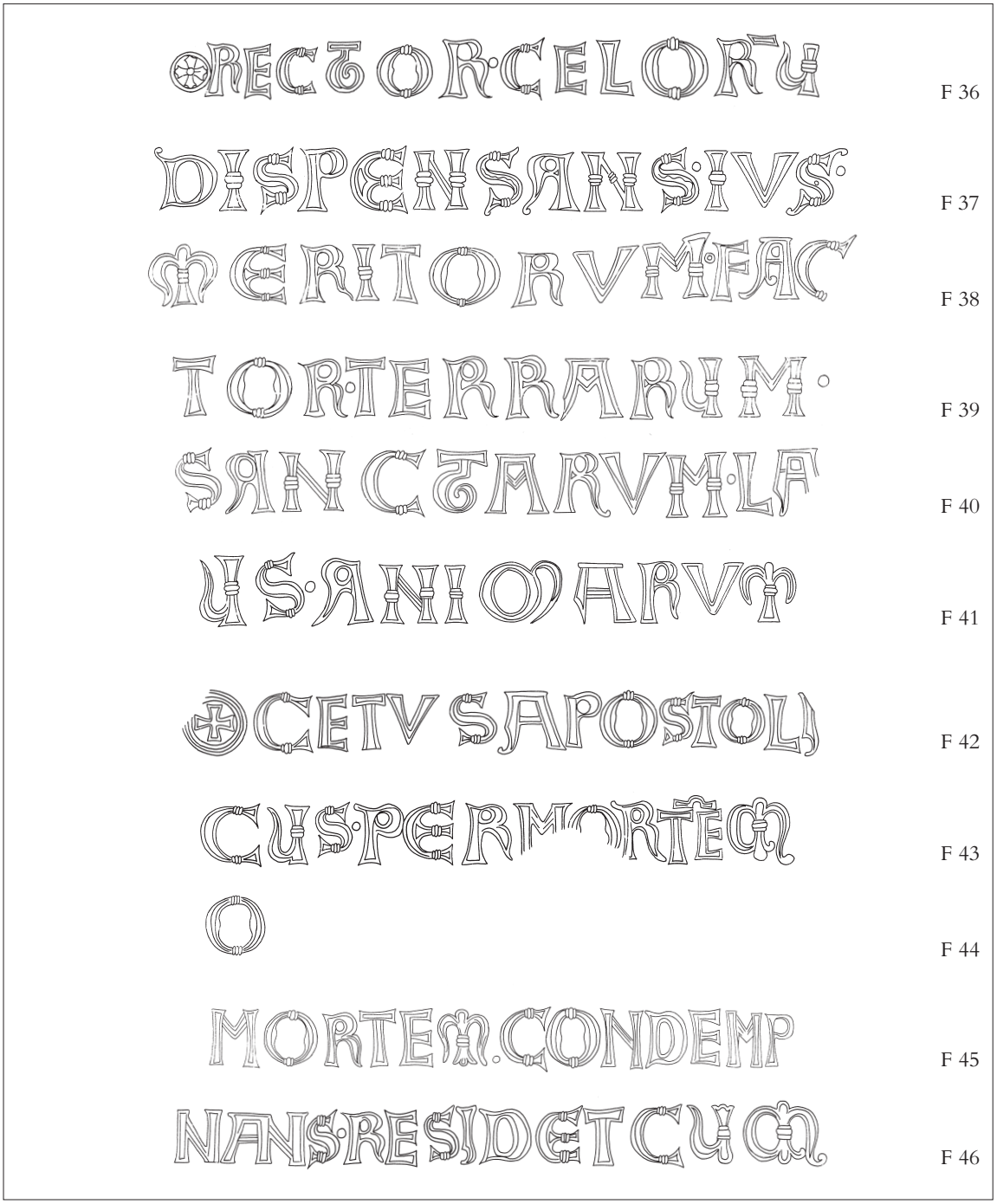

skaber og de hellige sjæles pris).[171] Anden del, ligeledes tænkt som to rimende heksametre, lyder: »+CETVS APOSTOLI (nr. 42) CVS· PER MORTE(M) M (nr. 43) O[172]… (nr. 44) MORTEM· CONDEMP (nr. 45) NANS· RESIDET CUM (nr. 46) [JUDICE REGNANS] (nr. 47)« (Den apostoliske flok, som gennem døden (dvs. Kristi død) …,/ ringeagter døden (dvs. den fysiske død, ondskaben eller forfølgelsen) og troner som medregenter sammen med dommeren).[173]

Fig. 90. Gyldent alter, o. 1200-25. Bueretabel med predella (s. 2816). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Golden altar, c. 1200-25. Arched retable with a predella.*

C. *Retablets relieffer, krucifiksgruppe og bueopbygning.* Retablet (R, jf. fig. 56) omfatter en arkadeopbygning, et såkaldt bueretabel, der oprindeligt var opsat ved alterbordets bagkant. Det nedre, vandrette parti, predellaen, der har et rigt arkitektonisk rammeværk, er inddelt i ni bredere og smallere fag, kronet af skiftevis rundbuer og vandrette gesimser, der bæres henholdsvis af piller og af kraftige halvsøjler. Den arkitektoniske overbygning omfattes yderst i hver side af kuppelbygninger, flankeret af høje tårne med kreneleringer, mens de tre mellemliggende bygninger, der danner postamenter for krucifiksgruppen, har markerede trekantgavle med palmetornamenter, flankeret af lave firkantede tårne. Det brede midterparti under Kristi kors udmærker sig dog særligt med en lav kuppelbygning og halvrunde, kuppeldækkede sidetårne. Sidebygningerne har i øvrigt tympanonfelter med figurfremstillinger af velsignende ærkeengle i halvfigur over de rundbuede portaler, mens det

Fig. 91. Majestas Domini med flankerende engle (R 1, s. 2819). Udsnit af predella på det gyldne alters retabel (s. 2816). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Majestas Domini with flanking angels. Detail of retable of golden altar from c. 1200-25.*

tilsvarende motiv i den centrale bygning er indsat i trekantgavlen; denne slutter sig noget abrupt – uden gavlens nedre gesimsled – til underbygningen. Over mellemstykkerne er skråtage med ornamentprydede arkitraver, tagflader med bæverhaler og dekorerede tagrygge (jf. ndf.). Den arkitektoniske struktur krones af en kraftig, treleddet og bueformet overbygning ('himmelbue') i hele retablets bredde.Ved buens fod er yderligere tårne i tre afsæt, øverst med små kuglekronede kupler, mens bueissen eller topstykket er fremhævet med en diminutiv kuppelbygning, flankeret af to sæt sidetårne.

Fig. 92. Mattias, Mattæus og Jakob (den Yngre) (R 2-3, s. 2821). Over førstnævntes hoved ses ærkeenglen Mikael (R 10, s. 2822). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Matthias, Matthew and James (the Younger). Above the head of the first of these, the Archangel Michael. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Retablet. Figurudsmykningen omfatter følgende led: I den midterste og største arkade på den vandrette underdel troner Kristus, vist som Majestas Domini (nr. 1), flankeret af de 12 apostle (nr. 2-9). Over de fire mindre arkader er halvfigurer af de fire ærkeengle (nr. 10-13). Over Kristusbilledet og de to nærmeste arkader rejser sig som nævnt en krucifiksgruppe, omfattende en fremstilling af den korsfæstede Kristus (nr. 14), flankeret tv. og th. af Jomfru Maria (nr. 15) og Johannes Evangelisten (nr. 16). Retablets himmelbue (nr. 17) har et topstykke med relief af tre figurer, heraf et billede af Visdommen i midten (nr. 18). De to sidetårne smykkes af højrektangulære relieffer med billeder af Abrahams offer tv. (nr. 19) og af Skt. Mikael, kirkens værnehelgen (nr. 20) th.

Fig. 93. Jakob (den ældre), Andreas og Peter (R 4-5, s. 2822). Over førstnævntes hoved ses ærkeenglen Rafael (R 11, s. 2822). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *James (the Elder), Andrew and Peter. Above the head of the first of these, the Archangel Raphael. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

1) (Fig. 91), *Majestas Domini*. 30,5×18×3,4 cm. Fremstillingen af den tronende Kristus gentager repræsentationsbilledet fra frontalets mandorla-indrammede midterparti (F 1), men er mindre og udført i lavere relief; herudover er der en række sigende variationer. Håret er glat og hageskægget lidt længere, ligesom de mandelformede øjne er mindre og blikket dermed knap så dominerende. Korsglorien har takkede og riflede mellemstykker, svarende til glorierne på fremstillingen af Bebudelsen (F 6). Den velsignende højre hånd ligger her hen over brystet, mens fremvisningen af Livets Bog her omsluttes af venstre arm og hånd, ikke demonstrativt paraderes på knæet; begge træk er variationer i forhold til frontalets billede. Kristi kjortel har alene kryds-

Fig. 94. Paulus, Johannes Evangelisten og Thomas (R 6-7, s. 2822). Over sidstnævntes hoved ses ærkeenglen Gabriel (R 12, s. 2822) Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Paul, John and Thomas. Above the head of the last of these, the Archangel Gabriel. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

skraveret bort ved halslinningen samt vide ærmer i stedet for tætsluttende underærmer. Tronsædet, der hviler på et trinpodium, har en todelt opbygning, smykket med arkader. En indstemplet prydbort, svarende til den ydre bort i mandorlarelieffet, omslutter den tronende Kristus. På et indskriftbånd langs bueslaget over hans hoved læses: »MAIESTAS DIGNA· DVLCIS· VENERANDA« (Guds herlighed er ophøjet, sød og ærefrygtindgydende).[174]

De 12 apostle. 2-9) (Jf. fig. 92-95), I modsætning til frontalets apostelkollegium (F 18-23) gengives samtlige figurer stående og er som almindeligt i samtiden kendetegnet med deres respektive navne; derimod er attributter ikke angivet. Apostlene står enkeltvis eller to og to i de

Fig. 95. Simon, Filip og Bartolomæus (R 8-9, s. 2822). Over sidstnævntes hoved ses ærkeenglen Uriel (R 13, s. 2822). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Simon, Philip and Bartholomew. Above the head of the last of these, the Archangel Uriel. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

rundbuede eller rektangulære felter med en vis størrelsesforskel mellem de to partier. De holder enten bøger eller skriftruller i hænderne. De fire mindre figurer i de rundbuede portaler er vist frontalt og står roligt i deres rammer, mens figurparrene i de mellemliggende felter gestikulerer mere livligt indbyrdes; enkelte er også gengivet i fremadskridende bevægelse. I rækken mangler Judas Taddæus og Judas Iskariot; de to er – ikke usædvanligt – erstattet af Mattias og Paulus.

2) (Jf. fig. 92), *Mattias*. 22×9×2,6 cm. Vist skægløs og med bog. Med venstre hånd løfter han op i sin kappe. Over hovedet læses: »SANCT(VS) MATHIAS« (Skt. Mattias).

3) (Jf. fig. 92), *Mattæus* og *Jakob (den Yngre)*. 24,5 ×19×2,3 cm. Begge er vist med bøger. Mattæus

hæver velsignende eller formanende højre hånd med oprakte fingre mod Jakob, der er gengivet skægløs og dermed må fremstille Jakob den Yngre. Over deres hoveder læses: »MATHEVS: IACOB(VS):« (Mattæus, Jakob).

4) (Jf. fig. 93), *Jakob (den Ældre)*. 21,5×9×2,7 cm. Vist med skæg og dermed kendetegnet som ældre i forhold til Jakob den Yngre; han holder sin bog med begge hænder. Over hovedet læses: »SANCT(VS): IACOB(VS)« (Skt. Jakob).

5) (Jf. fig. 93), *Andreas* og *Peter*. 25×18×2,8 cm. Den førstnævnte har kort skæg, løftet højre hånd og bog i den venstre. Ved højre knæ ses et lille, opdrevet bladornament.[175] Peter, der er vist nærmest Majestasfremstillingen og dermed i sammenhæng med pendanten i højre side, Paulus, associerer til fremstillingen af Lovens overdragelse (*traditio legis*), er i modsætning til frontalets billede (F 20) gengivet uden den vanlige skaldede isse og har samtidig langt hår og skæg, som han eftertænksomt glatter med højre hånd. Med den venstre fatter han om et skriftbånd eller en -rulle. Indskriften lyder: »ANDREAS PETRVS« (Andreas, Peter).

6) (Jf. fig. 94), *Paulus* og *Johannes Evangelisten*. 24,5×19×1,9 cm. Paulus, placeret til højre for Majestas Domini, har langt hår og skæg. Han holder en skriftrulle i venstre og løfter højre hånd. Johannes er atypisk gengivet med langt skæg, der er delt i lokker. Han holder både skriftrulle (i højre hånd) og bog (i venstre). Over hovederne står: »PAVLVS IOHAN(N)ES« (Paulus, Johannes).

7) (Jf. fig. 94), *Thomas*. 21,5×9×2,3 cm. Vist skægløs og med kort bukkelhår. Bogen holdes i højre hånd, mens venstre trækker kappen ind til kroppen. Indskriften lyder: »SANCT(VS) THOMAS« (Skt. Thomas).

8) (Jf. fig. 95), *Simon* og *Filip*. 24,5×18×2,3 cm. Begge er langhårede og langskæggede, den førstnævnte har bukkelhår og tilspidset skæg i tre baner, den anden glat hår, der ved hårkanten afsluttes i krøller; vandret afskåret hageskæg, der forneden har tilsvarende bukkelkrøller. Simon, der gør et skridt mod højre, holder en skriftrulle i venstre hånd, idet den højre dækkes af en flig af kappen. Filip holder en bog i højre hånd og hæver den venstre med fremadvendt håndflade. Over hovederne læses ikke to, men tre navne med henvisning også til apostlen i det sidste felt: »SIMON PHILIPPVS BARTHOLONE(VS)(!)« (Simon, Filip, Bartolomæus).

9) (Jf. fig. 95), *Bartolomæus*. 23×9,5×21,2 cm. Vist med langt hår og lokket skæg. Han holder med begge hænder et skriftbånd, der er ført i en blød kurve op over venstre side. Over hovedet står: »SANCT(VS) BARTHOLOMEVS« (Skt. Bartolomæus).

10-13) (Jf. fig. 92-95). *De fire ærkeengle*. I tympanonfelterne over de rundbuede portaler ses de fire ærkeengle i halvfigur bag himmelborgens kreneleringer, idet de to yderste (nr. 10 og 13) yderligere forneden dækkes af en skybræmme. Alle har løftede hænder med fremadvendte håndflader, bortset fra Gabriel (nr. 12), hvis højre hånd er vist med fremadvendt håndryg. 10) (Fig. 92), *Mikael*. 12,5×11,5×1 cm. Over hovedet: »+ SANCT(VS) MICHAEL« (Skt. Mikael). 11) (Fig. 93), *Rafael* med indskriften: »SANCT(VS) RAFAEL« (Skt. Rafael). 11×10×0,8 cm. 12) (Fig. 94), *Gabriel* med indskriften: »SANCT(VS) GARBIEL(!)« (Skt. Gabriel). 10×9,5×1,1 cm. 13) (Fig. 95), *Uriel* med indskriften: »+SANCT(VS) HURIEL« (Skt. Uriel). 10×11,5×1,3 cm.

14) (Fig. 96-97, 191, 193), *Den korsfæstede Kristus*. Korsets metalbeklædte dele over den centrale kuppelbygning måler 51,5×48,5, heraf måler de tre evangelistsymboler 8,3-8,5×8-8,3 cm. Som nævnt s. 2823 f. har både krucifiksfiguren og korstræet med evangelistsymboler været genstand for flere skader med derpå følgende istandsættelser, senest 1934. Træværket på de tre dele er fornyet, idet de originale ⋆korsdele af træ (fig. 97, 187a-b) er bevaret på Nationalmuseet (inv.nr. D 12635). Den lidende Frelser hænger i let bøjede arme; tommelfingrene er bøjet ind mod håndfladerne; kroppen måler 33×32 cm, reliefdybden er 2,5 cm. Hovedet med korsglorie og lukkede øjne luder svagt mod højre skulder. Kroppen med markerede ribben beskriver en blød bue mod samme side. Det knælange lændeklæde er bundet med en løkkeknude på højre hofte. Korstræet var tidligere knækket på midten og partiet omkring Kristi mellemgulv tabt. Denne del erstattedes 1934 med et nyt relieffragment af sølv, der lueforgyldtes (jf. s. 2851 og fig. 96, 113, 191).

Fig. 96. Korsfæstelsesgruppe med Kristus, flankeret af Maria og Johannes (R. 14-16, s. 2822-25). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Crucifixion group with Christ flanked by the Virgin and John. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Selve korsets rand er dekoreret med en mønsterbort, udført i presblik via en matrice (7×0,9 cm).

Figuren er fæstnet til et korstræ, smykket med kvadratiske reliefplader med evangelistsymboler ved korsenderne. I dag er kun de tre øverste bevaret, dvs. på den øvre korsstamme og de to sidearme. Spor i metallet og på den bevarede, oprindelige trækonstruktion kunne imidlertid tyde på, at der oprindeligt har været et fjerde symbol forneden (jf. også fig. 52, 107). Dermed kan selve korstræet have været højere, hvilket støttes af rådspor nederst på den lodrette korsstamme.[176] Over Kristi hoved ses en engel, der udgående fra en skyformation svæver ned mod den lidende Frelser. Højre hånd er hævet til velsignelse, mens den venstre fatter om et skriftbånd. Figuren er tidligere blevet tolket som 'gældende for' en Mattæusengel, idet dette symbol mangler i den nuværende version af krucifikset.[177] Feltet er mindre end de øvrige og savner den mønsterpunslede rammebort, der ses på de øvrige evangelistsymboler. Samtidig udgår den nedadvendte figur – atypisk for en Mattæusengel – fra en skyformation. Antagelig har englen haft et andet betydningsindhold. En funktion som sjælebærer som vist på Sindbjergalterets Korsnedtagelse (*DK Vejle* 2146) synes dog udelukket pga. den manglende sjælefigur. På de tre øvrige korsender er evangelistsymboler, henholdsvis for Johannes (foroven), Lukas (tv.) og Markus (th.), alle med skriftbånd. Af disse var Johannes endnu intakt, om end beklippet i siderne, da Poul Nørlund undersøgte tavlen 1924 (fig. 113, s. 2787). Derimod

var de to øvrige sekundært afknækket og fandtes på daværende tidspunkt bag alteret (fig. 193).[178] I forbindelse med 1934-restaureringen blev disse genopsat og samtlige plader suppleret og loddet på et nyt underlag. Trykmærker på tværs af den venstre korsarm antyder dog, at evangelistsymbolerne oprindeligt var monteret med et let overlap hen over korstræet (jf. fig. 97). Også i højre side ses et tilsvarende om end svagere spor. Som angivet af sømhullerne har en udskæring i det respektive evangelistsymbol muliggjort, at fingrene på Kristi venstre hånd ikke dækkedes. Et vandret trykmærke i metallet ses endelig nederst på den lodrette korsstamme, hvilket kunne tolkes som spor efter det manglende symbol for Mattæus. To sømhuller, ca. 1,5 cm lavere placeret på det oprindelige korstræ i forhold til de tre søm, der fastholdt selve korstræets metal forneden (fig. 58), kunne ligeledes være motiveret af fæstnelsen af den oprindelige, men nu manglende plade. Derimod er ikke iagttaget sømhuller fra dennes fæstnelse til træet forneden. Dette kunne være begrundet i, at disse har været placeret yderligt på træet, der efter tabet af Mattæussymbolet kan være skåret ind i siderne og tildannet til den lavere placering i dettes fodstykke.

Fig. 97. Forside af den fragmentarisk bevarede ⋆trækonstruktion i retablets krucifiks (s. 2822). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Front of the fragmentarily preserved ⋆wooden construction in the crucifix of the retable.*

Selvom krucifikser, hvor kun tre evangelistfigurer er vist, kan forekomme,[179] er det ud fra de nævnte spor ikke desto mindre nærliggende at antage eksistensen af et oprindeligt fjerde †evangelistsymbol med Mattæus. Herigennem ville korsets samlede højde over kuppelbygningen have været ca. 60 cm, ligesom det visuelt ville have opnået en mere central placering under retabelbuen, idet den vandrette korsarm da ville hæve sig mere markant over de to sidefigurer (jf. fig. 107). Tabet af Mattæussymbolet og korstræets beskæring kan være sket allerede i middelalderen, men var under alle omstændigheder en kendsgerning i 1800-tallets begyndelse, da det beskadigede og nedfaldne krucifiks søgtes genopsat.

Den lod- og vandrette korsstamme (fig. 97), der formentlig er skåret af samme træstykke, er dateret efter o. 1076.[180] Den sekundære tap er nu nedsat i et fodstykke med grat, der er forstærket med en metalplade bag den midterste kuppelbygning.

15) (Jf. fig. 96), *Maria*. Også denne figur, vist tv., har ligesom pendanten, Johannes Evangelisten, været knækket af og er siden renoveret. 56,5 cm høj, hvoraf selve figuren, fraregnet den sekundære glorie, måler 33,5×6,3×3,2 cm. Maria, hvis takkede glorie er rekonstrueret 1934, bøjer overkroppen mod Kristus i en svag kurve. Hovedet er dækket af et lin; herunder en fodlang klædning med krydsskraveret kantbort over en underkjortel. Hænderne er samlet hen over midjen. Det bagvedliggende ⋆træstykke, der mangler øvre og dele af nedre parti, er fældet efter o. 1153 (fig. 187a-b).[180] Ved fæstnelsen 1934 i en kile bag en sidebygning med trekantgavl er figuren hævet og begge fødder synlige (sml. fig. 113 og 96).

16) (Jf. fig. 96), *Johannes Evangelisten*. Figuren, der står i højre side og ligeledes er vendt mod den kors-

Fig. 98. Visdommens personifikation, flankeret af to sidefigurer (R 18, s. 2826). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Personification of Wisdom, flanked by two side figures. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

fæstede, beskriver ligesom Maria en blød kurve. 56,5 cm høj, hvoraf selve figuren måler 38×7,5×3 cm. Johannes, der er udstyret med en delvist rekonstrueret, takket glorie, har glat, midtdelt hår og er skægløs. Hænderne fatter om en bog. Bagklædningens ⋆træstykke, der mangler øvre og dele af nedre parti, er fældet efter o. 1127 (fig. 187a-b).[180]

17) *Retabelbuen* (fig. 90, 105) har en særlig kosmologisk betydning som understreget af dens udsmykning. Dens treleddede struktur omfatter yderst en ornamentfrise med i alt 27 indfattede krystaller, der oprindeligt gennemlystes fra huller i bagsiden. Her indenfor er en kraftig tovstav, der i bueissen holdes af en hånd, Guds (jf.

fig. 98). Nederst ses endnu en ornamentfrise med akantusprydet slyngbånd. Som overbevisende påpeget[181] hentyder den tovsnoede bue, der holdes af en hånd, til den faste himmelkuppel, firmamentet, som opretholdes af Guds højre hånd. Yderst er den uigennemsigtige sfære, ifølge det ptolemæisk-aristoteliske verdensbillede betegnet Krystal- eller Ildhimlen (*empyreum*), hvorigennem lyset filtreredes gennem huller ligesom tusindvis af stjerner. Herfra strålede lyset fra Guds himmel og de saliges bolig, jf. også s. 2834. Dette er visualiseret med den yderste frise med de 27 krystaller, der var belyst bagfra og suggestivt hentydede til den usynlige himmel.[182] Den forskelligartede vegetation i den inderste frises spiralbånd kunne her ligesom i forbindelse med de talrige andre plantereferencer i ornamentikken mere generelt henvise til Paradishaven og dennes yppige vækster.[183]

18) (Fig. 98), *Visdommen*, flankeret af to figurer. På topstykkets kuppelkronede bygning, 34×39×3 cm, bærer forsiden tre siddende figurer, alle forsynet med skriftbånd, men uden glorier. Kun den midterste er entydigt betegnet med en indskrift: »SAPIENCIA« (Visdom). Figuren, der er skægløs og har langt hår, strøget om bag skuldrene samt et ædelstensbesat diadem om panden, skal sandsynligvis identificeres som en kvinde,[184] en personifikation af Den Guddommelige Visdom.[185] Af de to flankerende langskæggede mænd har den venstre ørelangt hår med skaldet isse og kort skæg, ganske svarende til den vanlige gengivelse af Peter (jf. også F 20), mens den modstående figur har langt hår, skaldepande og tilspidset skæg, i lighed med den traditionelle, ikonografiske type for Paulus (jf. F 21 og R 6). Tolkningen af disse figurer og af hele gruppen generelt er omdiskuteret. Varming[186] opfattede 1874-75 samtlige figurer som mænd, to ældre, flankerende en yngre, nemlig Jesus med Moses og Elias, en henvisning til *Forklarelsen på Bjerget* (Matt. 17,1-5), idet Jesus som fremhævet

Fig. 99. Retablets venstre sidetårn med relief af Abrahams offer (R 19, s. 2827). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Left-hand side tower of the retable with relief of the Sacrifice of Abraham. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

af Paulus i sig selv betegnedes som Den Guddommelige Visdom (1 Kor. 1,30). Braun[187] tolkede 1924 uden at uddybe det nærmere de tre figurer som en, ganske vist usædvanlig, gengivelse af Treenigheden, mens Nørlund 1926[188] påpegede, at sidefigurernes fysiognomier svarede til de gængse fremstillinger af Peter og Paulus. Senest er problematikken udførligt drøftet af Norn og Skovgaard Jensen 1990.[189] Her diskuteredes til dels som en udbygning af Varmings tolkning en identifikation med – som en betoning af det eskatologiske moment – to gammeltestamentlige personer, urfaderen Enok og profeten Elias, der som særligt udvalgte af Gud begge blev optaget i Himlen og her ligesom apostlene bevidnede både Kristi Himmelfart og Dommedag.[190] Som alternativ pegedes på to personer fra den græske oldtid, filosofferne Platon og Heraklit/Sokrates/Aristoteles som repræsentanter for videnskaberne, der også i en nyplatonisk tradition omfattede de førkristne tænkere. Det skal tilføjes, at en række antikke vismænd, både fra den græske og romerske oldtid, ligeledes nævnes som forkyndere af Kristi komme; det gælder således både for Platon, Aristoteles, Vergil og Plutarch på linje med gammeltestamentlige profeter (og sibyller) i gengivelser af både Jesse rod og af Maria som Visdommens Sæde, jf. s. 2897 (note 155).

19) (Fig. 99), *Abrahams offer*, vist på venstre sidetårn. 26×12,5×2,7 cm. Den vældige, langskæggede Abraham løfter sværdet over sin diminutive søn, der halvt knælende, halvt siddende er placeret på offerblokken. I relieffets øverste højre hjørne ses Guds bydende hånd.

20) (Fig. 100), *Skt. Mikael som dragedræber.* 26×12,5×1,8 cm. Kirkens navnehelgen er vist til højre. Med en dramatisk bevægelse, der er som et ekko af Abrahams, svinger han sit sværd over dragen, som ligger sammenkrøbet for hans fod. Mikael er iklædt en folderig klædning og bærer et tilspidset skjold.

Fig. 100. Retablets højre sidetårn med relief af Mikael som dragedræber (R 20, s. 2827). Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Right-hand side tower of the retable with relief of Michael as the Dragon Slayer. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

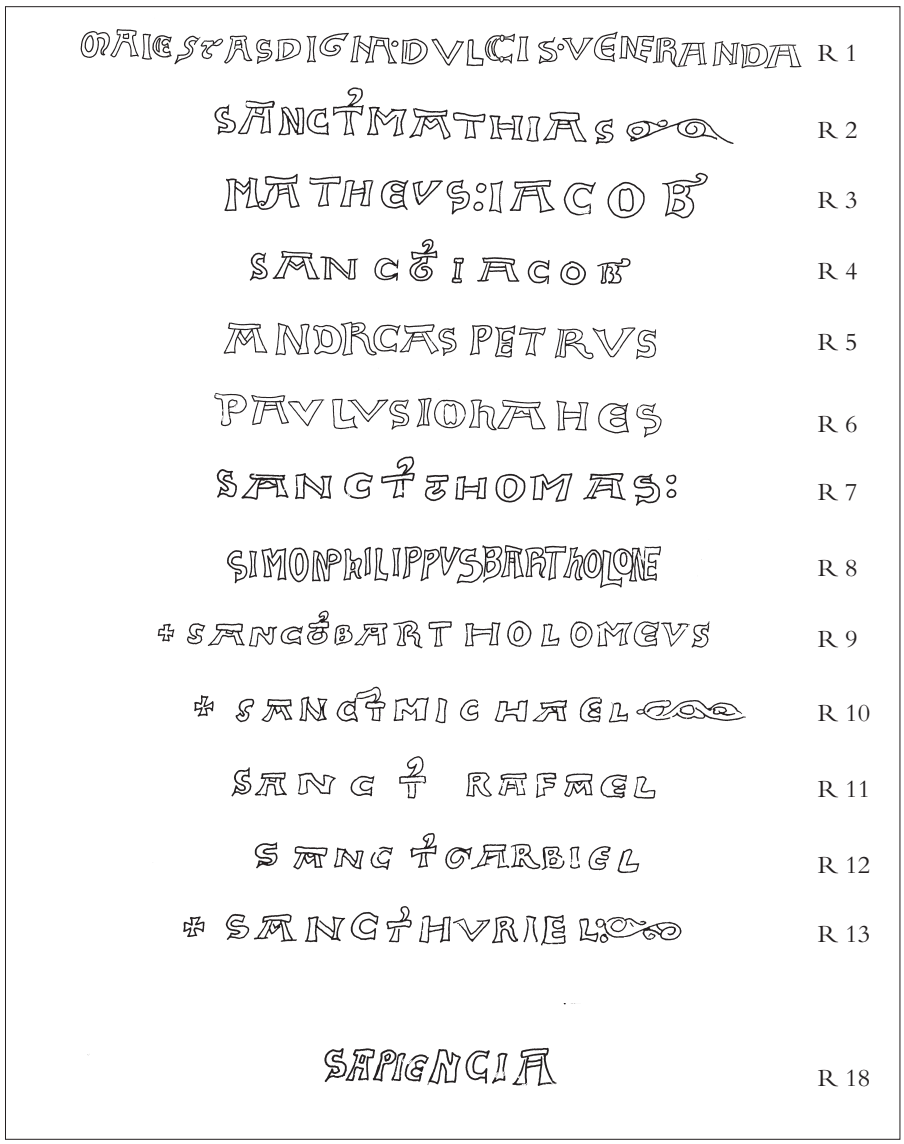

Fig. 101. Aftegning af indskrifterne på retablet (R 1-13, 18). Tegning af Freerk Oldenburger 2017. – *Drawing of the inscriptions on the retable (R 1-13, 18).*

D. *Ornamentborter* (jf. fig. 53a-b, 55, 62, 102-04). Alterprydelsen udmærker sig ved anvendelsen af en rig og varieret ornamentik. Dekorationerne er udført i forskellige teknikker, dels i relief, frit opdrevet eller stanset, dels i fladen, graveret og punslet. Endelig er der i enkelte eksempler udført ornamenter i forgyldning og brunfernis. Inden for indskriftbåndet og den kraftige tovstav er samtlige rammelister på frontalet udsmykket med dekorationer, ligesom det gælder for retablets arkitektoniske led, hvortil kommer indfatningerne omkring tavlens bjergkrystaller. Den store variation af ornamenttyper lader sig bl.a. parallelisere med forekomsten blandt romanske kalkmalerier.[191] De 7,6 cm brede, vandrette lister på frontalets over- og underkant (jf. fig. 102) er smykket med gennemgående borter med cirkulære felter, hvori er udstanset skiftevis en engel med bog og højre hånd hævet (såkaldte 'beboede ranker'), skiftevis stærkt fligede akantusblade.

Fig. 102. Ornamentbort (s. 2828) og indskrift (s. 2813). Øvre kant af frontalets ramme. Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Ornament and inscription. Frontal, upper edge of frame. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

Akantus- eller palmetmotivet er varieret i talrige udgaver. De lodrette kantlister, 7,2 cm brede, har frit opdrevne spiraloprullede ranker med mindre akantusblade (fig. 103). Endelig er den centrale mandorlaramme og de smallere lodrette og vandrette rammelister dekoreret med graverede ornamentbånd, der fantasifuldt er indbyrdes varieret i de i alt 36 forskellige led. Enkelte har lineære forløb med rektangulære felter eller rudemønster med krydsbånd, andre har cirkler hvori rosetter eller småakantusblade, mens atter andre har slyngbånd med akantus, seksbladede rosetter, palmetter eller akantus (jf. fig. 53a-b). En variation viser mønsterrapporter med hjerteformede eller ovale rammer, undertiden modvendt omkring tilsvarende motiver, skiftende med forløb af buer hvori halve akantusblade. Navnlig mandorlarammen er rigt smykket med mindre motiver, enkeltstående fligede blade, spiralmønster, slyngbånd og små cirkelornamenter, som også ses i de oprindelige fattekanter (jf. fig. 104). På retablet er eksempler, ikke blot på drevne og graverede ornamenter, men også på anvendelse af brunfernis som baggrund, både på fodlistens buefrise med akantusblade og på himmelbuens indre spiralbånd og ydre variation af korsblomster, spiralornamenter og bladmønstre (jf. fig. 98). På de arkitektoniske led er der i de to trekantgavle under krucifiksgruppens Maria og Johannes yderligere indsat graverede palmetter (fig. 96). Tagpartierne mellem de portallignende fremspring har på arkitraven ottebladede rosetter i relief, mens selve tagfladen har cirkler i ophøjet arbejde på baggrund af rude- eller skælmønster, angivet i brunfernis og forgyldning.[192] Tagryggene har forløb med skiftevis runde og rektangulære led som en imitation af udsmykning med krystaller eller ædle stene. Nævnes skal også de mindre kvadratiske felter mellem midterpartiets kreneleringer med diminutive, tretårnede bygninger og rundbuede vinduer i grupper af tre eller fire åbninger. På de cirkulære eller rektangulære, originale fatninger omkring frontalets og retablets bjergkrystaller ses endelig graverede slyngbånd eller rosetborter (jf. også fig. 53a).

Fig. 103. Ornamentbort (s. 2829) og indskrift (s. 2815). Venstre kant af frontalets ramme. Udsnit af gyldent alter fra o. 1200-25. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Ornament and inscription. Frontal, left edge of frame. Detail of golden altar from c. 1200-25.*

E. *Bjergkrystaller og farvespor.* Som nævnt ovf. var alteret oprindeligt prydet med i alt 87 krystaller af forskellig størrelse og slibning i to grundformer. Som nyligt påpeget[193] fremkaldte de runde cabochonslebne sten en roligere refleksion af lys og af den underliggende farve, hvorimod de ovale sten med skarpkantet ryg har givet et mere differentieret og flimrende lysspil. På frontalet er flertallet af sten med tilhørende fatninger placeret i krydsfelterne mellem de lodrette og vandrette rammelister, idet seks store, runde og ti mindre, ovale sten særligt smykker mandorlaen. På retablet er der på det nedre, vandrette og palmetsmykkede led, som danner postament for den øvre mikroarkitektur, indsat ti store, runde sten. Herover er særligt den centrale bue med Majestas og arkitekturens to sidetårne fremhævet med i alt otte ovale sten.

Som allerede nævnt har en række af stenene haft farvet baggrund i rødt, hvidt, blåt og grønt som tidligst omtalt 1638, illuderende ædelsten som rubiner eller karbunkler, diamanter, safirer og smaragder, svarende til Stadilalteret.[194] Hvorvidt disse farver har været oprindelige eller er sekundært påført, lader sig dog ikke afgøre, ej heller om der har været et særligt, indholdsbestemt mønster i farveanvendelsen på alterets to hoveddele. Pigmentundersøgelser af farvespor bag såvel de bevarede som de fornyede krystaller blev ikke foretaget i forbindelse med restaureringen 1934, selvom netop dette punkt fremhævedes som relevant i Eigil Rothes oversigt 1909 over den planlagte restaurering (s. 2842). Ved undersøgelsen 2017 konstateredes alene nedbrudt blå farve under enkelte krystaller (fig. 104), idet der ikke blev afmonteret krystaller for at foretage selvstændige pigmentanalyser.[195]

Fig. 104. Blålig bemaling eller spor efter kobberkorrosion bag sekundær bjergkrystal på frontalet (s. 2800, 2830). Foto Karin Vestergaard Kristiansen 2017. – *Bluish paintwork or traces of copper corrosion behind the secondery rock crystal at the frontal.*

Fig. 105. Retablet af det gyldne alter, o. 1200-25, vist i forbindelse med nyundersøgelse på Nationalmuseet, idet belysningseffekten gennem den perforerede himmelbues bjergkrystaller er søgt rekonstrueret (s. 2831). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Retable of the golden altar, c. 1200-25, shown in connection with a new investigation at the National Museum, attempting to reconstruct the lighting effect through the perforated arch of heaven.*

En opsigtsvækkende detalje, der påfaldende nok ikke er omtalt, hverken af Poul Nørlund og William Larsen eller i den senere litteratur, selvom en detalje heraf fremgik af et fotografi fra 1934 (fig. 118), blev først beskrevet 2017. Her påvistes, at der bag retabelbuens sten systematisk er boret let tragtformede huller, hvilket oprindeligt har fremkaldt en bevidst kalkuleret lysvirkning, når dagslyset fra apsidens vindue blev brudt gennem de mange sten, der tegnede sig som oplyste felter i den mørkere bue, som stod i modlys (jf. fig. 58, 105, 108). Denne effekt blev elimineret, da retablet o. 1500 anbragtes foran den senmiddelalderlige lukkemur (s. 2839), ligesom den yderligere blev delvist sløret af det 1934 påsatte kobberstativ. En tilsvarende virkning, fremkaldt ved transparens af lysindfaldet fra østvinduet, har muligvis også kunnet ses på det gyldne *alter i Lisbjerg

Kirke. Her var øverst på retabelbuen fæstnet tre siden forsvundne bjergkrystaller; nu udfyldte huller, 3 cm i diameter, på buens trækonstruktion er måske reminiscenser heraf (*DK Århus* 1402, 1405 (fig. 13) og note 46).[196] En lignende lyseffekt har også kunnet etableres gennem de særlige spirprydelser med indfattede bjergkrystaller, der har været opsat på retablerne. Fragmenter af metalspir med krystaller, hidrørende fra siden forsvundne, gyldne altre, er arkæologisk påvist i Malt (*DK Ribe* 2822) og Hvirring (*DK Århus* 5245*)*. Om lysets symbolske betydning, jf. også s. 2834.

Anvendelsen af brunfernis er omtalt s. 2799 og 2835. Derudover påvistes 2017 farvepigmenter både på retabelbuens inder- og ydersider samt på frontalets sydvendte kortside, dels små partier af rødorange pigment (mønje) på kridtgrund, dels et jernoxidpigment i en dækkende maling, anlagt direkte på træet, men med spor efter et smudslag.[197] Sporene kan muligvis tolkes som dele af en oprindelig farveeffekt på yder- og indersiden af retabelbuen, der har skullet danne en kontrastvirkning til de lueforgyldte partier. Jernoxidbemalingen på frontalet, der ikke var gentaget på den nordvendte kortside, kunne være sekundær og hidrøre fra istandsættelser enten i senmiddelalderen eller i 1600-tallet (s. 2839 f.).

Sammenfatning. I. *Program, ikonografi og materialæstetiske overvejelser.* Som understreget inden for den nyere forskning er både billedprogrammet, udvalget af tekster og den materielle pragtudfoldelse i de gyldne altre nøje bestemt af genstandenes teologisk-liturgiske funktion i en nadversakramental sammenhæng.[198] Centrale temaer er således dogmet om Treenigheden, inkarnationens mysterium og Kristi offerdød og forvandling, således som det blev gentaget under hver messehandling.

Hvad angår den overordnede komposition, er frontalet umiddelbart tredelt som vanligt for de gyldne altre, her med en smallere midtsektion, domineret af Majestas Domini med ledsagende engle, og med to bredere sidepartier. opdelt i tre vandrette zoner, alt indfattet af en ramme med indsatte medaljoner. Som nævnt af Christiansen (1968) synes en femdeling af frontalet (uden ramme) med udgangspunkt i mandorlaens indre bredde også at kunne påvises, jf. s. 2792 og fig. 106. En forlængelse af den lodrette delelinje ved frontalets sider harmonerer i øvrigt med placeringen af krucifiksgruppens sidefigurer på predellaens mindre bygningsled.

Motivisk ses i frontalet en vekselvirkning i fortællestrukturen mellem enkeltstående andagtsbilleder eller repræsentationsfremstillinger (*imagines*) og

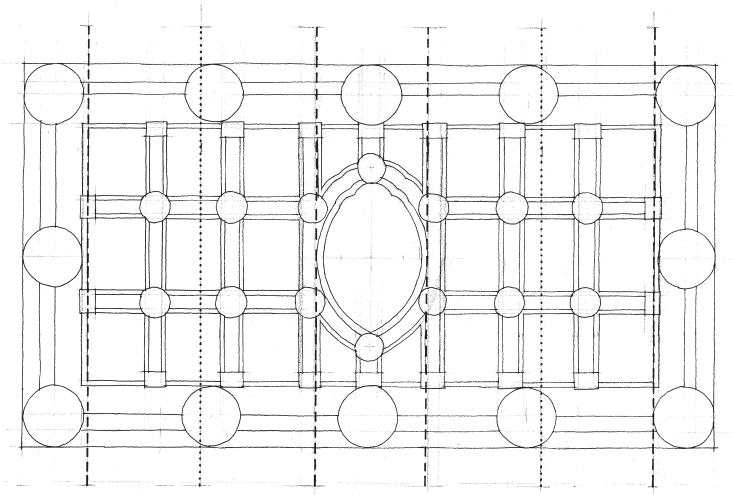

Fig. 106. Rekonstruktionsforsøg af den lodrette femdeling af frontalet, hvor bredden af den centrale mandorla er anvendt som modul (s. 2792, 2832). 1:20. Tegnet 1968 af Tage E. Christiansen. – *Attempted reconstruction of the vertical proportions of the frontal, using the width of the central mandorla as module, repeated a total of five times.*

fortællende scener (*historiae*). Til den første gruppe tæller Majestas Domini (F 1) med ledsagende engle (F 2-5), Maria med barnet (F 14), konfrontationen mellem Moses og Synagogen (F 15), de 12 apostle (F 18-23), billederne af Helligånden og Korslammet (F 26 og 33), de fire evangelister (F 24, 28, 31 og 35) samt seks engle (F 25, 27, 29, 30, 32 og 34), mens den sidste omfatter scener fra Jesu Barndoms- og Lidelseshistorie mv., dog med en overvægt af de førstnævnte (syv eksempler over for fem, dvs. F 6-9, 12-14 over for nr. 10-11, (14), 16-17). Billeder af Kristi manddomsgerninger savnes helt.

Retablets motivudvalg omfatter primært repræsentationsbilleder. For predellaens vedkommende tæller disse den tronende Kristus og apostelkollegiet (R 1-9), der gentager frontalets motiv, idet apostlene som et kollektiv hentyder til urkirken og samtidig er som et spejl af det celebrerende præsteskab ved alteret.[199] De 13 figurer er indsat i en arkitektonisk ramme, som utvetydigt hentyder til Paradis, visualiseret som Det Himmelske Jerusalem og dets bymure med kuppelbygninger og gavlkronede portaler, hvori ses de fire ærkeengle (R 10-13). Himmelvisionen kulminerer i retabelbuen, der krones af en gengivelse af Den Guddommelige Visdom med to ledsagere (R 18). Umiddelbart herunder er vist Guds hånd, der opretholder Kosmos eller firmamentet. De to sidetårne, der udgår fra samme niveau som himmelbuen, skal muligvis opfattes som selvstændige bygninger, placeret på jorden og rækkende mod den himmelske sfære. Herpå er placeret de to portalfigurer, Abraham og ærkeenglen Mikael. Billedet af Abrahams offer (R 19) er typologisk en præfiguration på Jesu korsfæstelse; selv favner Abraham i andre fremstillinger de frelste i Paradis på sit skød. Heroverfor er gengivet Mikael, kirkens værnehelgen, der som den første blandt englene vogter Himlens port og samtidig er den, der fører de saliges sjæle mod det himmelske (R 20). Som det betydningsladede brændpunkt, ikke blot i retablet, men i hele alterprydelsen er krucifiksgruppen (R 14-16) placeret på en kuppelbygning med mindelser om Anastasisrotunden, idet Maria og Johannes antagelig er vist stående på Golgatabjerget bag Jerusalems bymure.[200] Samtidig dublerer den Korsfæstede visuelt messeofret, hvor nadverelementerne, brødet og vinen under gudstjenesten forvandledes til Kristi legeme og blod.

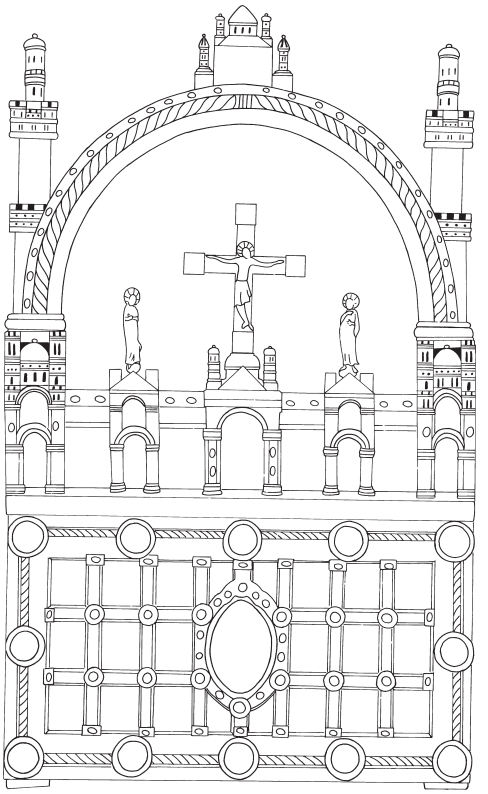

Fig. 107. Rekonstruktionsforslag af bueretablets krucifiksgruppe med supplering af korsets antagelig manglende nederste evangelistsymbol med Mattæus (s. 2824). 1:30. Tegnet Freerk Oldenburger 2018. – *Perspectival reconstruction of the crucifix group at the retable with the supposed inclusion of the symbol for the Evangelist Matthew, placed at the low vertical end of the cross.*

Af ikonografiske kendetegn skal her særligt fremhæves gengivelsen af Besøgelsen (F 2), der viser de to kvinder stående i samtale over for hinanden med en vis indbyrdes distance, en billedformel, der optræder som et alternativ til den på de gyldne altre gængse omfavnelsesfremstilling (jf. Odder, Tamdrup ((*DK Århus* 2547, 5118), Ølst og Stadil); motivet var if. indskrift også gengivet i Sindbjerg (*DK Århus* 2144)).[201] En vis distance ses desuden i Fødselsscenen (F 8), hvor Maria på sit draperiklædte leje ikke kommunikerer direkte med det aktive barn (jf. altrene i Odder (*DK Århus* 2547) og Stadil), men alene med en talegestus henvender sig til Josef, der hvi-

ler hovedet på højre hånd; denne fatter om en krykkestok.[202] Svarende til navnlig prydelserne i Broddetorp og Sindbjerg er Jesu krybbe arkitektonisk opbygget som en alterlignende struktur, på forsiden smykket med eller båret af høje arkader. Hermed kunne det sakramentale aspekt være særligt understreget ved parallellen mellem barnet og det indviede alterbrød eller hostie.[203]

I særlig grad har fremstillingen af Kongernes Tilbedelse (F13-14), der svarende til flertallet af de gyldne altre (Broddetorp, Ølst, Odder (*DK Århus* 2548) og Stadil) er gengivet i to scener, en fremhævet status og betydningsindhold i kraft af sin centrale placering og sidemotiver. Læst i en vandret sekvens fra venstre mod højre er motivet ahistorisk vist efter Flugten til Ægypten (F 9) og Fremstillingen i templet (F 12).[204] Men som det er understreget,[205] udgør fremstillingen af den tronende Gudsmoder – anbragt umiddelbart under gengivelsen af Kristi fødsel (F 8) og over for relieffet af Moses og Synagogen (F 15) – visuelt en korslignende udvidelse af Majestas Domini-billedet med de tilhørende englerelieffer, ligesom Maria, forstået som den personificerede Kirke (*Ecclesia*), repræsenterer det positive modbillede til den forblindede og nedgjorte Synagoge. En præcis parallel til placeringen af Ecclesia (under Kristi Fødsel) og Synagogen, flankerende Majestas Domini, ses også på Sindbjergalteret (*DK Vejle* 2144). Selvom billedet af Maria med barnet ikke som på altrene i Lisbjerg (*DK Århus* 1406) og Lyngsjö er placeret som frontalets midtpunkt, har det betydningsmæssigt en ikke mindre central status. Her kunne i nøje tilknytning til topstykkets gengivelse af Den Guddommelige Visdom være betonet Marias særlige status som Visdommens Sæde (*Sedes Sapientiae*) i analogi med Salomons trone (1 Kong. 10,18-20), sæde for Jesus som det kødblevne (inkarnerede) Gudsord. De to flankerende kvinder lader sig muligvis også inden for rammerne af dette motiv tolke som sibyller, jf. desuden ovf. s. 2807 og 2897.[206]

Som senest fremhævet[207] har selve materialiteten, dvs. alterets kostbare materialer med de kunstfærdigt bearbejdede, både indskriftprydede, luefor gyldte og ædelstenssmykkede flader, haft en selvstændig, såvel meningsbærende som æstetisk status. Overordnet betragtet henviser de kostbare materialer til bibelske prototyper, i første række til det gyldne alter i Templets allerhelligste (1 Kong. 6,19-22) og til guldalteret i Himmelstaden (Åb. 8,3), ligesom guld og ædelstene indgår som byggesten i selve Det nye Jerusalem (Åb. 21,11-21).[208] Lyset, der reflekteredes i de gyldne flader eller stråler i eller igennem de indsatte krystaller, har i sig selv en symbolsk dimension som spejl af det guddommelige lys og dets glæder, som det særligt understreges i Stadilalterets indskrift.[209] Men samtidig bidrager den rige detaljebehandling af overfladen, såvel på figurer og indskrifter som på ornamenter, til at dematerialisere og opløse strukturerne i et lysflimmer, der på afstand tilslører såvel indhold som form. En tilsvarende effekt med et differentieret og flimrende lysspil fremkaldes af de ovale sten med skarprygget kant, jf. s. 2800, ligesom lysgennembrydningen gennem retabelbuens sten visuelt synes at ophæve den massive opbygning – alt i alt påmindelser om paradokset mellem den sansebetingede, synlige billedverden og den usynlige Gud, der ikke har nogen klart defineret materiel form.[210] Den illusionistiske brug af farvet baggrund bag bjergkrystallerne som imitation af ædelstene kunne på samme måde afspejle en bevidst distancering fra sansernes udsagn.

II. *Værksted og stil.* De seneste analyser af alteret har bekræftet det almindelige indtryk af de gyldne altres regionale udførelse. Således må både trækonstruktionen og formentlig også metalbeklædningen være udført i Vestdanmark i et værkstedsfællesskab, hvor flere specialister (træ- og metalhåndværkere) har arbejdet tæt sammen i en fremadskridende proces, idet hovedparten af de enkelte elementer var integreret og tilpasset efter hinanden.[211] Dele af metalbeklædningen var ganske vist ikke formet omkring træet (frontalets og retablets Majestasfremstillinger og reliefbilleder), ligesom de var tæt tilklippet til kanten. Teoretisk set kunne disse derfor være importerede. På den anden side viste andre drevne relieffer, der nøje var tilpasset træet, at disse var ciselerede og forarbejdede med en ikke mindre høj kvalitet og omhu. Derfor forekommer det overvejende sandsynligt at formode, at samtlige metalrelieffer er leveret fra samme værksted.[212] Inden for selve helheden er der dog visse formelle variationer

imellem frontalet og retablet som navnlig påpeget af Nørlund.[213] Det gælder for anvendelsen af brunfernis »af en grovere virkning« på ornamentborterne på sidstnævnte (under apostelrækken, på himmelbuen). Den samme kontrastvirkning i forhold til lueforgyldningen ses også i fremhævelsen af en række arkitekturdetaljer i retablets arkitektur, hvilket dog på den anden side har bidraget til at tydeliggøre disse, når værket betragtedes på afstand. Et tilsvarende hensyn til læsbarheden ses i brugen af brunfernis på en række af frontalets indskriftfriser. Hvad angår figurgengivelserne henholdsvis på frontalet og retablet, optræder to formler, der måske snarere kan forklares ud fra motivernes status frem for en afspejling af forskellige 'hænder'. Således har repræsentationsbillederne, navnlig apostelfremstillingerne, mere tunge, statuariske udformninger med relativt store hoveder over for de fortællende scenes spinklere og mere elegant bevægede figurer. En undtagelse herfra er dog Bebudelsesscenen (F 6), hvis bredere figurer, der udfylder hele pladen, er som et ekko af apostelparret ovenover (R 5), Mattæus og Jakob den Yngre. Mht. selve produktionen kunne denne teoretisk set være foregået i et større urbant og kirkeligt centrum, hvorfra de to meget tunge hoveddele, frontalet og retablet, hver på ca. 80-90 kg, kunne være transporteret til deres bestemmelsessted. Ud fra praktiske hensyn kunne det imidlertid også overvejes, hvorvidt arbejdet (eller dele heraf) kunne være udført i kirken med anvendelse af velordnede og afskærmede faciliteter, parallelt med f.eks. støbning af klokker eller udførelse af større stenhuggerarbejder og kalkmaleriudsmykninger.[214]

I en lokal sammenhæng er Sahlalteret nært knyttet til det formentlig yngre frontale i Stadil, hvilket allerede tidligt erkendtes (jf. s. 2787). Siden har navnlig Nørlund (1926) og Norn og Skovgaard Jensen (1990) diskuteret de åbenlyse paralleller, men også påpeget indbyrdes forskelle. Mest slående er anvendelsen af samme matrice til de seks englemedaljoner, der pryder rammen af de to frontaler. Som påpeget af Nørlund adskiller udformningen af englevinger sig dog generelt fra andre, mere grove gengivelser af vinger på Stadilalteret, hvilket tolkes som udtryk for en senere datering.[215] En tilsvarende forskel i figurstilen ses ikke mindst i Stadilalterets stående apostle, der har manieret langstrakte kroppe med relativt små hoveder, formet i højt relief, over for store hænder og fødder i lavere relief. Både her og i de fortællende scener, alene med motiver fra Barndomshistorien, ses en tendens til *horror vacui* med talrige indsatte små, punslede baggrundsornamenter, hvilket kun findes i Sahlfrontalets Majestas og på retablets krucifiksfigur. Et sentræk kunne i øvrigt være den endnu mere tilbageholdende anvendelse af brunfernis i Stadil, der primært ses på indskrifter og tovsnoningerne. Den nære forbindelse mellem de to altre afspejler sig endelig i anvendelsen af identiske indskrifter på rammemedaljonerne (fraregnet Stadils sekundære medaljoner med Helligåndsduen og Korslammet). Til gengæld ses variationer i udformningen af de enkelte bogstaver. Når man herudover ser bort fra forskelle i frontalernes komposition og ikonografi, er det ikke desto mindre velbegrundet at betragte de to arbejder, ikke som 'jævnbyrdige søsterarbejder', men som udgået fra samme værksted, om end udført af forskellige hænder og med en tidsforskydning, idet Stadilalteret antagelig er et par årtier yngre end Sahl.[216]

Ud over Stadilalteret er særligt fremhævet den slående parallel til det ligeledes yngre (o. 1230-60) træskårne ⋆retabel fra Vorde Kirke (Nørlyng Hrd., Viborg Amt, NM, inv.nr. D 11241), knap 40 km øst for Sahl, hvoraf fragmenter af predellaen er bevaret med en arkitektonisk struktur og ikonografi, der nøje følger Sahls. Dimensionerne er dog lidt mindre (bredde 165 cm).[217] Selve figurstilen er også grovere og mere forenklet.[218] Fragmenterne, der var genanvendt i kirkens prædikestol, har antagelig alene været dækket af en forgyldning og bemaling på kridtgrund, hvoraf små detaljer er påvist. Sahlfrontalets komposition går igen i det træskårne frontale fra Bjergby Kirke (Vennebjerg Hrd., Hjørring Amt), der også oprindeligt har været bemalet.[219] En alene træskåret og stafferet version, men senere og grovere udført, er Borbjergalterbordsforsiden fra o. 1275-1300 (s. 1866). Et fragment af kobberblik, formentlig fra et gyldent alter, der dog er dateret allerede o. 1200, er et godt 8 cm højt, hvælvet tårn med udkraget kegletag, påvist arkæologisk i Malt Kirke

(*DK Ribe* 2822 f.). Dette finder en nær parallel i en tilsvarende detalje på Sahlretablet. Her ses desuden kegleformede spirprydelser med indsatte bjergkrystaller, en parallelforekomst til den i Sahl etablerede belysningseffekt (jf. også s. 2832). Et fragment af et glasmaleri med rankeslyng fra samme kirke ligner i øvrigt ganske meget, ikke blot en bort fra det gyldne alter i Sindbjerg (*DK Ribe* 2815 f.; *DK Vejle* 2155), men også ornamentudsmykningen på retabelbuen i Sahl.

Selve værkstedets lokalisering kan ikke fastslås med sikkerhed, men det er fortsat nærliggende[220] – også med henvisning til de ovennævnte eksempler – at pege på stiftsbyen Ribe som et sandsynligt produktionscenter med tilstedeværelse såvel af teknisk ekspertise som af kunstnerisk og teologisk udsyn til samtidige kulturmiljøer i Vesteuropa. Som nævnt ovf. rubricerede Nørlund alteret under den yngste af i alt fire stiltyper, betegnet »den plastiske stil«, hvortil også hører Ølst-, Odder- og Kværnfrontalerne, Ørtingkrucifikset samt Stadilfrontalet. På disse eksempler fandt han ligesom Beckett (jf. s. 2787) et overvejende rhinsk-nederlandsk eller rhinsk-westfalsk præg med indflydelse fra Rhin- og Maasområdets rige metalkunst. Dette var dog i Sahl og Stadil, som han sammenstillede under betegnelsen »Den vestjyske gruppe«, krydset med engelske og franske impulser.[221] Anvendelsen af riflede glorier eller muslingeglorier, som ses på Kristus-, Maria- og englegengivelser, er fremhævet som udpræget rhinsk og finder også paralleller i de antagelig lidt ældre alterprydelser i Sindbjerg (*DK Vejle* 2156, 2180 (note 90)) og Tamdrup (*DK Århus* 5132, 5166 (note 263)) samt i Ølstfrontalet, dateret o. 1200. Med hensyn til draperibehandlingen ses en forkærlighed for tætliggende parallelfolder ('rillefoldestil'), der omspænder de plastisk gengivne figurer, hvilket er generelt kendetegnende for nye stiltendenser, ikke blot i Maasområdet, men over hele Europa i sidste halvdel af 1100-tallet.[222] Men brud i mønstret forekommer også i form af små knækkede foldeforløb og opsvungne snipper på klædebonnets bræmmer, i sidste instans byzantinsk prægede, hvilket ses f.eks. på en række af frontalets relieffer (F 7, 9, 13, 15). En kontrast til de overvejende monumentale og statuariske figurfremstillinger er lejlighedsvise gengivelser af livlig gestik eller bevægelser som bl.a. retablets let dansende Filip med krydsede ben (R 8), if. Nørlund 'et pilgrimsmotiv' af oprindelig antik oprindelse og senere kendt fra Sydfrankrig eller Spaniens pilgrimskirker;[223] det samme gælder en af frontalets apostle med opadvendt fodsål (F 18); jf. også for det førstnævnte motiv den ældste af De Hellige Tre Konger (F 13). Variationer i bevægelsesmønstre ses desuden i brugen af kontrapost (F 10, 17, R 19). Mht. paralleller til retablets sammensatte arkitektur, bl.a. med knopprydede kupler og pyramidetag, kan peges på kølnske elfenbensrelikvarer,[224] mens de spiraloprullede akantusranker eller langfligede enkeltblade genfindes både blandt kalkmalerier og bogminiaturer fra England og Frankrig.[225]

III. *Indskrifter og epigrafik*.[226] Teksterne har i sig selv to forskellige fremtrædelsesformer, dels kortere, deskriptive overskrifter (*tituli*), dels længere forklarende, metriske vers, formuleret både i første (af Gud eller englene) og tredje person med appellerende belæringer, henvendt til en læser, tiltalt i anden person, eller med forklarende allegoriske, moralske eller anagogiske udredninger i relation både til den valgte ikonografi og til de særligt centrale dogmer, i Sahl specifikt med fokus på Treenighedslæren.[227]

Navnlig frontalets versindskrifter synes at stå i forbindelse med fransk kirkelig digtning fra 1100-tallet. Især er der genklange af digtet *Carmen de trinitate et fide catholica* af Bernhard af Cluny (1. halvdel af 1100-tallet). Sekundært ses en vis forbindelse med digte af Hildebert af Lavardin (1056-1113). Begge digtere, men især Bernhard af Cluny, benyttede sig af metrisk set mere 'klassisk' udformede heksametre, svarende til den fremherskende smag i den såkaldte '12. århundredes renæssance'. Begge digtere har dog også skrevet både rent accentuerende vers og rimende ('leoninske') heksametre, som tidligere i middelalderen var de fremherskende versformer.[228]

Den anonyme Sahlkompilator har enten hentet inspiration eller direkte lånt elementer, som ud over de teologiske digte synes at referere til liturgiske formularer, messesange og bogkulturens multimediale udtryk. Dette sidste ses i evangelistmedaljonerne, hvor Gudsordet gøres nærværende,

Fig. 108. Perspektivisk rekonstruktion af koret, svarende til kirkens oprindelige møblering med alterbord og tilhørende alterprydelse placeret i apsisrummet (s. 2839). Tegning af Freerk Oldenburger 2018. – *Perspectival reconstruction of chancel, corresponding to the original furnishing of the church with Communion table and the golden altar placed in the apse.*

ja, ligefrem 'inkarneres' (jf. ovf.) ved et samlet lån af både tekst og illuminationer fra en række evangeliarer. De lånte elementer er dog ofte omformet og suppleret kreativt med henblik på den nye skulpturelle og liturgiske kontekst, jf. anvendelsen af dramatisk første person af Gud eller Kristus og englene (se også s. 2836). Lånene synes nøje tilpasset alterudsmykningens samlede udtryk og funktion.

Bortset fra at der er nogle få fejl i metalsmeden(e)s gengivelse af et formodet skriftligt forlæg, kan det konstateres, at Sahlkompilatoren lykkedes godt med sit forehavende, og at han var en god latinsk litterat. Lån af vers og versdele var ikke ualmindeligt i middelalderlig epigrafik. Robert Favreau har 1997 plæderet for at sådanne sammenflikkede ('centoniserede') og oftest anonyme indskrifter i kraft af deres kvantitet, kreativitet og vigtighed for forståelsen af middelalderens kunst og arkitektur bør anses for en selvstændig litterær genre, som stadig mangler at blive grundigt udforsket og helt præcist defineret.[229]

Sahlalterets og de samtidige altres versindskrifter kan i dansk kontekst perspektiveres ved Anders Sunesens (o. 1160-1228) monumentale heksameterdigt *Hexaëmeron* (o. 1200) og Saxos verspassager i *Gesta Danorum* (o. 1200), selvom der omfangs- og emnemæssigt er tale om vidt forskellige værker, der alle benytter sig af det klassicerende, latinske heksameters form. Sahlkompilatoren havde en langt mere bunden opgave, men må dog som sine samtidige digterkolleger have haft forbindelse til Frankrigs lærde og teologiske elite. Det er hans kendskab til Hildebert af Lavardin og hans gentagne brug af heksameterfraser fra Bernhard af Clunys værker, der røber dette. En sådan forbindelse, enten via uddannelsesrejse eller import af håndskrifter med (uddrag af?) disse digteres værker, kan have været forankret i et domkapitel (Ribe eller Viborg?) eller en klosterinstitution, der måske snarere havde forbindelse med Cluny (benediktinerordenen, jf. f.eks. det lokale Stubber Kloster) end med Cîteaux (cistercienserordenen). Se også ndf.

Mht. epigrafikken ses en rig variation, størst dog på frontalet, i brugen af majuskler med en kombination af ældre, kantede versaler eller kapitæler og yngre, rundede uncialer, udbredt fra midten af 1100-tallet. Et sentræk er særlig det lukkede uncial E, men dette ses kun klart en enkelt gang på et af retablets apostelnavne (»MATHEVS«, jf. R 3 og fig. 92).[230] Om end formen kendes fra manuskripter allerede tidligere, bliver denne dog først mere udbredt i metal- og stenarbejder fra 1100-tallets slutning.[231] En indgående analyse af bogstavformer savnes dog stadig.

IV. *Dendrokronologisk analyse og proveniensbestemmelse.* I forbindelse med undersøgelsen september 2017 foretoges dendrokronologiske analyser af prøver fra frontalets to lodrette endestolper, retablets højre lodrette planke samt retablets topstykke, hvortil kom træ fra de kasserede træstykker bag krucifiksgruppen og topstykkets sidetårne.[232] Intet af det undersøgte materiale havde bevaret splintved. Ganske vist konstateredes midt på frontalets bagside tilstedeværelse af splintved, hvilket teoretisk set kunne have været undersøgt med henblik på en mere præcis datering. Dette fravalgtes imidlertid af bevaringsmæssige hensyn. Sammenfattende konstateredes det, at fældningen af træværket var foretaget efter o. 1190 for frontalets vedkommende, mens fældningsåret for de yngste dele af retablets træ må være efter o. 1172. Dateringen harmonerer med prøverne fra kirkens romanske vinduesrammer, hvis træ var fældet efter o. 1180 (s. 2768). Det samme gælder for proveniensen af det anvendte træ, der svarende til de øvrige undersøgte gyldne altre alle stammer fra Vestdanmark.

Selvom de dendrokronologiske resultater således ikke muliggør en præcis fiksering af tidspunktet for alterets udførelse, ligger de helt på linje med den stilistiske tidsfæstnelse til o. 1200 eller 'til det 13. århundredes allerførste begyndelse'[233] snarere end 'slutningen af 1100-tallet'.[234] Detaljer i de anvendte bogstavformer kunne muligvis underbygge dette yderligere (jf. ovf.). Den her valgte datering, o. 1200-25, følger en formodning om, at selve kirkebygningen og dets fornemste inventargenstand er samtidige.

V. *Mulige stiftere.* I modsætning til f.eks. Tamdrup-alteret (*DK Århus* 5133) findes der på Sahlalteret ingen direkte vidnesbyrd, hverken i tekst eller billeder, om klenodiets bestiller. Men ud over alteret vidner både selve kirkebygningen og måske tillige

eksistensen af et †relikvieskrin af Limogesarbejde om kirkens statuspræg i begyndelsen af 1200-tallet, hvilket kunne relateres til tilstedeværelsen af et muligt stormandsmiljø i området (jf. også Lisbjerg og Tamdrup, *DK Århus* 1387, 5043 ff., 6358).[235] Konkret arkæologisk viden herom savnes dog fra dette tidspunkt (jf. s. 2742). Til gengæld må det tillægges en vis vægt, at ingen mindre end Rigens marsk Jens Kalv 1274 overtog sognets hovedgård, Vinderup Hovgård, fra en vis fru Lucie til gengæld bl.a. for leverancer af vin og oblater til det nærliggende benediktinernonnekloster i Stubber (Sevel Sogn) (s. 2741). Hvorvidt stifteren/stifterne af alteret har haft tilknytning til Stubber Kloster, der tidligst nævnes 1268,[236] er på samme måde uvist. Som et alternativ kunne det overvejes, hvorvidt en fremtrædende gejstlig repræsentant fra domkapitlet i Ribe eller Viborg skænkede værket eller medvirkede til dets udførelse, men dette lader sig heller ikke dokumentere. Indirekte kan der dog antagelig – alterets høje kvalitet taget i betragtning – argumenteres for, at Sahlværkstedet har haft sin forankring i en af de nævnte stiftsbyer, snarest i Ribe, selvom selve udførelsen kan være foregået lokalt (s. 2834). Som nævnt s. 2838 peger også indskrifterne på, at deres kompilator har haft kendskab til værker, navnlig af franske, fortrinsvis cluniacensiske teologer og dermed måske har haft en forbindelse til Frankrigs lærde og teologiske elite, formidlet f.eks. gennem benediktinerklostret i Stubber eller via et af de to kapitler. Selvom der ikke er påvist sikre spor efter en større romansk udmaling af Sahl Kirke (s. 2773), må det også tillægges en vis vægt, at nabokirken Estvad har en kvalitetspræget (om end senere opmalet) kalkmaleriudsmykning fra o. 1200-25 (s. 2626), ligesom en samtidig, fornem kalk endnu findes her (s. 2646). At det fornødne kunstneriske og økonomiske overskud på samme tid har været til stede i området, herpå peger også – som understreget af *Norn* og *Skovgaard Jensen*[141] – Staby Kirkes (Ulfborg Hrd.) fornemme apsis og kalkmalerier samt det metalstøbte og forgyldte frontale i Stadil Kirke (Hind Hrd.), der både formelt og indholdsmæssigt knytter sig nøje til Sahlalteret. Muligvis har endnu en †alterprydelse af kobber eksisteret i en lokal kirke, Trandum Kirke (Sevel Sogn).[237]

Senere historie. Alterprydelsens arkitektoniske struktur og dennes skiftende udformning kan for de ældre stadier til dels udledes af spor på frontalets lodrette rammestykker (s. 2796) og af de bygningsarkæologiske vidnesbyrd i relation til den senmiddelalderlige lukkemur (s. 2760). I sin oprindelige opsætning foran apsis o. 1200 (jf. fig. 108) har frontalet været placeret foran granitalterbordet, mens retablet med den kronende himmelbue har stået ved dettes bagkant foran apsisvinduet, hvorfra lyset er strålet gennem buens krystaller. Spor efter overbygningens fæstnelse til østvæggen er dog ikke påvist.

O. 1500 er tavlen blevet nedtaget i forbindelse med lukkemurens etablering. Retablet blev opsat øverst på den nye mur, som det fremgår af to spærstikafdækkede glugger, placeret med 70 cm's indbyrdes afstand og 340 cm over det nuværende gulvniveau (s. 2760, fig. 23-25). Herved genetableredes en modlysvirkning, om end kun bag krucifiksgruppens to sidefigurer, der belystes fra østvinduet i det omdannede sakristi, jf. beslægtede, dog skrå og asymmetrisk placerede åbninger i den senmiddelalderlige lukkemur i Tamdrup bag det ⋆(†)gyldne alter (*DK Århus* 5092). Skrå smige, ca. 150 cm høje, i Sahls korvæg, øverst med en fire skifter høj aftrapning på niveau med gluggernes bund, kunne være betinget af opsætningen af sidefløje, enten på frontalet, svarende til senere (jf. fig. 24), eller på en midlertidig †altertavle (s. 2858), hvortil retablet har fungeret som en art topstykke.[238] Den sidstnævnte, formodede tavle har dog af proportionsmæssige årsager næppe været identisk med den altertavle, hvoraf fragmenter endnu er bevaret (s. 2856). En nedre grænse for sidefløjenes højde turde være døråbningens overkant. En eventuel senmiddelalderlig opflytning af frontalet på den nye bagvæg var dog også en mulighed. Det ville svare til situationen for det gyldne frontale (muligvis med et siden tabt, tilhørende retabel) i Tamdrup, en praksis, der i øvrigt er dokumenteret i Frankrig, Tyskland og Italien (jf. *DK Århus* 5134 og note 281). Men det kan heller ikke udelukkes, at frontalet først er flyttet op på væggen o. 1625 samtidig med anskaffelsen af et (†)alterbordspanel i renæssancestil (s. 2779). Den ændrede placering

af frontalet, der i præsteindberetningen fra 1638[5] og i de efterfølgende beskrivelser entydigt omtales som 'altertavlen', er dog ikke dokumenteret i kirkeregnskaberne, der som nævnt ovf. først er bevaret fra 1631. Det sidstnævnte indgreb ville i givet fald være samtidig med opflytningen o. 1625 af den gyldne alterfrontale i Stadil, om end uden dennes yppige renæssanceindfatning. Også det gyldne ⋆alter i Ølst blev nymonteret og opsat over alteret, antagelig allerede 1584, omend en yngre renæssancemodernisering hidrører fra 1623.[239] Tilsvarende ændringer af de arkitektoniske rammer omkring middelalderlige alterprydelser, henholdsvis o. 1632 og 1639, gennemførtes ved alabasttavlerne i Vejrum og Borbjerg (s. 2205 og 1872).[240] Ifølge regnskaberne stafferede og forbedrede Lauritz Maler fra Viborg i 1647 både Sahl Kirkes altertavle og prædikestol med sin egen farve og guld.[24] Hvis der med førstnævnte hentydes til retablet og det opflyttede frontale, kunne dette måske referere til en opmaling af den kulørte baggrund bag bjergkrystallerne (s. 2800) og af frontalets kanter (s. 2832) samt til en forgyldning af afslidte partier på pladernes lueforgyldning. Men det kan heller ikke udelukkes, at det hentyder til et – i øvrigt ukendt – †dekorativt led mellem alterbord og frontale eller til en siden forsvunden indramning/et sæt sidefløje omkring sidstnævnte (jf. ældre spor på frontalets lodrette sider (s. 2796)).

Om eventuelle istandsættelsesarbejder på det gyldne alter er kilderne tavse frem til midten af 1800-tallet. O. 1800 (s. 2855) har et sæt nyere fløje erstattet en mulig ældre indramning eller et sæt forsvundne fløje, mens den tidligere alterbordsforside er blevet flyttet op som en art predella under frontalet (fig. 109, s. 2779). Det er uvist, om dette parti har erstattet et ældre mellemstykke. Ældre beretninger (s. 2785) vidner i øvrigt om alterprydelsens fremadskridende forfald. Mest graverende har været tabet af skriftbåndene nederst på frontalet (før 1799) og fjernelsen af retablets krucifiks og Mariafigur, hvilket må være sket efter 1830, men før 1850. Allerede før 1830 savnedes evangelistsymbolerne på tværarmene (Lukas og Markus) og muligvis ved korsfoden (Mattæus). Kristus (og vel også Maria) blev

Fig. 109. Det gyldne alter, o. 1200-25 (s. 2840), vist med tilsatte sekundære sidevinger (s. 2854) og predella, genbrugt fra (†)alterbordspaneler, o. 1625 (s. 2779). Foto Sophus Bengtsson 1924. – *The golden altar, c. 1200-25, shown with attached secondary side wings and predella, re-used from* (†)*Communion table frontal, c. 1625.*

genopsat, men i hvert fald var Kristus atter bortfjernet 1855; sagen gav anledning til en klage fra Worsaae (jf. ovf.). Som forklaret af kirkens sognepræst, Henrik Rudolph Buchhave, var figuren nedtaget, da den var 'gået itu' på den mellemste del, hvor der manglede et stykke af metalpladen. Kristusfiguren forlangtes dog straks genopsat uden først at være blevet istandsat af en gørtler, idet man forvarslede et kirkesyn med involvering af både præst og kirkeværge for at 'sikre bevarelsen af denne del af den gamle altertavle'.[241] Selv havde Worsaae indskærpet, at man også for fremtiden sørgede for »tilbørligen at frede om et af vore mærkeligste Fortidsminder.«[242] Ved et fornyet besøg 1863 kunne han konstatere, at figuren nu var genopsat.[243] Uheldigvis blev de to sidefigurer, Maria og Johannes, ved samme lejlighed byttet om (jf. fig. 52), hvilket forblev status frem til o. 1924. Behovet for en istandsættelse af tavlen, hvis forgyldning flere steder var slidt af, noteredes også af Varming.[244]

1908 besluttedes det omsider at lade værket underkaste en gennemgribende restaurering, der skulle være afsluttet 1910.[34] Restaureringssummen blev ansat til 2.000 kr.[245] Oktober 1908 undersøgte Chr. Axel Jensen og Eigil Rothe på museets vegne det gyldne alter; sidstnævnte, der kort forinden havde restaureret Tirstrupkrucifikset (NM, inv.nr. D 5100), anbefaledes som særligt erfaren til opgaven. Før Rothes beretning udarbejdedes, forespurgte Nationalmuseet den daværende provst for Hjerm og Ginding herreder, Thomas Møller, hvorvidt menigheden var villig til at yde så stort et beløb hertil, idet man tankevækkende tilføjede: »På en vis måde ofrer museet jo sine særlige interesser ved at gennemføre istandsættelsen, da det derved giver afkald på et længe næret håb om måske at erhverve et museumsstykke, som i sin art er det ypperste i Danmark – og dermed i hele Europa, et stykke,

Fig. 110. Gyldent alter, o. 1200-25. Detalje af frontalets øvre venstre hjørne (F 6-7, 24-25, s. 2802, 2810), vist før restaureringen 1934-35. Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Golden altar, c. 1200-25. Detail of the top left-hand corner of the frontal shown before the restoration of 1934-35.*

hvis videnskabelige betydning tilstrækkeligt begrunder, at der kan næres ønske om at opbevare det på et for almenheden noget mere tilgængeligt sted end den afsides kirke i Sal«.[246]

Eigil Rothes detaljerede oversigt fra februar 1909[247] over den forestående minutiøse forundersøgelse og restaurering »af saa vanskelig og ejendommelig en Karakter« er – sammenholdt med rapporten fra William Larsens istandsættelse 1934-35 (jf. ndf.) – væsentlig mere vidtgående og videnskabeligt fremsynet. I planens ni punkter, der også omfattede en planlagt fotografisk dokumentation samt en nedtagelse af de sekundære sidefløje og den tidligere alterbordsforside (s. 2854, 2779) samt en nyundersøgelse af alterbordet med en opmåling af den senmiddelalderlige lukkemur, understregedes således (pkt. 3) nødvendigheden af en beretning om både forsvundne partier, mere eller mindre ødelagte steder samt i det hele taget om »enhver Observation, der kunne markere Værkets aktuelle Tilstand og faa Værdi for senere videnskabelige Studier«. En undersøgelse og istandsættelse af bagklædningen, der skulle beskyttes mod fugtighed, fremhævedes som et vigtigt punkt; det samme gjaldt bjergkrystallerne. Før supplering af de manglende sten anbefaledes her en kemisk undersøgelse af »den blaa Farve,

Fig. 111. Detalje af frontalets højre side (F 9-11, 15-17, 21-23, 27-28, 30, 34-35), vist før restaureringen 1924. Frontalet er afmonteret fra sin tidligere placering og sat på korgulvet (s. 2848). Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Detail of the right-hand side of the frontal, shown before the restoration of 1924.*

Fig. 112. Gyldent alter, o. 1200-25. Frontalets midtparti (s. 2801 ff.), vist før restaureringen 1934-35. Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Golden altar, c. 1200-25. Central area of the frontal shown before the restoration of 1934-35.*

Fig. 113. Detalje af retablets midtparti med krucifiksgruppen, vist før restaureringen (s. 2819 ff.). Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Detail of the central area of the retable with the Crucifixion group, shown before the restoration.*

Fig. 114. Detalje af retablets venstre side med det tilhørende tårn og relief af Abrahams offer, vist før restaureringen 1934-35 (s. 2827). Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Detail of the left-hand side of the retable arch with the associated tower and relief of the Sacrifice of Abraham, shown before the restoration of 1934-35.*

der endnu sidder paa de Steder, hvor Krystallerne ere tabte« (pkt. 6); de beskadigede partier foresloges samtidig repareret. Hvad metalpladerne angik, skulle de sammentrykkede dele stabiliseres med fyldmasse. Retablets skrøbelige krucifiksfigur betonedes som en særlig vanskelig opgave. Mht. de forsvundne indskriftplader foresloges disse rekonstrueret, såfremt deres oprindelige behandling med bogstaver, ornamentik eller figurer kunne fastslås med sikkerhed. I modsat fald skulle

Fig. 115. Detalje af retablets højre side med det tilhørende tårn og relief af Skt. Mikael som dragedræber, vist før restaureringen 1934-35 (s. 2827). Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Detail of the right-hand side of the retable arch with the associated tower and relief of St. Michael as Dragon Slayer, shown before the restoration of 1934-35.*

der påsættes neutrale plader, enten forgyldt eller mørkfarvet efter sammenhængen. Mht. den tekniske fremgangsmåde for overfladebehandlingen skulle man tage udgangspunkt både i Nationalmuseets beholdning af gyldne altre og i middelalderlige forskrifter. Det endelige overslag over budgettet ville dog først blive udarbejdet, når tavlen var på museet.

I museets anbefaling til Kultusministeriet af Rothes plan foresloges arbejdet påbegyndt sna-

rest, om end det dog måtte udsættes til finansåret 1910-11 af hensyn til konservatorens øvrige arbejder.[248] Usikkerheden om størrelsen af kirkens eget bidrag i forhold til eventuelle statslige midler var også et forsinkende moment. I sommeren 1914 accepterede kirken omsider de påkrævede udgifter, og 25. juli 1914 blev der givet grønt lys for arbejdets påbegyndelse.[249] Kun få dage senere blev situationen imidlertid dramatisk ændret ved udbruddet af Første Verdenskrig. Med stor forbløffelse erfarede man i dagspressen, hvordan det var besluttet, at »Restaureringen skal foretages i Tyskland (…) og vil blive paabegyndt, saa snart Forholdene tillader det«.[250] Det er dog uvist, hvem der havde truffet denne afgørelse, tilsyneladende endda i samråd med de tyske myndigheder. I lyset af de urolige tider anbefalede Nationalmuseet derfor klogeligt 22. aug. 1914, at istandsættelsen generelt blev stillet i bero, »saalænge Krigen varer«, ikke mindst da det skønnedes helt uforsvarligt at sende det kostbare stykke, blot fra Sahl til København. Denne henstilling blev gentaget 23. april 1915.

Et lynnedslag i kirken i sommeren 1915, der bl.a. ramte prædikestolen (s. 2869), lod til al held altertavlen uskadt,[251] men også efter krigsafslutningen i november 1918 skulle de pressede økonomiske forhold længe repræsentere et forsinkende moment, selvom næppe nogen havde forestillet sig, at der skulle gå omtrent 20 år fra den foreløbige standsning af forberedelserne til restaureringsplanens realisering fra 1933. 1924 og de nærmest følgende år nævntes arbejdets genoptagelse ganske vist i forbindelse med den nødvendige nyrestaurering af prædikestolen, men man indskærpede blot, at begge opgaver udførtes under ét som en helhedsløsning.[252] Som omtalt s. 2787 var frontalet og retablet nedtaget 1924 i forbindelse med Poul Nørlunds forundersøgelser til værket om de gyldne altre. 1930 indtraf nye forsinkelser, Eigil Rothes død året forinden (1929) og den uhensigtsmæssige tilstand af museets konservatorlokaler. I disse år manede man også til ekstra forsigtighed, både mht. kirketjenerens oppudsning af tavlen og til ekstra sikkerhedsforanstaltninger mht. kirkens dørlåse (»Det er sikkert ikke helt tilfældigt, naar det er Bjergkrystallerne fra den nederste og lettest tilgængelige Del af Alterprydelsen, som først er forsvundet!«).[253]

1933 kom der omsider skred i restaureringssagen efter en indtrængende appel fra kirkens bestyrelse om at redde »dette enestaaende Stykke af dansk Kunst« fra undergang; »Rust og Snavs æder i Metallet, og hele Stykker af Metalpladerne er løse«. Samtidig foreslog man som 'aldeles påkrævet' at fjerne udfyldningen af korbuen.[254] September 1933 besøgte Mouritz Mackeprang, daværende leder af Nationalmuseets middelalderafdeling, kirken sammen med Nørlund og billedhuggeren William Larsen, der som erstatning for Eigil Rothe fremhævedes som en meget dygtig og samvittighedsfuld tekniker. Samtidig skønnedes det, at udgifterne til istandsættelsen og dermed kirkens eget bidrag ikke ville blive så store som tidligere formodet. Dog afvistes forslaget om at nedrive bagvæggen og placere alteret i apsisrummet, langt fra menigheden.[255]

November 1933 indstilledes restaureringssagen omsider til godkendelse i Kirkeministeriet.[256] 27. jan. 1934 blev tavlens dele nedtaget af konservator Niels Termansen og efter at være nedpakket i to kasser afsendt med toget som fragtgods fra Vinderup via Holstebro; i den større kasse med retablet var en mindre tilsvarende, hvori 'de løse dele', dvs. retablets krucifiksgruppe og topstykket, var nedpakket. 31. jan. 1934 kunne Nørlund meddele, at alt var ankommet i bedste stand. De ekstra udgifter til nye bjergkrystaller dækkedes af en anonym donation (Ny Carlsbergfondet).[257] Krystallerne leveredes fra glashandler C. E. Fritzsche og fremstilledes i tre størrelser, dog hugget af sten, der ikke var helt rene i massen, men med 'sne' i, således at de ikke fik 'udseende af glassten'.[258]

September-oktober 1934 gennemførte arkitekt C. G. Schultz en bygningsanalyse af den senmiddelalderlige lukke- eller skillemur, hvilket dannede udgangspunkt for overvejelserne omkring alterprydelsens genopsætning, idet den var befriet for de sekundære fløje og det indskudte alterbordspanel, mens selve det romanske alterbord tænktes frilagt med en rekonstrueret dækplade.[47] Projektet viderebearbejdedes af arkitekt Søren Vig-Nielsen.[259] Som et radikalt alternativ fore-

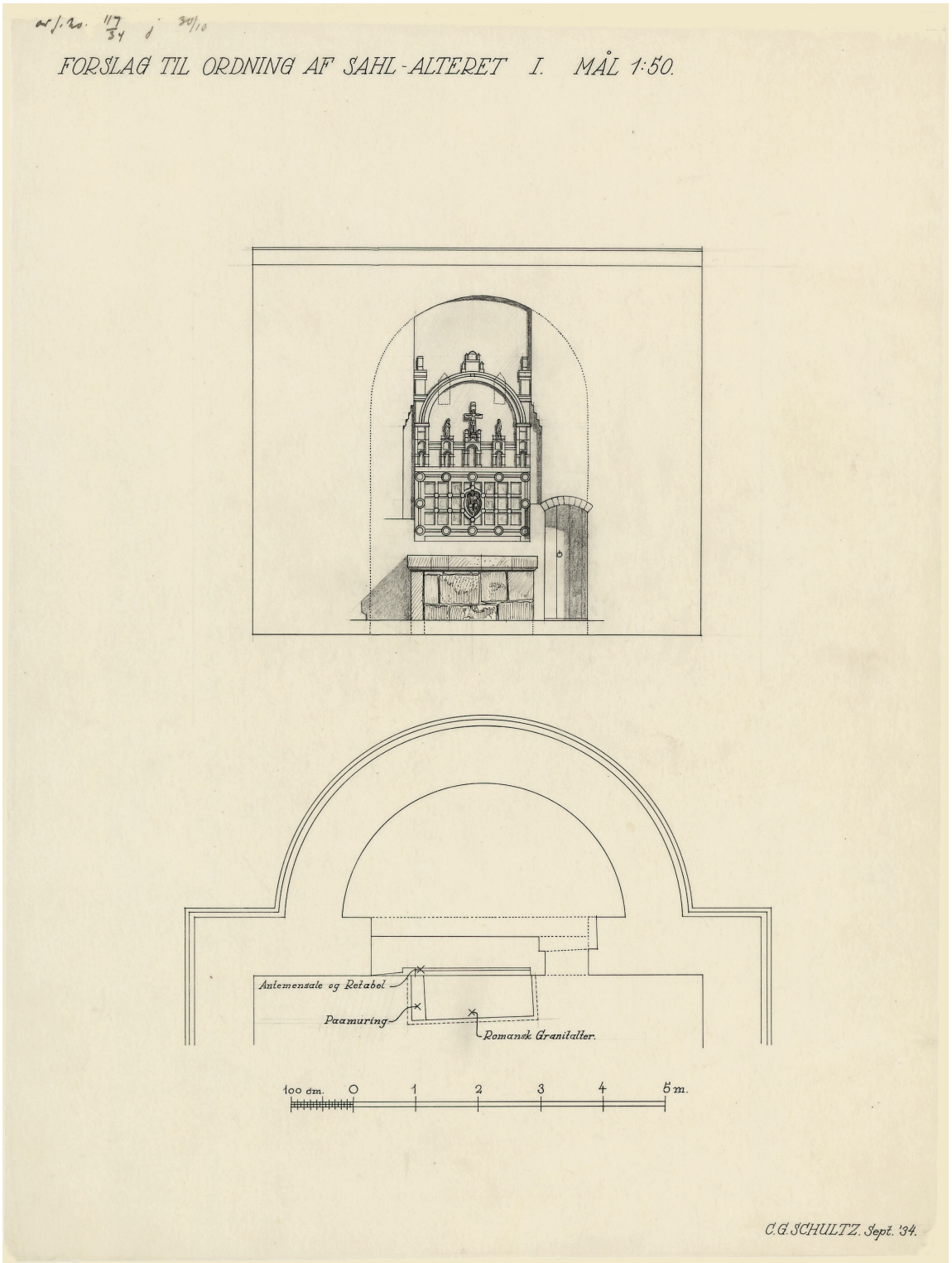

Fig. 116. Forslag til genopsætning af det gyldne alter (s. 2848). 1:50.Tegning i pen med lavering af C. G. Schultz 1934. – *Proposal for remounting the golden altar.*

slog sidstnævnte en total fjernelse af lukkemuren, der uanset sin alder betegnedes som »en Snylter« – en mulighed, som kirkens menighedsråd også tidligere havde antydet. Herigennem ville apsisbuen blive frigjort og den 'gode' apsis indlemmet i kirkerummet, ligesom både alteret og bordet ville stå frit og lige midt for i koret, om end det stærke lysindfald fra apsisvinduet skulle blændes lidt med et gardin (!). Inden alterets returnering efter endt istandsættelse var det udstillet julen 1934 i Nationalmuseets middelaldersamling for at give »det københavnske Publikum en sjælden Lejlighed til at bese dette kostelige Stykke, som ellers har sin Plads i en afsidesliggende jydsk Kirke«.[260] Det var her søgt rekonstrueret i sin oprindelige udformning med frontalet opsat foran et interimistisk alterbord og retablet hvilende direkte på bagkanten heraf (fig. 119). Forinden, 18.

Fig. 117. Detalje af højre side af retabelbuens predella med fjernelse af metalbeklædningen (R 6-7, s. 2822). Foto Sophus Bengtsson 1934. – *Detail of the right-hand side of the predella at the retable arch with the metal covering removed.*

Fig. 118. Detalje af retabelbuens højre side efter fjernelse af metalpladerne (s. 2796). Himmelbuens perforering bag de oprindelige bjergkrystallerne ses tydeligt (s. 2831). Detalje af det gyldne alter, o. 1200-25. Foto Sophus Bengtsson 1934. – *Detail of the right-hand side of the retable arch after removal of the metal plates. The perforation of the arch of heaven behind the original rock crystals can be seen clearly. Detail of the golden altar, c. 1200-25.*

dec. 1934, forelå William Larsens restaureringsberetning, der var ledsaget af fire tegninger og et antal fotografier (jf. fig. 117-19, 188-89).[261] Heri redegjordes for istandsættelsen af seks af frontalets figurrelieffer og rammens 12 medaljoner, for retablets topstykke og to siderelieffer samt – navnlig – for den beskadigede krucifiksgruppes restaurering. Renoveringen af metalpladerne om-

fattede generelt lodning af forskellige brud med enkelte supplementer af manglende næser mv. samt udfyldning af relieffer med bivoks. I forbindelse hermed blev taget en række *gipsafstøbninger (NM, inv.nr. D 12635); disse er dog p.t. utilgængelige. Som erstatning for de manglende bjergkrystaller opsattes i alt 71 nye, ligesom der udførtes 36 fatninger af lueforgyldt kobber, dog uden ornamentering. Retablet blev endelig forstærket på bagsiden med et stativ af kobberskinner, ligesom der ved revner og andre svækkelser pga. ormeangreb og forvitring udfyldtes med træmasse og præpareredes med fernis. I modsætning til Rothes ældre oversigt savnes en detaljeret statusberetning om tavlens daværende tilstand og en dokumentation af de respektive trækonstruktioner. Restaureringsrapporten omtaler heller ikke det faktum, at en del af metalbeklædningen på retablet fjernedes som dokumenteret i fotografier. Et detailbillede af forsiden på buens højre halvdel (fig. 118) viste således, at hullerne bag bjergkrystallerne var kendt (jf. s. 2825), men hverken omtalt eller udnyttet i den senere forskning før 2017. I øvrigt undlod man at foretage undersøgelser af pigmentspor under krystallerne, selvom der blev udtaget en, senere bortkommet, *lærredsrest med grønlige farvespor (NM, inv.nr. D 12635).

4. jan. 1935 returneredes tavlen til Sahl. I et brev fra Mackeprang 7. jan. 1935 til kirkens sognepræst, Jacob Terp, frarådedes bestemt fjernelsen af den senmidderlalderlige skillemur, der i betragtning af sin ælde havde krav på en vis respekt. En mulig fri opstilling af frontalet og retablet, sat oven på hinanden, ville desuden efter hans mening virke opstablet. Tungest vejede dog sikkerhedshensynet, idet den særlige opsætning mod en væg forekom som mest betryggende i det lange løb.Genopsætningen (jf. fig. 26, 47, 116) varetoges under ledelse af Vig-Nielsen, der ved denne lejlighed sænkede både retabel og frontale, fjernede de sekundære sidefløje og alterbordspanelet samt tilmurede de spærstikafdækkede glugger bag krucifiksgruppens sidefigurer (s. 2760). Apsisbuen blev markeret i indskudsmuren, der blev forsænket en halv sten, mens en fladbue over sakristidøren i syd rekonstrueredes efter ældre spor. Som fod for retablet opmuredes et lavt podium, der hvidkalkedes. Endelig rekonstrueredes som nævnt alterbordets dækplade (s. 2779);[262] vel ved samme lejlighed blev væggen bag altertavlen kalket lyseblå (s. 2769). Som optakt til kirkens restaurering 1946-51 (s. 2763) argumenterede arkitekt Marinus Andersen på ny – om end forgæves – for lukkemurens sløjfning.[263] Også Schultz ytrede sig 1945 om spørgsmålet, hvilket bl.a. ville medføre to hovedændringer af koret, dels retableringen af korets oprindelige vinduesforhold, idet man dog skulle »forlange Apsisvinduet blændet, for at Alteret ikke paa generende Maade skal blive belyst bagfra« (!), dels alterets nyopstilling foran det tilbageflyttede alterbord i forbindelse med murens nedrivning.[264] Dette sidste væsentlige punkt, der atter frarådedes af Nationalmuseet med henvisning til sikkerheden, fjernedes derfor fra restaureringsplanen, men fremførtes ikke desto mindre påny 1953 af Marinus Andersen. Som beskyttelse af nedflyttede frontale foreslog han opsætning af et spejl- eller plexiglas, idet han samtidig anførte, at han havde fået den netop afdøde Poul Nørlunds 'velsignelse' til at gå videre med sagen.[265] Projektet blev dog atter afvist af den førnævnte årsag, i betragtning af at man måtte betragte alteret »som et af de værdifuldeste kunstværker, der findes i landsbykirkerne«, hvortil føjedes æstetiske argumenter (»tanken om glas eller plexi finder vi ikke særlig tiltalende«).[266] Som et plaster på såret accepteredes arkitektens forslag til en ændret alterskranke (jf. s. 2863). Slutresultatet med den nyistandsatte alterprydelse og genopsætningen over det fritlagte alterbord i det restaurerede kor og kontrastvirkningen mellem det 'forfinede guldsmedearbejde og den grove stenkolos' vakte dog ikke udelt begejstring. For nogle, nemlig Tage E. Christiansen, var »korrummet (…) restaureret til døde og sterilt som et ismejeri« (!).[267]

1998 noteredes det, at krucifiksgruppens Mariafigur hældede fremover, og en stabilisering blev derfor anbefalet, ligesom man foreslog installeringen af en tyverialarm.[268] Monteringen af førstnævnte justeredes i forbindelse med Nationalmuseets undersøgelse af altertavlen september 2017.[269]

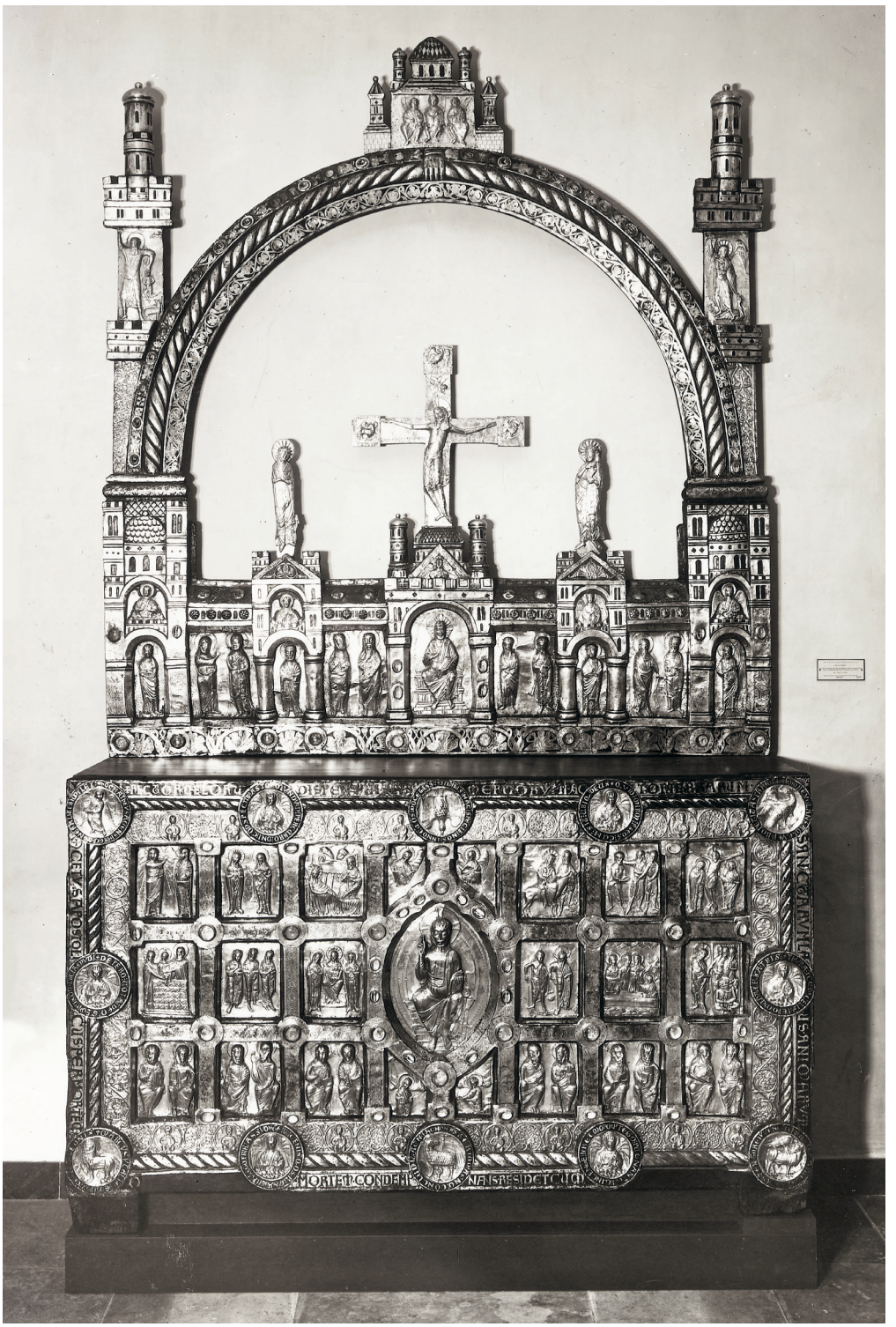

Fig. 119. Det gyldne alter, o. 1200-25, midlertidigt opstillet i julen 1934 i Nationalmuseets middelaldersamling (s. 2850). Foto Sophus Bengtsson 1934. – *The golden altar, c. 1200-25, temporarily set up at Christmas 1934 in the Medieval Collection of the National Museum.*

Fig. 121. Kristi Opstandelse. Detalje af (†)alterfløje fra o. 1800, genanvendt i sekundært alterparti, opsat 1935 (jf. fig. 45, s. 2781). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Resurrection. Detail of (†)altar wings from c. 1800, re-used in a secondary altar set up in 1935 (cf. fig. 45).*

(†)*Alterfløje* (fig. 45, 120-21), o. 1800, med staffering, udført 1849 af en maler fra Holstebro, muligvis Clemen Toft. To enkle fløje i profilrammer, hver tværdelt med vandret liste, var før 1934 med dobbelte hængsler fæstnet til frontalets lodrette sider (fig. 45). På de lodrette rammelister er foroven i hver side udsparet ovale og cirkulære fordybninger, øjensynlig udført af hensyn til retablets bjergkrystaller, når fløjene var lukket. Rammen er stafferet i lyst gråt med bronzering af den inderste kvartstaf.

Fløjene er smykket med figurfremstillinger, alle indsat i landskabsprospekter, der indrammer en illusionistisk malet stenportal med trekløverbue. Øverst til venstre ses *Maria med barnet*. Gudsmoderen, iklædt rød kjole og blå kappe samt hvidt langt hovedlin, troner på et lavt stensæde med Jesusbarnet, der er nøgent bortset fra et hvidt lændeklæde; landskabsbaggrund med lav horisont og udblik til en vandflade hvorpå en ø, kronet af palmer. Nederst i samme side er vist den velsignende *Kristus*, iført hvid kjortel og blå kappe med løftet, velsignende højre hånd og en bogrulle i venstre. Frelseren står i et landskab med spredte, lave vækster; sceneriet er gennemstrømmet af en flod; i baggrunden anes en by. På højre fløj ses foroven *Kristi Opstandelse*, udført efter samme muligvis franske forlæg,[270] som er benyttet 1791 af Carsten Bræstrup i altertavlen i Vejle Skt. Nikolaj (*DK Vejle* 123) samt – om end spejlvendt – af Cornelius Høyer o. 1800 i altertavlen i Skamstrup (*DK Holbæk* 831-32). Den opstandne Kristus svæver i en dramatisk diago-

Fig. 120. Midlertidigt alterparti, opsat under restaureringen 1934-35 af de tidligere sidefløje, o. 1800 og alterbordspanelet, o. 1625 (s. 2855, 2779). Foto C. G. Schultz 1934. – *Temporary altar section composed of the former side wings, c. 1800, and the Communion table panel, c. 1625.*

Fig. 122. Genbrugte paneler med konturer af relief af Den Apokalyptiske Madonna fra bagklædningen af (†)altertavle, o. 1500, indsat i lågen til stolestade nr. 6 i nordrækken, regnet fra øst (s. 2856, 2870). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Re-used panels with relief with contours of the Madonna of the Apocalypse from the backing of the* (†) *altarpiece, c. 1500, installed in door no. 6 in the north row, counting from the east.*

nalbevægelse op fra graven, hvis sten støttes af en engel. Motivets øvrige figurer, de forskrækkede soldater, er dog ikke gengivet. Nederst til højre ses *Kristus som Smertensmand* med tornekrone og nøgen overkrop samt rødbrun kappe. Hænderne er sammenbundne, idet han i højre fatter om et af marterredskaberne, en rørstav. Udblik mod mørkladent landskab med bjerge i det fjerne.

Fløjene er tidligst omtalt 1849, da deres malerier anbefaledes opmalet på en passende måde.[96] Det kan dog ikke helt udelukkes, at de allerede er opsat i forbindelse med kirkens hovedreparation 1784 (s. 2762). 1850 omtalte Worsaae »de rigtignok senere tilhængte Sidefløje« med nystafferingen, der var udført af en maler fra Holstebro; denne er måske identisk med Clemen Toft, jf. altertavlerne i Møborg (1856, s. 956) og Rønbjerg (1862, s. 2710). Og han bemærkede ironisk i et brev til Christian Jürgensen Thomsen: »De kan troe, at disse Malerier yde et smukt Skue ved Siden af de ærværdige Messingbilleder«.[271] 1863 anbefalede han dem direkte overstrøget.[249] Fløjene – om end opsat i omvendt placering – fungerede som en midlertidig altertavle under det gyldne alters restaurering i København (jf. fig. 109), men nedtoges efter 1934 og genopsattes som en fiktiv altertavle sammen med de sekundære alterbordspaneler ved korets nordvæg. En planlagt restaurering 1998 af malerierne er endnu ikke gennemført.[272]

†*Alterfløje eller -ramme*(?). Spor af sekundære udstemninger, ca. 10 cm høje, øverst og nederst (henholdsvis 12 cm og 43 cm fra over- og underkant) på den venstre af frontalets lodrette rammestykke (s. 2796, fig. 59b), kunne hidrøre fra beslag til fæstnelsen af et sæt ældre †sidefløje eller en anden indramning af frontalet. Udstemningerne, der i højre side 1934 er udfyldt med trækit, synes dog ikke præcist i højden at harmonere med placeringen af hængslerne til de yngre sidefløje (s. 2796). En række sømhuller, delvist udfyldt, både i venstre og højre kortside af frontalet, kunne tilsvarende være spor efter flankerende †led.

(†)(*Side)altertavle* (fig. 122-26), o. 1500. Fem fragmenter af bagklædningen fra en †altertavle med en reliefskåren fremstilling af *Den Apokalyptiske Madonna* i solgissel. Fragmenterne er sekundært anvendt på bagsiden af tre låger i nordrækkens stolestader (s. 2870). To sammenhængende stykker (fig. 122), opsat omvendt på sjette stol, regnet fra øst, måler 77×24 og 77×23 cm og viser en cirkulær gloriecirkel og øvre højre halvdel samt en del af øvre venstre del af en oval glorie, hvori konturen af den forsvundne †Mariafigur aftegner sig. Solgisselen har skiftevis lige og flammeformede stråler. Bagsiden af den syvende stol viser – opsat på hovedet – et fragment af gloriens nedre højre del (fig. 123), 76×30 cm. At dømme efter konturen af den manglende figur har denne antagelig været vendt mod venstre med spor efter dragtens foldeværk i højre side. Figuren har samtidig været placeret på

Fig. 123-24. Fragment af relief med konturer af Den Apokalyptiske Madonna fra (†)altertavle, o. 1500, indsat som bagklædning af låge til stolestade. 123. Stolestade nr. 7 i nordrækken, regnet fra øst (s. 2856). 124. Stolestade nr. 9 i nordrækken, regnet fra øst (s. 2857). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Fragment of relief with contours of the Madonna of the Apocalypse from the (†)altarpiece, c. 1500, installed as backing of the pew. 123. No. 7 in the north row, counting from the east. 124. no. 9 in the north row, counting from the east.*

et buet månesegl. Det modstående stykke er glat. Endelig er to fragmenter (fig. 124) bevaret på lågen af den niende stol i rækken (76×17 cm (th.), 76×27,5 cm (tv.)). Herpå ses den nedre (th.) og den øvre venstre del (tv.) af glorien. Den forsvundne figur har haft et totalmål på ca. 120 cm, idet selve tavlens miderparti har målt ca. 160×100 cm (jf. fig. 126). En vandret række af huller, delvist udfyldt, vel fra relieffernes sekundære montering på de respektive låger, ses foroven og forneden; hertil kommer enkelte andre, isolerede huller. Egetræet fremtræder i lighed med de øvrige dele af stoleværket i træets naturlige farve med en lakering. Der er ingen synlige, oprindelige farvespor.

Fremstillingen af Den Apokalyptiske Madonna med Jesusbarnet på armen og stående på månesegl bygger på Åb. 12,1-6 og er et hyppigt gengivet motiv i senmiddelalderen.[273] En gengivelse med en separat skåret, cirkulær solskive og en mandorla med skiftevis lige og flammeformede solstråler, der dog afsluttes med en krans af små roser, ses f.eks. i midtskabet af en trefløjet sidealtertavle i Årby (*DK Holbæk* 1475). Fragmenter af en udskåren mandorla med solgissel, beslægtet med Sahlalterets, men også her med en (nu forsvunden) krans af rosetter, kendes desuden fra Bogense Skt. Nikolaj Kirke og hidrører enten fra en †høj- eller en sidealtertavle (*DK Odense* 2147). Det samme gælder for fragmenterne fra Sahl, der antagelig stammer fra en sidealtertavle, vel placeret i skibets nordside, den vanlige plads for et Mariaalter. En alternativ placering, der

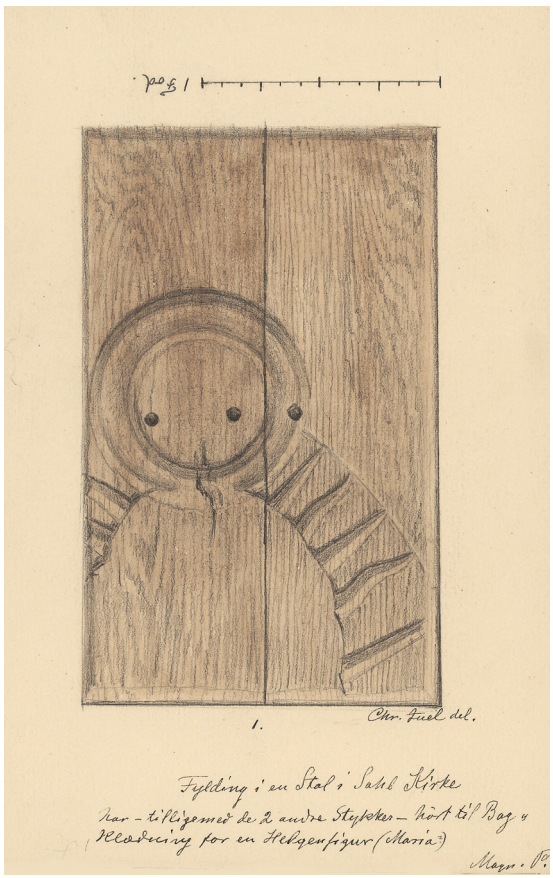

Fig. 125. Genbrugte paneler, her vist omvendt, med relief af Den Apokalyptiske Madonna fra bagklædningen af (†)altertavle, o. 1500, indsat i lågen til en af nordsidens stolestader (nr. 6, regnet fra øst, s.2856). 1:10. Farvelagt tegning af Chr. Juel 1895. – *Re-used panels, shown upside down, with relief of the Madonna of the Apocalypse from the backing of the (†)altarpiece, c. 1500, installed in the door of the pews on the north side (no. 6).*

imidlertid af proportionsmæssige årsager ikke forekommer sandsynlig, var en opsætning på højalterbordet under retablet.[274] Relieffets samlede højde på ca. 160 cm ville således dårligt levne plads til et eventuelt fodstykke eller øvre rammeled. Af eventuelle sidefløje er intet bevaret. Ved afmonteringen af altertavlen fjernedes selve Mariafiguren, og delene blev savet i stykker. Genanvendelsen af de fem dele kan være sket i forbindelse med den gennemgribende fornyelse af stolestaderne 1651, men kan også hidrøre allerede fra 1500-tallets sidste årtier, da en række gavle fornyedes (s. 2870).[24]

†*Altertavle*(?). En senmiddelalderlig fløjaltertavle, dog næppe identisk med den ovennævnte, var muligvis o. 1500-o. 1625 opsat på alterbordet under retablet (jf. dog s. 2857 f.).

Altersølv. *Alterkalk* (jf. fig. 127), sammensat af dele fra forskellig tid; heraf er fodens øvre led, skaftet og knoppen samt bæger antagelig sammenhørende og lader sig datere til o. 1600,[275] mens fodens nedre del er fra o. 1750. Kalken, der er 20,5 cm høj, er et fornemt arbejde, der har været lueforgyldt både indvendig og udvendig. Foden, hvis nedre profilerede og sekstungede del som nævnt antagelig er yngre (jf. f.eks. Nees, s. 1004), har på undersiden en pånittet moderne (1997) støtteplade med stempler for Exner, fremstillingsår og betegnelsen: »lueforgyldt« i versaler. Herpå er fæstnet den øvre del af foden, der sti-

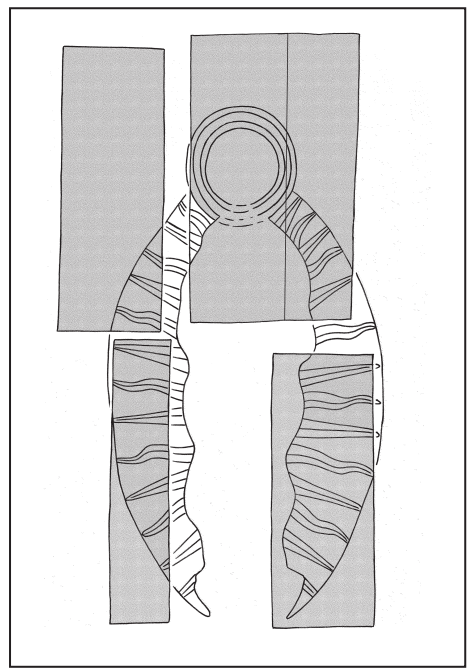

Fig. 126. Rekonstruktion af relief med Den Apokalyptiske Madonna fra (†)altertavle, o. 1500 (s. 2857), sammensat af to sammenhængende paneler fra stol nr. 6, fragment, sammenføjet med panel fra stol nr.7 og to paneler fra stol nr. 9, alle i nordsiden og regnet fra øst. 1:20. Tegning Freerk Oldenburger 2018. – *Re-used panels with relief of the Madonna of the Apocalypse from the backing of the (†)altarpiece, c. 1500, installed in the doors of three of the pews on the north side (nos. 6, 7 and 9 from the east).*

Fig. 127. Alterkalk, sammensat af dele fra o. 1600 og o. 1750 (s. 2858) og disk, antagelig o. 1600 (s. 2858); alterkande, 2002, udført af Bent Exner (s. 2859) og ske, antagelig udført samtidig af denne (s. 2860). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Chalice, composed of parts from c. 1600 and c. 1750 and paten, probably c. 1600; altar jug, 2002, by Bent Exner and spoon, presumably made at the same time by him.*

ger pyramidalsk mod det sekssidede skaftled med ciseleret kvadermønster mellem prydlister med korsblomster. Selve knoppen er af sengotisk form med rombeformede bosser hvori fembladede rosetter mellem spidsblade med rudeskraveringer, og det kan vel ikke helt udelukkes, at denne del er ældre end den øvre del af foden og bægeret, medmindre denne kopierer et ældre forlæg (jf. *DK Maribo* 602 (alterkalk fra Halsted, slutningen af 1500-tallet, med knop af sengotisk form, muligvis tysk import)); lavt, halvkugleformet bæger. *Disk*, antagelig samtidig med kalkens ældre dele, dvs. o. 1600, 13,5 cm i tværmål og med cirkelkors på fanen. Under bunden er nyere ejermærkning i skriveskrift.

1643 repareredes kalken, som var »brechedt«,[24] måske med den 'sjuskede tinlodning', der 1997 registreredes mellem fodens svajede overgang fra vandret til lodret, hvor den tidligere havde været knækket. 1845 anbefaledes kalken repareret ved foden og bægeret desuden gjort større. Det sidste synes dog ikke gennemført.[96] Sættet med den tilhørende indvendige forgyldning (af bægeret) er nævnt o. 1861.[34] 1997 blev kalken repareret og nyforgyldt af Bent Exner.[276]

Oblatæske, muligvis identisk med den 'brødæske', der omtales o. 1861, om end uden materialeangivelse.[34] 14,5 cm i tværmål, højde 5,5 cm. Af sort porcelæn med forgyldt guldkors og tilsvarende kanter. Under bund og låg er mærke for Den Kongelige Porcelænsfabrik.

Alterkande (jf. fig. 127), 2002, af Bent Exner. 23,5 cm høj. Kanden har spiralsnoet og lueforgyldt plantestængel omkring det udbugede korpus, svungen hank og låg, afsluttet med halvkugleformet knop. Under låg og bund er mærke for Exner, årstallet 2002 samt stempel for sterlingsølv og lueforgyldning.

†*Alterkander.* 1) Af tin. Måske identisk med den, der anskaffedes 1845.[96] Omtalt o. 1861.[34] Identisk med eller erstattet af en kande, nævnt 1868. Kanden istandsattes allerede året efter og fornyedes 1878, antagelig ved anskaffelsen af 2) af sort porcelæn med forgyldning (jf. fig. 41).

Sygesæt. To nyere sygesæt, der anvendes fælles med Vinderup Kirke, er henholdsvis af sølv og tin. 1) Muligvis fra Cohrs Sølvvarefabrik, Fredericia. Den ca. 12 cm høje *kalk* har profileret, cirkulær fod og højt bæger over skaft med spinkel knop. Under bunden er to utydelige stempler, måske for Cohr, jf. eksemplar i Horsens Klosterkirke (*DK Århus* 5787). *Disk*, 6,5 cm i tværmål, glat. *Oblatæske*, 2,5 cm høj, ca. 6 cm i tværmål. På kanten: »C/I« og mærke som på kalken. I cylinderformet futteral, betrukket med sort skind og med blåt fløjlsfor. 2) Udført af Just Andersen (1884-1943). *Kalk*, 12,5 cm høj og *disk*, 9 cm i tværmål. Under bunden af begge er fabrikationsmærke for Just Andersen, stempel for tin (93 procent) og fabrikationsnummer (508902). Endvidere: »Danmark«. *Oblatæske*, 2,5 cm høj, 6,5 cm i tværmål. Stempler som ovennævnte. I grå læderbetrukken kuffert, foret med blåt fløjl. †*Sygesæt.* 1633 omtaltes en lille sølvkalk og -disk i præstens forvaring, formentlig et sygesæt.[24] Dette eller et senere sæt er nævnt o. 1861 som 'en lille kalk og disk i futteral'.[34]

Fig. 128. Alterstager nr. 1, o. 1500-50 (s. 2860). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altar candlesticks no. 1, c. 1500-50.*

Ske (jf. fig. 127), antagelig samtidig med alterkande (2002), udført af Bent Exner. 14 cm lang, med cirkulært, lueforgyldt laf og svunget skaft. På bagsiden af skaft indgraveret: »925 S Exner« i versaler.

Nadverskål, o. 1900, af sort porcelæn med forgyldning; 9,5 cm høj. Under bunden mærke for Bing & Grøndahl.

Alterstager. 1) (Fig. 128), o. 1500-50, 32,5 cm høje. Stagerne, der er af senmiddelalderlig form (jf. bl.a. Nees, s. 1005) har profileret fodled med tre 'fødder', cylinderskaft med fire skarptryggede skaftringe og lav lysskål af form som fodleddet. Nyere lysetorn. 2) Nyere stager, 28,5 cm høje, med balusterskaft i tre afsæt.

Syvstage, o. 1900, 38,5 cm høj, af den velkendte type ('Titusstage') med ottekantet, pyramidalsk opbygget fod i tre afsæt og ornamenterede lysearme.

★Fragment (fig. 129-31), antagelig af et (†)*relikvieskrin* i Limogesarbejde, o. 1200-50. Under alterbordets dækplade (s. 2779) fandtes o. 1850 et beslag, antagelig fra et relikvieskrin: dette indleveredes d.å. til Oldnordisk Museum af Worsaae (inv. nr. D 11403). Fragmentet, som er af kobber,[277] er 92,5 (90) mm langt med skrå afskæring i den ene ende, lige i den anden. Højde og dybde er henholdsvis 9 og 2 mm. Listen har tre cirkulære gennemboringer til søm eller stifter. Forsiden er prydet med en dekoration, formentlig indskåret i metallet, i form af skråtstillede korsformede rosetter eller korsblomster inden for en smal kant med indpræget trambulérstik, der danner en zigzagbort. Bagsiden er glat. Fragmentet viser, navnlig på den ene halvdel, spor af forgyldning, både på rosetterne og på den smalle kantliste, idet forgyldningen enkelte steder også ses på siden af kanten. Et større parti med forgyldning ses i beslagets ene ende omkring sømhullet. Dette felt har antagelig været dækket af et større prydsøm eller en anden

Fig. 129-30. *Fragment af beslag, antagelig fra (†)relikvieskrin i Limogesarbejde, o. 1200-50 (s. 2860). Foto John Lee 2018. 129. Forside. 130. Bagside. – **Fragment of mounting, presumably from a (†)reliquary in Limoges work, c. 1200-50. 129. Front. 130. Back.*

dekoration. Som baggrund for beslagets småkors er nedlagt grubeemalje, karakteristisk for arbejder udført i Limoges *(émail champlevé)*, i blåt og turkis. Store dele af emaljen mangler dog, og baggrunden fremtræder på disse områder turkisfarvet som følge af metallets korrosion.

En rekonstruktion af listens oprindelige placering kan kun være forsøgsvis. I betragtning af den skrå afslutning på den ene kortside må det formodes, at skråkanten har været tilpasset en placering ved en figur, der er stødt op mod listen, f.eks. en trekantet korsfod (tilhørende et krucifiks) eller en fremstilling af Majestas Domini i en tilspidset mandelformet glorie.[278] Man kunne således antage, at kantlisten har udgjort den ene halvdel af en prydliste, fæstnet foroven eller forneden ved langsiden af en plade, der har været monteret enten på den nedre del af skrinet eller på taget på et husformet relikvieskrin. I givet fald kunne den samlede længde af skrinet anslås til ca. 20-25 cm, idet tilsvarende lodretstillede lister kan have indrammet kortsiderne af den respektive plade. Nærtbeslægtede, pånittede lister med korsblomster findes på forsiden af Nationalmuseets såkaldte 'Helligtrekongersskrin' fra o. 1225 (inv. nr. D 9109).[279] Her modsvares de påsatte lister af tilsvarende støbte figurer og af smykkesten, alt monteret som udsmykning af skrinets skueside, mens skrinets bagside er dekoreret med flade plader. En tilsvarende dekoration af Sahlskrinet var derfor en mulighed, selvom intet heraf er bevaret. Som en alternativ placering skal dog også anføres en funktion som kantliste ved skråsiden af en prydgavl, der kunne være placeret midt på forsiden af et skrin, som det ses på det såkaldte Ursulaskrin i New York fra o. 1235-45.[280] En kalkulering af den samlede sidelængde ville selv sagt i dette tilfælde være mere usikker.

Med hensyn til korsblomstfriser i almindelighed, undertiden med farveveksling i baggrunden mellem blåt og turkis eller rødt, ses disse i øvrigt hyppigt anvendt som kantprydelser på Limoges-

Fig. 131. *Fragment af beslag, antagelig fra (†)relikvieskrin i Limogesarbejde, o. 1200-50 (s. 2860). Detalje (jf. fig. 129). Foto John Lee 2018. – **Fragment of mounting, presumably from a (†)reliquary in Limoges work, c. 1200-50. Detail cf. fig. 129).*

arbejder, fortrinsvis dog på eksempler fra før o. 1200,[281] men i samtlige eksempler udført som en integreret del af pladen og ikke som her som et påsat element.

Når det enkeltstående fragment af det formodede skrin er fundet mellem kvadrene i det i senmiddelalderen genopsatte alterbord, må det være en indikation af, at skrinet er blevet afmonteret og opløst, vel også til dels omsmeltet, på et tidspunkt hvor alterets udsmykning er blevet omkalfatret, og – i øvrigt – at større fritstående relikvieskrin på alterbordet var gået ud af brug. Det lille fragment kan bevidst være nedlagt her sammen med den 1850 udtagne †mønt (s. 2744) som et erindringstegn, om end i dette tilfælde som *pars pro toto*, for det ældre relikvieskrin, hvis indhold vel sekundært kan have været nedlagt i alterbordets helgengrav (s. 2778). Dog kan det ikke udelukkes, at begge genstande mere tilfældigt er anbragt her, fragmentet dog i en så gunstig placering, at den ene halvdel af listen med forgyldning og emaljeudsmykning har ligget bedre beskyttet end den anden.[282]

Fig. 132. Døbefont, romansk, placeret på den romanske gravsten i korets midtakse (s. 2863, 2881). Foto Ivar Hertzsprung 1898. – *Romanesque font, placed on the Romanesque tombstone in the central axis of the chancel.*

Fig. 133. Døbefont, romansk (s. 2863). 1:20. Tegning af E. Rondahl 1893. – *Romanesque font.*

Messehagler. Kirken har fire messehagler, en ældre og tre nyere. 1) O. 1900, af rødt fløjl i skjoldform med rygkors af brede guldgaloner og tilsvarende besætning på kanterne. 2) 1982, af hvidt lærred, med indvævede lodrette baner af gråt og gyldent for. Leveret af Dansk Paramenthandel. 3) 1982, af grønt, groftvævet lærred med gyldent silkefor. Besætning på ryg og forside af guldlidser. Leveret af Danish Art Weaving, Vævergården i Tylstrup. 4) 2008, udført af Kirsten Andersson og Anette Bertelsen, af rød silke med indvævede liljer og rygdekoration i form af en påmalet tornekrone og versalindskrift i korsform hvori trosbekendelsen. For af naturhvid silke.

†*Messehagler.* 1637 indkøbtes rødt fløjl til en messehagel samt grønt lærred til underfor; endvidere erhvervedes guldgaloner til rygkorset.[24] Omtalt 1791, dog uden nærmere beskrivelse, som værende i forsvarlig stand (jf. †alterklæde).[86]

1849[96] og atter 1861 anbefaledes anskaffelsen af en ny hagel, den førstnævnte af rødt fløjl eller silke og prydet med guldgaloner, den sidst omtalte af rødt silkefløjl, kantet med ægte guldgaloner og forsynet med et kors af ægte guldbrokade.[34] En 'særdeles smuk' hagel af det omtalte udstyr anskaffedes året efter. En hagel af uvis udformning og farve anskaffedes 1952 (identisk med nr. 1(?).[34]
†*Messeskjorter*. 1632-33 indkøbtes nyt lærred til en messeskjorte i stedet for den, der var stjålet.[24] 1773-74 behøvedes en udskiftning af skjorten, der var slidt og meget hullet.[30]

Alterskranke (jf. fig. 42), 1956, af eg og jern, udført efter tegning af Marinus Andersen. Lige forløb tværs over koret med spinkel håndliste af ubehandlet eg og tilsvarende balustre af metal. Knæfaldet er betrukket med lysebrun oksehud.
†*Alterskranker*. Omtalt 1828 ('gitterværk for knæfaldet').[283] Skranken anbefaledes 1845 fornyet og givet en helt rund form.[96] O. 1861 omtaltes den således som bueformet og forsynet med læder.[34] Atter fornyet 1886 (jf. fig. 132).[34]

Døbefont (fig. 132-34, 194-95), romansk, af lysegråt finkornet granit, antagelig fra Bohuslen (jf. ndf.), 101 cm høj, tværmål 75,5 cm. Den kvalitetsprægede font har en firsidet fod med tilspidsede hjørneknopper, der overlapper de nedre, svagt krummede led, mens de øvre, skjoldformede felter er indrammet af spinkle profiler. Det cylinderformede skaftled har en kraftig midtvulst. Ved overgangen til kummen er fonten sammenføjet med cement. Kummen er smykket med otte smukt formede tre- eller fembladede palmetter eller liljer, hver afsluttet af en ring, hvorfra udgår stængler, der i halvbuer sammenføjer ornamenterne. Herover er en attisk profil med en retkantet platte. På den vandrette rand er to cirkulære fordybninger, ca. 3 cm i diameter. Hullerne, der formentlig har været udfyldt med bly, har været beregnet til fæstnelsen af et †fontelåg.[284] I bunden af selve kummen er et afløbshul, der er 2 cm i diameter. Den fornemt udførte font er af Mackeprang knyttet til den 'glatkummede gruppe', en underkategori af den såkaldte 'vestjyske type'.[285] Svage farvespor i rødt, grønt og okker på både fod, skaft og kumme kan muligvis hidrøre fra en oprindelig middelalderlig bemaling, der er blevet rekonstrueret med grønne palmetter på gulbrun bund og med en rødfarvet markering af fodleddene, skaftet og den øvre attiske profil.[286]

Fonten var tidligere placeret i korets midtakse under korbuen og oven på den romanske gravsten (nr. 1) (jf. fig. 132), men blev 1957 flyttet til sin nuværende plads ved korbuens nordre vange.

Dåbsfad (fig. 135), o. 1650, formentlig hollandsk. 60 cm i tværmål. I bunden er vist et løvepar, der stående på bagbenene holder et ophængt og diagonalt delt skjold imellem sig. Ovenover er en genstand, delvist udpudset, tilsyneladende en gengivelse af en bøjlekrone (jf. ndf.). Omkring hovedmotivet er fire ornamentborter i drevet og ciseleret arbejde, yderst med en indskrift i reliefversaler; som skilletegn fembladede rosetter: »Als Levwen wy ons weren is Godt met ons wie can ons deren« (Som løver sætter vi os til modværge, er Gud med os, hvem kan da skade os). Sidste led af teksten er en parafrase over Rom. 8,31. På fanen er yderligere to drevne borter, inderst med godronnering

Fig. 134. Døbefont, romansk (s. 2863). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque font*.

Fig. 135. Dåbsfad, o. 1650 (s. 2863). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Baptismal dish, c. 1650.*

og yderst med mandelformede ornamenter i en bølgebort, hvorimellem foroven og forneden er små punslede cirkelornamenter. Et nært beslægtet fad, dateret 1634, er i Norum Kirke, Västra Götalands Len.[287] Her er genstanden mellem de to løver utvetydigt en bøjlekrone. Fadet er tidligst omtalt o. 1861 og anbefaledes loddet 1871.[34]

Fig. 136. Dåbskande, anskaffet 1891 (s. 2864). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Baptismal ewer, acquired in 1891.*

Dåbskande (fig. 136), anskaffet 1891,[34] 37,5 cm høj. Profileret fod, korpus formet som en omvendt keglestub, kantet hank og bred hældetud. Under foden er ejermærkning. Kanden tætnedes 1999.[34]

1863 anskaffedes en †*dåbskande* af messing, der istandsattes 1879.

(†)*Fontelåg*, Et nyere, cirkulært og fladt låg af træ er formentlig identisk med det, der er nævnt o. 1861.[34] Staffering i rødt og to grønne nuancer. Deponeret på loftet.

†*Fontelåg.* Som nævnt ovf. har fontens mundingsrand fæstnelsesspor efter et, antagelig, middelalderligt låg.

En groft udhugget granitkumme, antagelig et ⋆vievandskar, ca. 71 cm højt, med tværmålet 74 cm og en indvendig udhuling, ca. 22 cm dybt, af oval form, stod tidligere i våbenhuset.[288] På kummens sider var udhugget to menneskehoveder og et ligearmet kors hvori i alt fem fordybninger, henholdsvis på hver korsarm og på midten. Kummen blev siden overført til den 1890 opførte Feldborg Kirke i Haderup (under sekssognspastoratet Sunds, Haderup By, Feldborg, Grove, Simmelkær og Ilskov), hvor den har fungeret som døbefont, dog stærkt ophugget og med sekundær fod.

Korbuekrucifiks (fig. 137, 197), o. 1500. Det senmiddelalderlige krucifiks med samtidigt korstræ måler 290×252 cm, mens Kristusfigurens højde udgør 178 cm. Den groft skårne og undersætsige figur, der kun er let udhulet på bagsiden, hænger i strakte arme; hovedet med vidjekrans luder mod højre skulder, øjnene er lukkede, mens munden står let åbent. Bølgeriflet halvlangt hår og skæg. Brystet har markerede ribben og sidevunde. Lændeklædet er svøbt stramt om hofterne med forenklede folder og har en snip ved højre side, mens en anden er ført ned mellem benene. Disse er svagt bøjede, idet den højre, store fod ligger over venstre og fastholdes med en nagle. Korsenderne har kvadratiske relieffer med evangelistsymboler, alle forsynet med et skriftbånd, dog uden tekst.

Fig. 137. Korbuekrucifiks, o. 1500 (s. 2864). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Chancel arch crucifix, c. 1500.*

Krucifikset står helt afrenset siden en restaurering 1949-50.[289] I forbindelse med istandsættelsen iagttoges spor af ældre, formentlig oprindelig staffering på kridtgrund, således hudfarve på selve Kristusfiguren, mens rester af grønt blev iagttaget på korstræets midtstamme og på evangelistsymbolernes baggrund. Ved istandsættelsen var figuren dækket med nyere, grå strygefarve, idet lændeklædet var blåt og korset brunt. Herunder var en hvid farve, antagelig understrygning til den førnævnte staffering (jf. fig. 197).

I forbindelse med istandsættelsen blev indfældet nyt træ i diverse revner i Kristusfiguren, mens lillefingeren på højre og pege- samt langefingeren på venstre hånd blev tilsat. Diverse suppleringer blev også foretaget på korstræet og på endepladerne.

Ophængt på skibets nordvæg, men var o. 1898 placeret på triumfvæggens nordre del (jf. fig. 41).

†*Korgitter* (eller *-skranke*(?)).1647 omtaltes 'brixdøren', hvilket kan referere til døren i et korgitter eller en tilsvarende skranke, medmindre der blot her henvises til korbuen.[24]

S·MATTHE
S·MARCVS
S·LVCAS
Jeg er kommen at kalde
Syndere til bedring

Prædikestol (fig. 138-42, 196), o. 1625. Stolen fremtræder farvemæssigt i en skikkelse, der fastlagdes i forbindelse med en gennemgribende restaurering 1947.[290] Ved samme lejlighed reduceredes de tidligere seks fag til fem.

Prædikestolen omfatter fem arkadefag, hvoraf de fire er dels af eg, dels af fyr, mens det femte, nærmest sydvæggen, er nyere og udført i eg. Storfagene er indrammet af toskanske frisøjler med prydbælte af beslagværksornamentik. De fire første fag har bueslag med attisk slyngbånd og profilled, båret af kannelerede pilastre. Det femte har bueslag med æggestav, bladbort og tandsnit på pilastre med beslagværksornamentik. Både postament og frise har fremspring med profilfelter hvorimellem skriftfelter og krones af tandsnitsled. Det femte fag (fig. 196) har afvigende profilled med tandsnit og æggestav, idet postamentets skriftfelt indrammes af beslagværksdekorationer. Under kurvens fremspring er englehoveder med vifteformede kraver imellem udskårne kartoucher med beslagværk. Det sjette, sekundære englehoved nærmest sydvæggen er markant spinklere og har en enklere vingekrave. Underbaldakinen har volutoprullede led og afsluttes med en hængekugle med midtprofil. Nyere læsepult. Opgang gennem åbning i triumfvæggen. En (†)*himmel* af eg, der følger stolens tidligere form (jf. fig. 41), er deponeret på loftet. Den hidrører antagelig fra en istandsættelse 1784, jf. ndf. Ved denne lejlighed kasseredes den ældre †*himmel* 'for sin skrøbelighed skyld'. *Opgangen* sker gennem en åbning i triumfvæggen via en muret trappe fra koret; rækværk af metal. En ældre †*opgang* med rækværk af træ, vel fra skibets østende, udskiftedes med en tilsvarende af jern 1900.[34]

Stolens staffering er i vidt omfang genfremstillet ud fra oprindelige farvespor. Den arkitektoniske indramning har en broget bemaling med grønt, blåt, rødt, rosa, hudfarvehvidt, gråt, sort og rødbrunt, hvortil kommer anvendelse af guld og sølv; søjleskafterne er hvide, mens kapitæler, baser og bælteprofiler står i forgyldning og rødt.

Fig. 138. Prædikestol, o. 1625 (s. 2867). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Pulpit, c. 1625.*

Fig. 139. Evangelisten Lukas. Detalje af prædikestol, o. 1625 (s. 2867). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Evangelist Luke. Detail of pulpit, c. 1625.*

Figurmalerier og indskrifter. De fire første arkadefag, regnet fra nord, viser de fire evangelister, alle med bøger og skriveredskaber samt deres respektive symbolfigurer og med tilhørende navn og skriftsteder, henholdsvis i gyldne versaler og fraktur på sort bund i de respektive frise- og postamentfelter. Samtlige figurer er iklædt kjortel hvorover folderig kappe og krones hver især af en gengivelse af Helligåndsduen i stråleglorie: 1) Mattæus vender sig i en kontrapost mod englen. Grøn klædning hvorover rødlig kappe. »S. Matthevs«. Nederst læses: »Tiden er fuldkommen/ oc guds Rige er nær« (Mark. 1,15). 2) Markus med hvid kjortel og gullig kappe. »S. Marcvs« og »Jeg er kommen at kalde/ Syndere til bedring« (Matt. 9,13). 3) (Fig. 139), Lukas, vist med rosa kjortel og lys grøn kappe, der dækker hovedet. »S. Lvcas« og nederst: »Salige ere de som høre/ guds ord oc bevare

Fig. 140. Evangelisterne Markus og Lukas. Detalje af prædikestol, o. 1625, vist i forbindelse med restaureringen 1947 (s. 2867). Foto Sophus Bengtsson 1947. – *The evangelists Mark and Luke. Detail of pulpit, c. 1625, shown in connection with the restoration of 1947.*

det« (Luk. 11,28). 4) Johannes med blå kjortel og rosa kappe, betegnet: »S. Iohannis«. I postamentet er anført: »dette folck som intet veed/ aff Lowen er forbandet« (Joh. 7,49). I femte, sekundære fag, nærmest sydvæggen (fig. 196), er i frisefeltet nyanført restaureringsåret: »1947«, i arkadefeltet et citat i gul fraktur på lysebrun bund fra Hebr. 4,12 og i postamentet en donationsindskrift fra bidragyderen til hovedrestaureringen, H. P. Hjerl-Hansen: »Svggestvm restavratvm/dono fvndationis Hierl/ Anno Domini MCMXLVII« (Prædikestolen (er) restaureret ved en gave fra Hjerlfonden i år 1947).

Prædikestolen er tidligst omtalt 1641, da en snedker betaltes for otte englehoveder til stolen (de fire eksisterende på kurven og et tilsvarende antal til †himlen(?)) samt for en liste 'rundt om'.[24] Istandsættelsen kan have sammenhæng med en flytning af stolen, der dog først omtaltes 1647. Ved denne lejlighed kan de to sydligste fag være tilføjet. 1647 suppleredes således med træ til stolen og for et anker til fæstnelse af stolen i muren. Desuden betaltes Lauritz Maler i Viborg for at male de ovennævnte englehoveder og listen over stolen, vel på en ældre †himmel. Viborgmaleren var i øvrigt virksom ved stafferingen af prædikestolene 1653 i Asp (s. 2387) og 1654 i Jegindø (*DK Tisted* 780). Sidstnævntes figurmalerier er dog mere primitive end Sahlstolens, der kan skyldes en anden mester. I tidsrummet 1766-74 påtaltes gentagne gange behovet for en ny him-

mel, idet den gamle var nedsat på altergulvet på grund af sin brøstfældighed.[30] O. 1861 omtaltes stolen som nyligt malet og 'udstafferet'.[34] 1900 fjernedes den gamle bræddebeklædning ved stolen, og et jernrækværk blev anbragt i stedet, mens fløjlsbetrækket på stolens håndliste fornyedes. En ny læsepult anskaffedes 1910.[34] I juni 1915 forberedtes en hovedrestaurering af kirken efter et lynnedslag, der også havde ramt prædikestolen (s. 2763). Skaderne på denne synes dog begrænset til en dyb revne på lydhimlen og enkelte afrevne splinter. En planlagt bemaling, eventuelt ved en lokal mester, er nævnt en række gange fra 1923,[34] men anbefaledes udskudt i forhold til den mere tiltrængte istandsættelse af det gyldne alter. Ved en undersøgelse 1926 påvistes to ældre farvelag under det daværende fra slutningen af 1800-tallet med blågråt, stærk zinnoberrødt og forgyldning. Storfelterne var grønmarmorerede. Herunder fandtes en rokokobemaling, måske fra istandsættelsen 1784, med lys blå farve, sorte søjler og ensfarvede blå storfelter. Inderst var spor af den oprindelige bemaling, dog kun på de fire første fag. Af hensyn til den middelalderlige alterprydelse frarådede man dog at rekonstruere den stærke renæssancebemaling.[291] 1945 udarbejdede

Fig. 141. Kerubhoved. Detalje af prædikestol, o. 1625 (jf. fig. 138). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Head of cherub. Detail of pulpit, c. 1625.*

Fig. 142. Evangelisten Mattæus. Detalje af prædikestol, o. 1625, vist i forbindelse med restaureringen 1947 (s. 2867). Foto Sophus Bengtsson 1947. – *The evangelist Matthew. Detail of pulpit, c. 1625, shown in connection with the restoration of 1947.*

Niels J. Termansen et forslag til en gennemgribende istandsættelse,[292] hvor de to nyere fag, der havde meget afvigende profiler i forhold til de ældre, anbefaledes fjernet eller reduceret til en enkelt. Panelværket i disse kunne måske hidrøre fra en anden placering, hvorimod søjlerne og hængepladerne under kurven synes gjort efter de oprindelige. Ved restaureringen 1947 blev stolen sænket ca. 17 cm, snedkerarbejdet omfattende istandsat og de to yderste fag reduceret til et enkelt.[293] De ældre evangelistmalerier blev sammen med de tilhørende indskrifter fremdraget (jf. fig. 140) og delvist rekonstrueret, ligesom rammeværkets bemaling. I forbindelse med et syn 1998 af prædikestolen og kirkens inventar i øvrigt anbefaledes bemalingen atter retoucheret og stabiliseret.[34]

Stolestader (fig. 143-53, 198-99), sammensat af dele fra senmiddelalderen (fragmenter af †altertavle, s. 2856), renæssancen (bl.a. med navnetræk og udskårne årstal »(15)84« og indridset »1630«) samt nyere tid.

Kirken har bevaret i alt 31 stolestader, heraf 16 i nordsiden og 15 i sydsiden; alle på nær de fire bageste i sydrækkens mandsstole er lukkede (jf. fig. 158). For- og rygpaneler med tværrektangulære profilfyldinger. Som topstykker på endegavlen mod midtgangen er trekantgavle, mens gavlstykkerne mod væggen har opstandere med knopper, formet som en langstrakt pyramidestump hvorunder en dobbelt siksakbort, der kan minde om et trambulérstik. Endegavlene på mandsstolene (nr. 1-11) er højere end de tilsvarende på kvindesiden (ca. 154 cm over for 137 cm). På samtlige af trekantgavlenes vandrette lister er cirkulære huller til fæstnelse af lyseholdere. Som nævnt s. 2856 er tre af nordrækkens låger (nr. 6-7 og 9 fra øst) udført af genanvendt træ fra bagklædningen fra en senmiddelalderlig altertavle med fremstilling af Den Apokalyptiske Madonna (jf. fig. 122-26). Endnu en låge (stol nr. 14) i nordrækken har på bagsiden et fordybet cirkeludsnit eller en kvartrund ridse; det er dog uvist, hvorvidt denne har sammenhæng med de ovennævnte (fig. 151). Fra renæssancen, antagelig hidrørende fra 1584, er syv

Fig. 143. Udsnit af nordrækkens stolestader med skillevæg, indsat i stol nr. 4 (s. 2870). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Section of pews in the north row with partition wall, installed in pew no. 4.*

Fig. 144-46. Væggavle i nordsiden med kvindelige navnetræk. 144. »M:P:D« fra stolestade nr. 7 (s. 2871). 145. »M:N:D« fra stolestade nr. 11 (s. 2871). 146. »M:C:D« fra stolestade nr. 15 (s. 2871). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall end of pews in the north side with women's monograms. 144. "M:P:D" from pew no. 7. 145. "M:N:D" from pew no. 11. 146. "M:C:D" from pew no. 15.*

væggavle, hvis fyldinger har udskårne navnetræk i reliefversaler under halvt muslinge- eller rosetornament og enkelt eller dobbelt zigzagbort. I nordrækken ses følgende fire, alle sandsynligvis refererende til kvindenavne (…datter): »M:P:D« (fig. 144, nr. 7), »M:N(omvendt):D (fig. 145, nr. 11), »M:E:D« (nr. 14) og »M:C:D« (fig. 146, nr. 15), jf. også kalkmalede, kvindelige †navnetræk på nordvæggen (s. 2775), mens der i sydrækken ses tre, de to tilsvarende for mænd: »P:S« (fig. 147, nr. 2),[294] »84« (fig. 148, nr. 10) og »M:T.84« (fig. 149, nr. 11). De indrammende stolper har ligele-

Fig. 147-49. Væggavle i sydsiden. 147. Navnetræk »P:S« i stolestade nr. 2 (s. 2871). 148. Årstal, formentlig for 1584 (»84«) i stolestade nr. 10 (s. 2871). 149. Mandligt navnetræk og årstal, formentlig fra 1584 (»M:T.84«) i stolestade nr. 11 (s. 2871). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall end of pews in the south side with. 147. Monogram "P:S" in pew no. 2 from the east. 148. Date, probably 1584 ("84") in pew no. 10. 149. A man's monogram and date, probably from 1584 ("M:T.84") in pew no. 11.*

Fig. 150. Passerroset i trekantgavl mod skibet i sydrækkens stolestade nr. 10 (s. 2873). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Compass rosette in pediment towards the nave in pew no. 10 in the south row.*

des trambulérstik. Sammenhørende med disse er utvivlsomt en låge mod midtskibet med dobbelte fyldingsfelter, hvoraf den øvre har ottebladede rosetter svarende til de ovennævnte (fig. 152, nr. 4). I dette stade er desuden en skillevæg af svungen profil (jf. fig. 143). Foruden udskæringerne bærer enkelte af stolestaderne sekundære indridsninger eller graffiti, således på trekantgavlen ved mandsrækkens stol nr. 5 »1700« og »44« over en sløjfe og i samme række (nr. 8, fig. 199) et kvadratisk skakbrætlignende felt med fordybninger samt et indridset årstal (vistnok): »1630«. Trekantgavlen

Fig. 151-52. 151. Bagside af låge i nordsidens stolerække med fordybning af form som et cirkeludsnit, dog næppe fra relief af Den Apokalyptiske Madonna (s. 2870). 152. Stolestadelåge med roset- eller muslingedekoration, antagelig 1500-tallets slutning (s. 2872). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *151. Back of door in the pews of the north side with a depression in the shape of part of a circle, but unlikely to be part of the relief of the Madonna of the Apocalypse. 152. Pew door with rosette or scallop decoration, probably end of 1500s.*

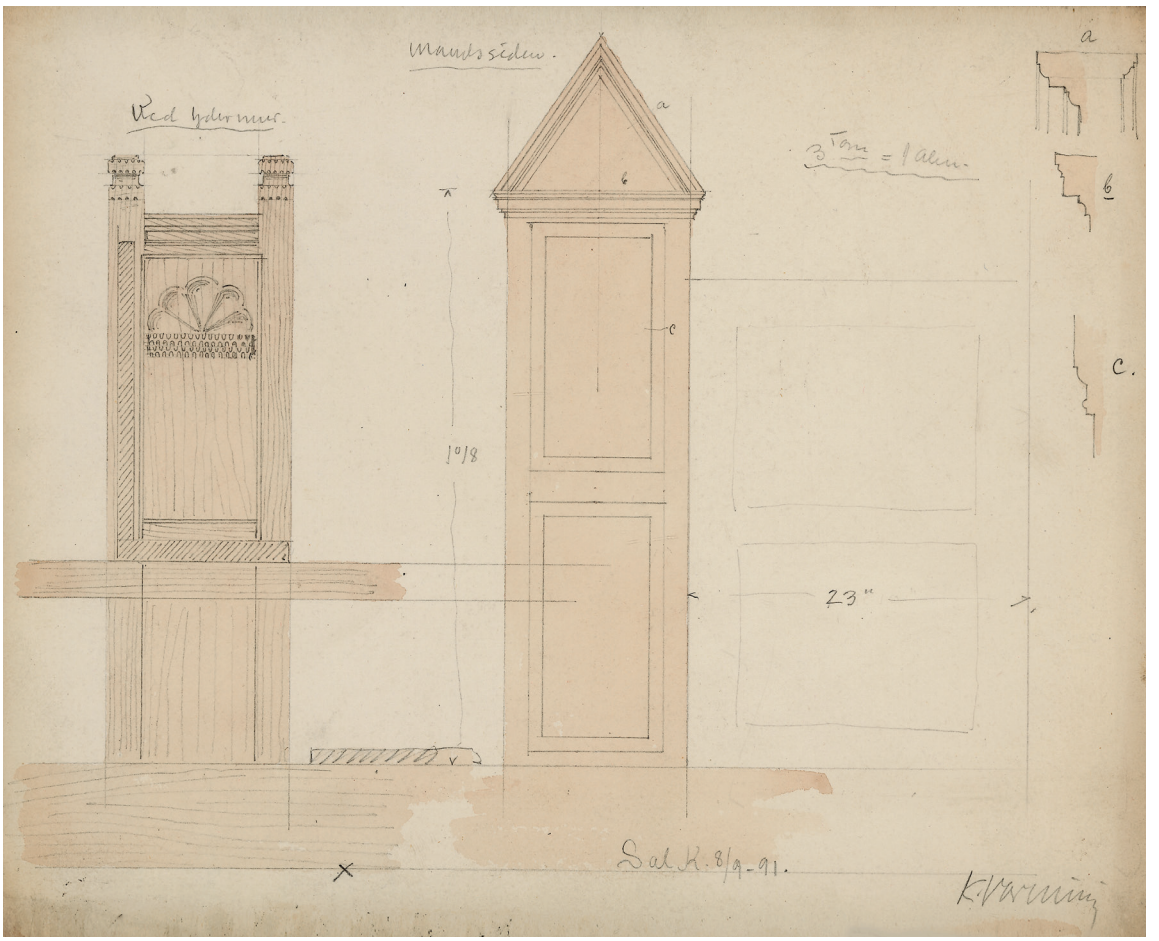

Fig. 153. Gavle fra stolestader. Med muslinge- eller rosetornament i nordsiden mod væggen og med trekantet topgavl i sydsiden mod midtskibet (s. 2870). Farvelagt tegning af K.Varming 1891. – *Pew ends. With scallop or rosette ornament in the north side towards the wall and with top pediment on the south side towards the central aisle.*

mod skibet i rækkens nr. 10 har en indridset passerroset (fig. 150). Flere ældre låsebeslag ses på lågerne mod midtgangen. Samtlige stader står i blankt træ uden staffering.

Stolene er tidligst omtalt 1634 i forbindelse med en reparation af en skammel. 1638 placeredes to nye stole ved den nordre kirkedør.[24] 1647 fornyedes mandsstolene af to snedkere 'fra døren og op til brixdøren (dvs. kor(gitter)døren eller korbuen)'. Stoleværket blev yderligere gennemgribende fornyet 1651 af Jørgen Snedker fra Vinding, da 17 nye kvindestole med 18 'fulde paneler' blev opsat på nordsiden fra koret og ned til tårnet i vest. Ved denne lejlighed kan fragmenterne fra den senmiddelalderlige altertavle være blevet genanvendt. Hertil kom fem nye lukkede stole med paneler; disse var placeret bag kirkedøren, dvs. i sydsiden, mens fire korte stole blev opsat nederst i tårnet, dvs. vel i nordrækkens vestlige del.[24] 1734 noteredes det, at alle stole var sirligt lukkede.[85] 1791 blev stolestaderne omtalt som værende 'af god eg' samt forsynet med døre, for- og bagstykker. En renovering af bænke og fodskamler blev gennemført 1784 (jf. s. 2778). 1828 fandtes 36 stole.[295] O. 1861 omtaltes samtlige stole som umalede og forsynet med døre og fyldingsryglæn.[34] 1863 anbefaledes de 'smukke' stole og pulpituret overstrøget med lys og klar fernis. 1900 forsynedes kvindestolene med bredere sæder og skråpult.[34]

Skriftestol (fig. 154), antagelig indrettet i 1700-tallets første del, om end med genanvendelse af gavle fra 1622 samt tilhørende rygpanel, vel samtidigt.[296]

Højrygget sæde med endegavle, smykket med rundbuet arkade samt indridset årstal: »1622« på nordgavl og topprydelse med korssmykket monogram, sammensat af »S «og »J«. Rygpanel med fire profilfyldinger, øverst med tværrektangulære frisefelter, kronet af tandsnit. Rækværk med flade balustre, antagelig af yngre dato. Stolen står i blanktræ uden staffering.

Stolen var 1734 og formentlig også tidligere opstillet i sakristiet, der d.å. omtaltes som 'et skriftekapel bag alteret'.[85] Opsætningen af den tresidede skranke vidner om en ændret praksis på dette tidspunkt, hvor flere samtidig deltog i skriftemålet.[297] Rækværket er tidligst omtalt 1791,[50] men er dog antagelig ældre, jf. ovf. O. 1861 var anvendelsen til skriftemål opgivet, selvom stolen bevaredes, vel fortsat til præstens brug, idet rummet nu betegnedes som et præsteværelse.[34]

Præstestol, nyere armstol af ferniseret eg med rødt plysbetræk på sædet. Ryggen er udsmykket med et udskåret akantusblad. I sakristiet.

†*Degnestol.* 1828 omtalt degnestol i kor.[295] Denne fjernedes 1850[96] og erstattedes af en anden, der o. 1861 er betegnet som ny. Placeringen var oven for kvindestolene, dvs. i skibets nordside.[34]

Bænke. To enkle, gråstafferede bænke er opsat i våbenhuset, muligvis identiske med de to, der er omtalt her allerede o. 1861.[34]

†*Geværskab.* Et skab til brug for landmilitsen fra kaptajn Dietrichsons kompagni er omtalt 1703-04.[298]

Fig. 154. Skriftestol, antagelig indrettet i 1700-tallets første del med genanvendelse af ældre partier, heriblandt gavle, dateret 1622 (s. 2874). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Confessional, presumably set up in the first part of the 18th century re-using older sections, including gables, dated 1622.*

Fig. 155. Dørfløj fra 1600-tallet (s. 2875). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Door wing from the 1600s.*

†*Kiste*, antagelig fra 1200-tallet. Som beskrevet allerede 1808 i en indberetning til Oldsagskommissionen fandtes i våbenhuset en svær, jernbunden egekiste med 'en meget kunstig lås'.[299] Kisten, hvori fandtes i alt otte mønter, de ældste fra anden del af 1200-tallet (s. 2744), solgtes imidlertid o. 1850 på auktion og blev ved denne lejlighed ophugget.[25]

Pengebeholdere. Pengeblok (fig. 156), antagelig 1500-tallet, af eg. 75,5 cm høj, firsidet blok med afskårne hjørner, beslået med vandrette jernbånd. På forsiden låge, muligvis nyere, med overfaldslås og beslag til hængelås. Pengeslids i låg. Placeret ved nordre stolestaderække ud for gang fra våbenhus. I stolestadegavlen bagved er aftryk efter en oval †plade (jf. fig. 41) hvorpå indskrift fra 2. Kor. 9,7: »Gud elsker en glad giver«.[36] *Pengekasse*, moderne af eg, med pengeslids i låg. I tårnrummet.

Dørfløje. 1) (Fig. 155), 1600-tallet; nu ophængt indvendig, på norddørens tilmurede †åbning. Den retkantede, jernbundne fløj (251×153 cm) består af fire egeplanker, der holdes sammen af to, oprindeligt tre revler på bagsiden. På forsiden er syv lodrette og 14 vandrette skinner samt to kraftigere gangjern; de vandrette bånd, der ligger øverst, holdes fast af jernnagler og har indmejslede tovsnoninger og kryds. Jernskinnerne er flere steder fragmentariske, særligt i det øvre og omkring låsen. En *dørring* er ophængt ved siden af det fragmenterede og cirkulære nøgleskilt, og også den fragmentariske nøgle er fastgjort på døren. Træværket er hvidmalet på begge sider, dog sort, hvor skinnerne mangler. Fløjen hang oprindeligt i skibets syddør, men stod siden en tid i tårnrummet.[300]

En ny †*dørfløj* til tårnet blev anskaffet 1641.[24] 1870 blev en ny, dobbeltfløjet våbenhusdør erhvervet som erstatning for den gamle egetræsfløj, der endnu var i brug 1865.[34] Det var antagelig

Fig. 156. Pengeblok, antagelig fra 1500-tallet (s. 2875). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Poor box, probably from the 1500s.*

denne fyldingsdør, der 1944 blev karakteriseret som 'nyere, kedeligt snedkerarbejde', og som foresloges erstattet af en ny fløj udarbejdet med den i nord ophængte, gamle fløj som forbillede, hvilket skete o. 1951.[35] 1887 anskaffedes en ny 'kirkedør', vel som adgang til våbenhuset.[34]

†*Pulpitur* (jf. fig. 195). 1791 omtaltes et stort pulpitur 'for de unge' nede i kirken, dvs. i vestenden.[50] 1805 nævntes behov for at reparere det tilhørende loft.[301] 1828 fandtes seks stole herpå.[284] O. 1861 nævntes pulpituret i vestenden som ustafferet og forsynet med bænke.[34] Brystningen var smykket med et antal højrektangulære profilfyldinger, idet selve pulpituret hvilede på stolper under midterpartiet og i siderne på konsoller. Anvendt som orgelpulpitur i tidsrummet 1910-33.

Orgel (jf. fig. 158), 1972, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Disposition: Manual (C-g^3): Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Spidsfløjte 2', Oktav 1'. Pedal (C-d$^{1)}$: Subbas 16'. Kobling: M-P. Orgelhus i bejdset eg med låger, tegnet af arkitekterne Poul Hansen og Ib Lydholm, Thisted.[302] I tårnrummet med østvendt facade og spillebord.

†*Orgler* 1) Omtalt o. 1861.[303] 2) (Fig. 157), 1910, med fem stemmer, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Orglet blev skænket af gårdejer Jens Sørensen (Kirkegaard) og hustru Else Cathrine Poulsen fra Sahl.[304] Disposition: Bordun 16', Principal 8', Gedakt 8', Fugara 8', Fløjte 4'. Kobling: M 4'-M.[305] Pneumatisk aktion, bælgventilvindlade. Orgelfacaden havde tre rundbuede pibefelter: et lille midterfelt og to større sidefelter. I tårnrummet, med spillebord i orgelhusets nordre gavl. 3) 1969-1972 anvendtes midlertidigt et †harmonium.[306]

Fig. 158. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior of the church looking west.*

Fig. 157. †Orgel nr. 2, 1910 (s. 2876). Foto af Palle Jochumsen efter 1951 i Orgelregistranten. – †*Organ no. 2, 1910.*

Fig. 159. Præsterækketavle nr. 1, 1800-tallets begyndelse (s. 2878). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Board listing incumbents no. 1, beginning of 1800s.*

Salmenummertavler. Tre moderne tavler, hvidstafferede, med ophæng til messingtal, findes i skibet. †*Salmenummertavler.* O. 1861 er nævnt tre tavler.[34] Tavlerne fornyedes 1897 og atter 1959. En af de ældre er antagelig identisk med tavlen, der ses (jf. fig. 41). Tavlen har trekantet topgavl og har to lodrette dele med indskudsbrikker. 1885 blev anskaffet ny tavle til sydsiden.[34]

Præsterækketavler. 1) (Fig. 159), 1800-tallets begyndelse. Enkel sortstafferet tavle, 94×90 cm, med indskrift i hvid kursiv og skriveskrift med angivelse af kirkens præster siden 1517. I sakristiet. Tavlen var tidligere placeret på triumfvæggens nordside (jf. fig. 41). 2) (Fig. 160), 1901.[34] Tavle, 205,5×191 cm, i profilramme af forniseret eg med korsdekoration mellem tværovale fordybede felter. Sortstafferet skriftfelt med hvid indskrift i fraktur og skriveskrift. På bagsiden var anført navne på kirkeværgerne (Knud Laursen og Johannes Olsen), snedkeren (Ole Olsen) samt de to malere (F. Joseph og Peter Schmidt) samt dateringen: »Februar 1901« (jf. fig. 201). Ophængt i skibets nordvestende.

I forbindelse med restaureringen 1951 blev tavlen flyttet, og et udskåret (†)topstykke med brudt trekantgavl hvori urne og dekoration med hjørneakroterier blev fjernet og deponeret på kirkens loft (jf. fig. 200).

†*Præsterækketavle*(?). På en ældre, men i øvrigt ikke kendt præstrækketavle stod muligvis anført navnene på tre af kirkens middelalderlige præster (Johannes 1376, Christen Nielsen 1443 og Jep Nielsen 1510).[307]

Kirkestævnetavle (fig. 161), 1800-tallet, 35×21 cm, med rundbuet overkant og hul til ophæng. Sortstafferet med tekst i hvid skriveskrift: »I Dag er Kirkestævne«. I våbenhuset vest for indgangen.

Fig. 160. Præsterækketavle nr. 2, 1901 (s. 2878). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Board listing incumbents no. 2, 1901.*

Fig. 161. Kirkestævnetavle, 1800-tallet (s. 2878). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Parish meeting board, 1800s.*

Belysning. Kirken har tre lysekroner og et antal lampetter. 1) (Jf. fig. 42, 158), 1928, som anført på hængekuglen med skriveskrift skænket af Niels Lensbjerg og hustru d.å. To gange seks spiraloprullede arme, balusterskaft i to afsæt med korsformet ophæng og stor glat hængekugle med mindre knop. Beregnet til elektricitet, der installeredes 1929.[34] Østligst i skib. 2) (Jf. fig. 42, 158), nyere. En krone af ganske identisk udformning som nr. 1, om end uden giverindskrift på hængekuglen, er ophængt midt i skibet. 3) (Jf. fig. 158), 1972,[34] af udformning svarende i hovedtræk til nr. 1-2. Ophængt i kirkens vestende.

Lampetter, nyere. På kirkens vestvæg er to lampetter med enkel volutoprullet lysarm, mens to

Fig. 162. Klokke nr. 1, 1878 (s. 2880). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Bell no. 1, 1878.*

lampetter, hver med tre lysarme er ophængt henholdsvis i koret og i tårnrummet.

Kandelabre (jf. fig. 42), 1982, af messing, 170,5 cm høje. De to identiske kandelabre, hver med fem lys, er opstillet i koret. Leveret af T. Ingemann Hansen, Virum.[308]

†*Ligbårer*. 1641 fremstilledes en ny båre af egetræ.[24] O. 1861 omtaltes en båre, dog næppe identisk med ovennævnte.[34]

Klokker. 1) (Fig. 162), 1878 som angivet med reliefversaler på legemet. 90 cm i tværmål. Omstøbt af ældre †klokke (nr. 3) af Frichs jernstøberi i Århus, da denne havde 'tabt noget af sin nederste kant og (...) derfor mistet noget af sin smukke klang'.[34] Repareret 1967.[34] 2) 2017, støbt af Eijsbouts i Holland if. versalindskrift på halsen. 75 cm i tværmål. På legemet er, ligeledes med reliefversaler, anført første strofe af N. F. S. Grundtvigs salme: »Guds ord, det er vort arvegods« (*Den Danske Salmebog,* nr. 401).

Klokkespil (fig. 163), 2017, omfattende i alt 24 klokker af varierende tværmål (mellem 26 og 75 cm). Støbt af Eijsbouts i Holland som ovennævnte.

†*Klokker.* 1) En senmiddelalderlig *klokke kom 1604 til Skjern Kirke, idet man byttede med en mindre, formentlig ligeledes middelalderlig klokke (nr. 2) fra samme kirke (s. 570, †klokker nr. 3-4).[309] Som alternativ til afleveringen kunne man have leveret 'lige så meget kedelkobber, som klokken vejer'. 2) Senmiddelalderlig klokke, hvis udformning ikke kendes nærmere; omstøbt 1635-36 til nr. 3.[24] 3) 1636, udført af Baltzer Melchior, klokkestøber fra Flensborg (virksom 1636-65) og desuden mærket med navnene på kirkens sognepræst og kirkeværgerne, som angivet på en afskrift af teksten fra 1799 ved C. Elling: »Cristen Nörkiær Loci Pastor; Paiter Jens Christensen Jens Tammissen Kirkeverger. Baltzer Melchiors Tho Flensborgh gooht mi(ch) Benedictio Domini Diviter facit (Herrens velsignelse gør rig). Anno 1636«. Omtalt 1791, da den blev ringet inde fra selve kirken.[50] 4) 1804, omstøbt af nr. 3 i Randers.[32] Ny aksel blev indsat 1870.[34] Omstøbt til nr. 1.

Fig. 163. Klokkespil, 2017 (s. 2880). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Carillon, 2017.*

Fig. 164. Romansk gravsten (s. 2881). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque tombstone.*

GRAVMINDER

Gravsten (fig. 164-65), romansk, af grå, storkornet granit, 186×62 (56) cm. Den trapezformede sten, der sekundært er placeret med hovedenden (den bredeste del) lagt mod øst, er knækket hen over denne del. Stenen er i hver ende smykket med to cirkelkors i forsænket relief. Selve korsene har hammerformede ender.[310] En beslægtet, indskriftløs sten med cirkelkors i begge ender kendes bl.a. fra Søby Kirke (*DK Århus* 3539 f.), mens en tilsvarende, dog med indskrift på begge langsider, er i Skorup (*DK Århus* 3386). Motivet kan opfattes som en forenklet udgave af et dobbelt processionskors af hjulkorstypen, hvor de to modvendte stave mødes i et sløjfelignende eller rektangulært midtled (Tørring, s. 694).[311] De bevarede eksempler i sidstnævnte kirke har alle været anbragt udvendig på bygningen, og det må også anses for mest sandsynligt, at Sahlstenen oprindeligt har været placeret udenfor. Hvornår den er flyttet ind i kirken, vides dog ikke. En tegning (fig. 165) fra 1863 viser kun den vestlig-

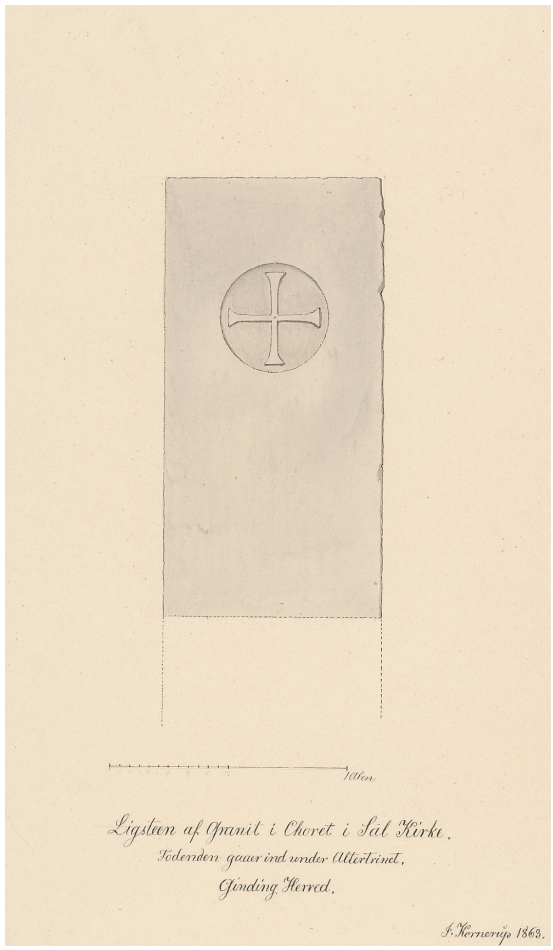

Fig. 165. Detalje af romansk gravsten (s. 2881). Laveret pennetegning af J. Kornerup 1863. – *Detail of Romanesque tombstone.*

Fig. 166. Kirkegårdsmonument nr. 1, over Wilhelm Elias Georg Buchhave (†1864) (s. 2882). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 1, to Wilhelm Elias Georg Buchhave (†1864).*

ste del, idet den østlige tredjedel ('fodenden') er gået ind under altertrinnet, dvs. formentlig under alterskranken, dvs. den ældre †skranke, der fornyedes 1845 (s. 2863). I dag placeret centralt i korgulvet ved kortrappen og umiddelbart under triumfbuens issepunkt.

†*Gravsten*. If. O. Nielsen (1895) fandtes en 'meget gammel ligsten fra middelalderen' skjult under våbenhuset.[312]

†*Begravelse*(?). 1662 bevilgedes Margrethe (Frederiksdatter) Reedtz (†1697), enke efter Malte Sehested (†1661) på Vinderup Hovgård et gravsted i kirken.[313] Dette er dog næppe blevet anvendt, da begge begravedes i Viborg Domkirke.

Kirkegårdsmonumenter.[314] 1) (Fig. 166), o. 1864, over Wilhelm Elias Georg Buchhave, løjtnant i 3. regiment, *25. dec. 1837, såret i kampen på Als 29. juni 1864, †6. juli s.å. Stele af rødlig granit, 188 cm høj. Indskrift i antikva, udfyldt med sort. Forneden er anført skriftsted: »De som ere trofaste i Kjerlighed/ skulle blive hos Gud Sap. 3.9 (Visd. 3,9)«. Foran monumentet er et diminutivt jernkors, ca. 27×29 cm. Med reliefversaler er anført: »Wegr« (?). På kirkegården, syd for kirken.

2) (Fig 167), 1995, af granit, ca. 205×48 cm. Firkantet stele, udført af Erik Heide;[315] af Halmstadgranit, på hvis øvre del er udhugget en dekoration bestående af fire ligearmede kors. Signeret med fordybede versaler på den sydvendte side. Opsat nord for kirken.

Støbejernskors. På to familiegravsteder syd og sydvest for kirken er opstillet henholdsvis tre og to kors (nr. 1, 3-4 og nr. 2 og 5), her dog omtalt i kronologisk rækkefølge. 1) (Jf. fig. 168), o. 1871,

Fig. 167. Kirkegårdsmonument, 1995, af Erik Heide (s. 2882). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument, 1995, by Erik Heide.*

Fig. 168. Familiegravsted med støbejernskors nr. 1, 3 og 4, hhv. over Jens Madsen, Svenstrup (†1871) th., Marie Kjerstine Nielsen, Svenstrup (†1874) tv. samt over Kristen Kristoffersen (†1878) i midten (s. 2882-83). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Family grave site with wrought iron crosses nos. 1, 3 and 4, respectively commemorating Jens Madsen, Svenstrup (†1871) (right), Marie Kjerstine Nielsen, Svenstrup (†1874) (left) and Kristen Kristoffersen (†1878) (middle).*

over gårdmand og møller Jens Madsen, Svenstrup, ★19. jan. 1803, †8. nov. 1871. 99 cm højt, støbejernskors med kløverbladsender. Indskrift med reliefantikva i tværovalt felt midt på korset. Øverst på den lodrette korsstamme er sommerfugl og nederst ved korsfoden et kors, anker og hjerte som symboler for Tro, Håb og Kærlighed. På bagsiden et kornneg. Korset flankeres af spiraloprullet palmetslyng. Jf. kors over hustruen (nr. 3). 2) (Jf. fig. 169), o. 1873, for Jens Christensen, Maarbjerg, ★ i Maarbjerg 17. juli 1807, † i Aal 4. marts 1873. 100 cm højt. Enkelt kløverbladskors, dog uden den for typen vanlige udsmykning på den lodrette korsstamme.[316] Indskrift i reliefantikva. På bagsiden skriftsted (Ordsp. 10,7). 3) (Jf. fig. 168), o. 1874, over gård- og møllerkone Marie Kjerstine Nielsen, Svenstrup, ★26. jan. 1808, †16. febr. 1874. Indskrift med reliefantikva. Udformning som nr. 1. 4) (Jf. fig. 168), o. 1878, over Kristen Kristoffersen, ★ i Sal 9. marts 1812, † som aftægtsmand 9. april 1878. 106,5 cm højt, kors med liljeformede afslutninger på korsarmene, der er smykket med sommerfugl. Forneden på den lodrette korsstamme er et kors, anker og hjerte samt et kornneg. På fodstykket en putto, ridende på en delfin og med en trefork i hånden.[317] Indskrift med reliefversaler. På bagsiden skriftsted (Sal. 31,6). 5) (Jf. fig. 169), o. 1888, over Ellen Marie Thomasdatter, ★ i Handbjerg 1. nov. 1816, † i Aal 15. nov. 1888. Højde og udformning som nr. 2. Indskrift med reliefversaler. På bagsiden to skriftsteder (Ef. 2,4 og 1 Joh. 2,28).

Fig. 169. Familiegravsted med støbejernskors nr. 2 og 5, hhv. over Jens Christensen, Maarbjerg (†1873) og Ellen Marie Thomasdatter (†1888) (s. 2883). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Family grave site with wrought iron crosses nos. 2 and 5, respectively commemorating Jens Christensen, Maarbjerg (†1873) and Ellen Marie Thomasdatter (†1888).*

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder anvendt i beskrivelsen af Sahl Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser, anvendt i Ringkøbing Amt i almindelighed, jf. også s. 54-59. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933- er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer inden for Ringkøbing Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Ved embedet*. Synsprotokol 1862- (*Synsprot.*); Forhandlingsprotokol for Menighedsrådet fra Sahl Kirkedistrikt 1912-29.

Egnshistorisk arkiv, *Vinderup.* Diverse papirer.

Privatarkiv, Sahl. Diverse papirer.

Rigsarkivet, København (RAK). *Danske Kancelli*. F 20. Koncepter og indlæg til Jydske Tegnelser, 1774. – *Danske Kancelli*. F 47. Indberetninger fra gejstligheden om kirkernes tilstand og om bestemmelser for deres vedligeholdelse, 1792. – *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*. Journaler 1855 (G 1495); 1908 (3 H 1180).

Rigsarkivet, Viborg (RAV). *Ribe bispearkiv* (C 4): 189. Kirkesyn 1696-1775. – 190. Kirkesyn 1788-92. – 194. Kirkeregnskaber for Hardsyssel 1699-1725. – 704-09. Indberetninger om kirke- og præstegårdssyn 1793-1815. – 844. Biskop Mathias Anchersens visitatsbog 1732-38. – 846. Visitatsprotokol for Ringkøbing Amt 1809-30. *Provstiarkiver.* C 39H-1. Ringkøbing nordre amtsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1812-24 (1835). – C 40, C4-7. Ringkøbing Amts østre provsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1824-72. – *Landsbykirkernes rgsk*. Rgsk. 1631-53 (C-KRB-360, *Kirkergsk*.). *Pastoratsarkiver*. Liber Daticus 1841-50 (CP-0506, 32-35). *Viborg landstings skøde- og panteprotokol.* 1796-1802 (B 24-684); Hjerm-Ginding herreders skøde og panteprot. 1811 (B 24-78A, SP 13). *Privatarkiver.* Søren Vig-Nielsens arkiv. 1900-64 (PR-2390).

Nationalmuseet (NM). *Håndskrifter.* F. Uldall, *Om de danske Landsbykirker* I, 1865 (1890), 124-25 *(Uldall 1865 (1890)). Notebøger.* Abildgaard, VIII, 1772-73, 138-39 (*Abildgaard*); Høyen, X (1830), 3a-5a (*Høyen*); Worsaae, X (1850), 52-55 (*Worsaae 1850*); Worsaae, II (1863), 9-10 (*Worsaae 1863). Indberetninger.* P. L. Borup 1808 (vievandskar; kirkekiste); J. Magnus-Petersen 1894-95 (kalkmalerier, *Magnus-Petersen 1894-95*); Eigil Rothe 1909 (det gyldne alter, *Rothe 1909*); William Larsen 1934 (det gyldne alter, *Larsen 1934*); C. G. Schultz 1934 (gotisk indskudsmur mellem kor og apsis, alterbord, kalkmalerier på østmur, *Schultz 1934*); Aage Roussell 1944 (bygning og inventar, *Roussell 1944*); Niels J. Termansen 1945 og 1948 (prædikestolen, *Termansen 1945/1948);* Einar V. Jensen 1951 (korbuekrucifiks, *Jensen 1951*); Peder Bøllingtoft 1995 (kalkmalerier, *Bøllingtoft 1995*); Bent Exner 1997 (alterkalk, *Exner 1997*); K. Søndergaard Nielsen 1998 (inventar, *Søndergaard Nielsen 1998*); Mette K. Jensen 1998 (kalkmalerier, *Jensen 1998*); Karin Vestergaard Kristiansen (red.) 2017 (det gyldne alter, *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017*); Karen Stemann-Petersen 2018 (det gyldne alter, *Stemann-Petersen 2018*); Signe Nygaard og Michelle Taube 2018 (fragment af relikvieskrin(?)).

Tegninger. *NM.* I. Ellung 1799 (det gyldne alter, indskrifter); H. Hansen 1855 (sydportal, det gyldne alter, døbefont, bygningsprofiler); J. Kornerup 1863 (ligsten); H. B. Storck 1872 (det gyldne alter); M. Nyrop 1874-75 (det gyldne alter); V. Sørensen 1875 (det gyldne alter, indskrifter); K. Varming 1891 ((†) altertavle); J. Magnus-Petersen 1893-94 (kalkmalerier, vinduesramme); E. Rothe 1893 (det gyldne alter); usigneret og udateret (o. 1924) (det gyldne alter, trækonstruktion, borter og indskrifter); W. Larsen 1934 (det gyldne alter); C. G. Schultz 1934 (lukkemur i kor, plan og opstalt); Marinus Andersen 1945 (plan, snit, opstalter, kopier). Tage E. Christiansen udateret (o. 1968) (det gyldne alter, proportionsstudie); *Poulsen & Partnere, Thisted*. Poul Hansen og Ib Lydholm 1967 (plan og snit samt graverbygning); samme 1969 (orgel).

Litteratur. L. Varming, »Altertavlen i Sal kirke, tilligemed et tillæg om altertavlen i Stadil kirke«, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* V, 1874-75,169-87 (*Varming 1874-75*); Otto Norn og Søren Skovgaard Jensen, *The House of Wisdom/Visdommen i Vestjylland*, Kbh. 1990 (*Norn og Skovgaard Jensen 1990)*; Inger Marie Bojesen og Kristian Knudsen, *Sahl Kirke*, Vinderup 1999; Signe Nørskov m.fl., *Kirkegårdsvandring på Sahl Kirkegård* (*Arkiv Nyt*, efteråret 2013); Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologiske undersøgelse af vinduesrammer fra Sahl kirke, Ringkøbing amt*, NNU rapport nr. 53, 2017, Nationalmuseet 2017 (*Hylleberg Eriksen 2017a*); *Dendrokronologisk undersøgelse af Gyldent alter fra Sahl kirke, Ringkøbing amt*, NNU rapport nr. 64, 2017, Nationalmuseet 2017 (*Hylleberg Eriksen 2017b*); Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af 'Oprindelige bagbeklædninger' fra Gyldent alter i Sahl Kirke, Ringkøbing amt,* NNU rapport nr. 84, 2017, Nationalmuseet 2017 (*Hylleberg Eriksen 2017c*); Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra tagkonstruktion over Sahl Kirke, Ringkøbing amt,* NNU rapport nr. 87, 2017, Nationalmuseet 2017 (*Hylleberg Eriksen 2017d*).

Historisk indledning ved Birgitte Bøggild Johannsen i samarbejde med Mogens Kragsig Jensen, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Anders C. Christensen, inventar og gravminder ved Birgitte Bøggild Johannsen; orgler ved Kristian Lumholdt. Oversættelser ved Christian Troelsgård (latin) og James Manley (engelsk). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet oktober 2018.

Fig. 170. Ydre set fra nord. Foto Ivar Hertzsprung 1898. – *Exterior seen from the north.*

[1] Stednavnet »Salæ« eller »Saale« er en pluralisform af substantivet »sal«, der hentyder enten til en hedensk helligdom eller til en stormandsgård, jf. *Danmarks Stednavne*, Stednavneudvalget og Institut for Navneforskning (udg.), 17,1, Kbh. 1976, 224. I en ph.d.-afhandling af Lisbeth Eilersgaard Christensen, *Stednavne som kilde til yngre jernalders centralpladser*, Kbh. 2010 (http://nors.ku.dk/publikationer/ph.d.-afhandlinger/lec-afh_tekst.pdf), diskuteres betydningsindholdet af navnet både som usammensat stednavn og som for- og efterled, såvel i svensk som i dansk kontekst og ikke mindst i relation til kult og religion eller til elitær bebyggelse. Sahl fremhæves her som en sandsynlig centralpladsmarkør, hvilket også bekræftes af fund i området fra yngre jernalder og vikingetid med påvisning af centralpladsrelaterede elementer som håndværk (og handel) samt prestige, jf. 89, 201-08. Se også s. 2742.

[2] *Diplomatarium Danicum*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.), Kbh. 1938-, 3, III, nr. 198 (22. okt. 1349).

[3] Om erhvervelsen af gården, jf. *Diplomatarium Danicum* (note 2), 2, II, nr. 223 (6. febr. 1274). Bestemmelsen blev stadfæstet 1376, bl.a. i overværelse af sognepræsten, hr. Jens i Sahl, jf. *Diplomatarium Danicum*, 4, I, nr. 23 (20. marts 1376). Se også Jørgen Frederiksen, »Kalfslægten og Vinderupegnen i middelalderen«, *Hardsysssels Årbøger* 1991, 101-10.

[4] *Samlinger af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol, nedskrevne 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis)*, O. Nielsen (udg.), Kbh. 1869, 113. Den skønsmæssige datering af kirkelisten, der tidligere ansattes til o. 1350, er senest af Jakob Kieffer-Olsen i *DK Vejle* 2533 med note 3 (s. 2551) og samme, *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, Odense 2018, 399-409, angivet som o. 1376-89 ud fra den omtrentlige virketid for sysselprovsten i Hardsyssel, Laurentius, der affattede listen.

[5] *Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Ålborg og Ribe Stifter*, Frank Jørgensen (udg.), Kbh. 1970, 105.

[6] Jf. O. Nielsen, *Historisk-Topografiske Efterretninger om Hjerm og Ginding Herreder*, Kbh. 1895, 386. Om kapitlets erhvervelse af Svenstrup 1388, der forinden, 1378, var pantsat til biskop Jens Mikkelsen, jf. *Diplomatarium Danicum* (note 2), 4, I, nr. 380 (21. april 1378) og 4, III, nr. 452 (2. dec. 1388). Overdragelsen fandt sted i forbindelse med indstiftelsen af en årtid og sjælemesse i domkirken, som anført i biskoppens testamente.

[7] *Danske Magazin* IV, 2, 1873, 45.

Fig. 171-76. Fragmenter af romanske *vinduesrammer (s. 2749). Yder- og indersider. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Fragments of Romanesque *window frames.*

[8] Holger Fr. Rørdam, »Domme fra Christian III's Tid angaaende kirkelige Forhold«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2, 6, 1872-73, 278-80. I forbindelse med overdragelsen af Stubber Klosters gods omtales ved samme lejlighed besiddelserne i Sahl Sogn, jf. *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, Kr. Erslev og W. Mollerup (udg.), Kbh. 1881-82, 338, vedr. 6. marts 1547.

[9] *Kronens Skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden 1535-1765*, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1941, 213.

[10] RAV. *Viborg landstings skøde og panteprot.* Hjerm-Ginding herreders skøde- og panteprot. 1796-1802 (B 24-684), lyst 10. okt. 1800.

[11] RAV. *Viborg landstings skøde og panteprot.* Hjerm-Ginding herreders skøde- og panteprot. (B 24-78A, SP13), lyst 17. april 1811.

[12] Ved embedet. *Forhandlingsprotokol for Menighedsrådet fra Sahl Kirkedistrikt 1912-1929.*

[13] P. Eriksen, T. Egebjerg, L. H. Olesen og H. Rostholm, *Vikinger i vest. Vikingetiden i Vestjylland*, Moesgård 2009, 151-52, 168-69, 274.

[14] L. H. Olesen og E. S. Mauritsen, *Luftarkæologi i Danmark*, Holstebro 2015, 60-61.

[15] Rapport *HOL 20.564 Sahl Kirke* v. Niels Terkildsen, Holstebro Museum 2012.

[16] *Christensen 2010* (note 1), 207.

[17] C. Jantzen, L. S. Madsen, R. A. Olsen, (red.), *Voldsteder i Danmark. En vejviser, Jylland II*, Herning 1999, 58-59.

[18] Venligst meddelt 30. jan. 2018 af Lis Helles Olesen, Holstebro Museum.

[19] E. Tang Kristensen, *Sagn og Overtro fra Jylland*, Kbh. 1886, 76f (nr. 149); E. Tang Kristensen, *Danske Sagn*, Silkeborg 1895, III, 26 (nr. 116).

[20] Anders Sørensen Vedel, *It Hundrede udvaalde Danske Viser* (…), Kbh. 1591, jf. *Anders Sørensen Vedels Folkevisebog*, II, Paul V. Rubow (udg.), Kbh. 1927, 356.

[21] Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus* VI D. *Ribe Stift*, Susanne Lykke Nielsen (udg.), Odense 1987, 114.

[22] Erik Pontoppidan, *Marmora Danica*, II, Kbh. 1741, 83 f. Erik Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas,* V, Kbh. 1769, 816, 819, 834, 842. *Danmarks Gam-*

le Folkeviser, Svend Grundtvig (udg.), III, Kbh. 1862, 543-45, påpeger, hvordan også den senere sagnlitteratur ukritisk overtager Pontoppidans fejlagtige 'forbedring' af Resens beretning. Jf. desuden K. Lund, »Sagn ved Bovbjergkysten om Kongens Søn fra Engelland«, *Hardsyssels Aarbog*, 7, 1913, 61-66.

[23] Jf. Gorm Benzon, *Sagnenes Danmark* III, Kalundborg 1984, 160-61.

[24] RAV. *Landsbykirkernes rgsk*. Rgsk. 1631-53 (C-KRB-360, *Kirkergsk*.).

[25] Brev til C. J. Thomsen 20. aug. 1850, i J. J. A. Worsaae, *Af en oldgranskers Breve 1848-1885*, Victor Hermansen (udg.), Kbh. 1938, 57 f. Jf. også Worsaae, *Notebog* X, 55 (*Worsaae 1850*).

[26] *Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, FP 93. Jf. også *Antiquarisk Tidsskrift* 1849-51, 128.

[27] N. L. Rasmussen, »Tjurhuvudbrakteater«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 18, Kbh. 1974, 412-13.

[28] *Den kongelige Mønt- og Medaillesamling*, FP 94. Jf. også P. Hauberg, »Danmarks Myntvæsen og Mynter i Tidsrummet 1241-1377«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie,* 1884, 268 f., 273. Hauberg nævner dog kun syv mønter.

[29] Venligt meddelt af Helle Horsnæs, Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

[30] RAV. *Ribe bispeark*. Kirkesyn 1696-1775 (C 4-189).

[31] RAV. *Ribe bispeark*. Kirke- og præstegårdssyn 1807-15 (C 4-708-09).

[32] RAV. *Ribe bispeark*. Kirke- og præstegårdssyn 1803-04 (C 4-706).

[33] RAV. *Ribe bispeark*. Kirke- og præstegårdssyn 1805-10 (C 4-707-09).

[34] *Synsprot*.

[35] NM. *Korrespondanceark*.

[36] Vinduet blev rekonstrueret på baggrund af den bevarede østkarm, der blev genfremdraget 1946-51.

[37] Inv.nr. D3787-90; jr.nr. 230/98. Vinduesrammerne henstod en tid i tårnrummet, men blev 1898 overdraget Nationalmuseet. Dermed nåede fragmenterne akkurat ikke at blive behandlet i Valdemar Kochs oversigt »Vinduesrammer af Egetræ i danske Landsbykirker fra den ældre Middelalder«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1898, 59-69. Stykkerne, der repræsenterer mindst tre vinduer, er siden den første registrering yderligere fragmenteret.

[38] Desuden ses på D3787 to sømhuller i den øvre del.

[39] Vinduernes dimensioner er (cm): apsis, 130×78 (udvendig), 167×90 (indvendig); kor (fra øst), 172×76 (udvendig), 208×100 (indvendig); 172×76 (udvendig), 208×104 (indvendig); skib (fra øst), 175×69 (udvendig), 202×95 (indvendig); 170×75 (udvendig), 204×90 (indvendig); 187×69 (udvendig).

[40] M. Mackeprang, *Jydske Granitportaler*, Kbh. 1948, 35, 105, 109.

[41] F.eks. ved sekssøjleportalen i Ålum Kirke, og mulig-

vis også ved sekssøjleportalen i Øster Bjerregrav Kirke (begge Sønderlyng Hrd., Viborg Amt); jf. også murværkets fortykkelse omkring portalerne i Vinderslev Kirke (Lysgård Hrd., Viborg Amt), der dog tidligere er tolket som tårnunderdel, jf. J. P. Trap, *Danmark (Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*), 5. udg., VII, 1, Kbh. 1962, 436.

[42] *Uldall 1865 (1890)*.

[43] RAV. *Ribe bispeark*. Kirke- og præstegårdssyn 1856-72 (C 40, C-7).

[44] Afrensningen, der er omtalt i kirkens *Synsprot.,* blev dog formentlig aldrig udført, hvilket gav anledning til en indberetning 1928. Heri anførtes fejlagtigt, at en overpudsning var blevet udført på kirkens apsis, hvilket forårsagede nogen forvirring. Det var dog korbuen,

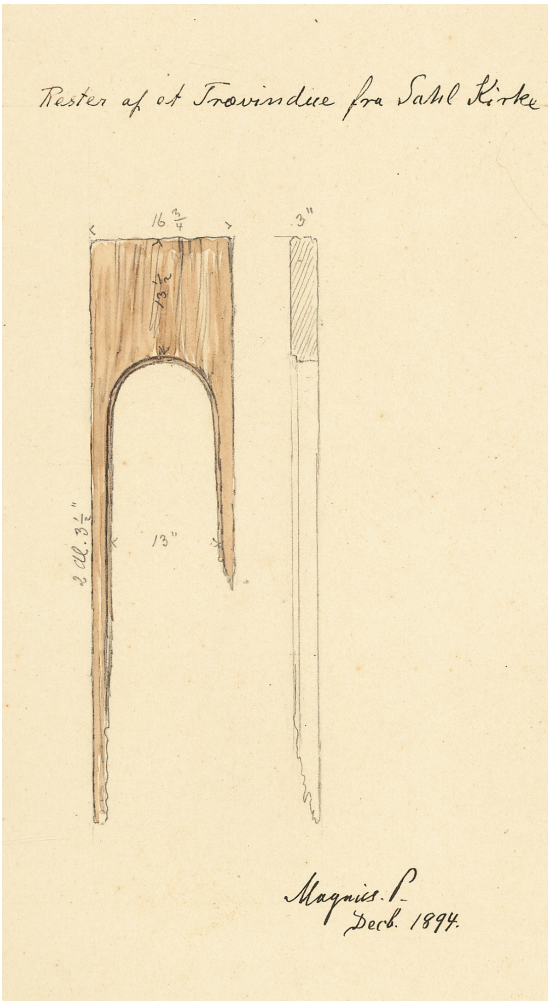

Fig. 177. Fragment af romansk *vinduesramme (s. 2749). Akvarel af J. Magnus-Petersen 1894. – *Fragment of Romanesque *window frame.*

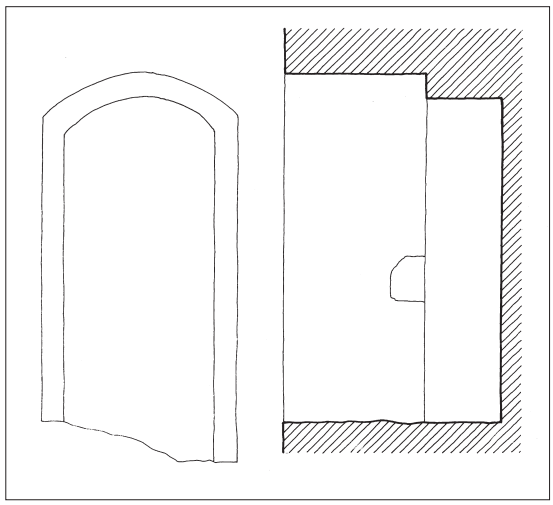

Fig. 178. Dør i tårnets nordmur over hvælvet (s. 2758). Opstalt set fra syd og snit. 1:50. Målt og tegnet af Anders C. Christensen 2017. – *Door in north wall of the tower.*

der henvistes til, men denne havde på dette tidspunkt allerede stået pudset i en længere årrække. 1944 var 'stik og false indtil 20-25 cm ind på gammel mur ubehageligt glatpudset'; NM. *Korrespondanceark.*, Indb. ved Aage Roussell 1944 (*Roussell 1944*).

[45] *Kirkergsk.* Den sene efterretning vedr. fritrappen åbner for den mulighed, at tårnets overdør fra starten var tiltænkt en funktion af hejseluge, således at adgangen til de øvre stokværk udelukkende skete via skibets spindeltrappe (s. 2758) og loft.

[46] Et lokalt eksempel på dette senmiddelalderlige fænomen ses endvidere i Vejrum Kirke (s. 2193), mens tilsvarende mure tillige findes i f.eks. Tømmerby, Hvidbjerg, Sundby og Sejerslev kirker (*DK Tisted* 172, 849, 976, 1015), samt i Nørre Snede, Hvirring (*DK Århus* 4223, 5236) og Kværkeby (*DK Sorø* 498). Fremhæves bør også det kalkmaleriudsmykkede eksempel fra o. 1474 i Jetsmark Kirke (Hjørring Amt), hvor muren inkorporerer et monstransskab.

[47] NM. *Antikvarisk-topografisk ark.* Indb. v. C. G. Schultz *(Schultz 1934*).

[48] I mellemværende periode var døren vandret afdækket med en planke. Adgangen til sakristiet skete o. 1861 gennem en 'lang, bueformet dør'. *Synsprot.*

[49] »NS. BSES/ 1784« (Niels Sehested og Birgitte Sofie Elisabeth Sehested).

[50] RAV. *Ribe bispeark.* Kirkesyn 1788-92 (C 4-190).

[51] RAV. *Ribe bispeark.* Kirke- og præstegårdssyn 1793-1802 (C 4-704-05).

[52] RAV. *Ribe bispeark.* Visitatsprot. 1809-30 (C4-846).

[53] Risten dækkede for den kanal, hvorigennem der var luftindtag til det tidligere †orgel. *Synsprot.*

[54] *Synsprot.* Jf. også kommentar og foto i *Skive Folkeblad* 11. sept. 1981, hvor et ældre gulv i skibets nordside bestående af formentlig genanvendte munkesten ses.

[55] *Privatark. i Sahl.* Diverse papirer.

[56] Dette udførtes under den igangværende istandsættelse.

[57] RAV. *Ribe bispeark.* Kirkesyn 1788-92 (C4-190). Eftersom disse vinduer 1915 ønskedes erstattet med granitindfattede åbninger, var de formentlig teglindfattede.

[58] RAV. *Ribe bispeark.* Kirke- og præstegårdssyn 1793-97 (C 4-704).

[59] *Uldall 1865 (1890).*

[60] Yngste årring er dannet 1160 (prøvenr. 71211049). *Hylleberg Eriksen 2017a.*

[61] Frontalets kurve blev udarbejdet på baggrund af prøver fra begge lodrette stolper (prøvenr. 71212019, 71212029). Yngste årring er her dannet 1162 (sidstnævnte prøve). Yngste årring på retablet fandtes på topstykkets sidefigur (nordre spir) og er dannet 1152 (prøvenr. 71212079). *Hylleberg Eriksen 2017b*; *Hylleberg Eriksen 2017c.* Foranlediget af, hvad der blev tolket

Fig. 179. Dør i tårnets nordmur over hvælvet (s. 2758). Foto Anders C. Christensen 2017. – *Door in north wall of the tower.*

som en mindre forekomst af splintved, blev også bagsiden af frontalets øvre planke efter afrensning forsøgsvis undersøgt af Niels Bonde, men med negativt resultat. Se også s. 2838.

[62] Alle daterede prøver er udtaget i tømmer, der har bevaret splintved eller som baseret på iagttagelser under prøveudtagningen kun mangler splintved. Dateringen af korets tagværk bygger på syv prøver, hvoraf seks er daterede. Yngste årring er dannet 1431 (prøvenr. 71211049). Dateringen af skibets tagværk er baseret på 14 prøver, alle daterede. Yngste årring er dannet 1435 (prøvenr. 71213039 og 71213109). *Hylleberg Eriksen 2017d*.

[63] RAV. *Provsteark*. Synsprot. 1812-35 (C 39H-1).

[64] Ønsket om bibeholdelsen af den gamle spirform blev udtrykt af Nationalmuseet såvel som af repræsentanterne for kirken, og hvorfor det ikke skete, må stå hen i det uvisse. I skrivelse af 5. nov. 1915 bekender kgl. bygningsinspektør, arkitekt J. Vilhelm Petersen dog, at han rådede arkitekt H. Arentoft til at 'forbedre' forholdene, dvs. opsætte spiret med nuværende form. NM. *Korrespondanceark*.

[65] *Resen* (note 21), 147.

[66] *Præsteindberetninger* (note 5), 105.

[67] RAK. *Danske Kancelli*. Koncepter, indlæg til Jydske Tegnelser, 1774 (F 20).

[68] Jeppe Aakjær, *Fra Agermuld og Hedesand*, Kbh. 1930, 67.

[69] NM. *Korrespondanceark*. Indb. v. Aage Roussell (*Roussell 1944*); *Schultz 1944*.

[70] *Kirkergsk.;* kaminerne blev hovedsagelig anvendt til blystøberarbejde, jf. f.eks. *DK Vejle* 112, 1943 (med henvisninger); *DK Århus* 2240 samt oversigt i *DK Sjyll* 2268.

[71] Fundet er ikke omtalt i restaureringsdokumenterne, men kendes udelukkende fra et foto med tilhørende tekst.

[72] Ved restaureringen blev de yderste dele mod vinduernes lysning rekonstrueret, og derudover blev 'pletter og huller' i figurerne samt (dele af) skriftbånd og rankeslyng over hovederne genopmalet, jf. indb. v. Magnus-Petersen, NM *Korrespondanceark*. samt supplerende skrivelse af 1895 (*Magnus-Petersen 1894-95*).

[73] *Roussell 1944*.

[74] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indb. v. Mette K. Jensen 1998 (*Jensen 1998*).

[75] Som spået af Simeon, Luk. 2,33-35; jf. E. Sauser, »Schmerzen Mariens«, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 4, Freiburg (1972) 1994, 85 ff.

[76] Ved undersøgelsen 1894 blev det formodet, at den gengivne helgeninde i østsmigen var Skt. Elisabeth af Thüringen, jf. tydningen af det yderst fragmentariske †skriftbånd (»... et (e eller a (?)«), jf. fig. 37). Forskellige forhold antyder dog, at fremstillingen også kunne forestille Skt. Dorothea. Figurens gengivelse som jomfru og ikke som gift, fyrstelig kvinde med tildækket hoved og fyrstekrone underbygger denne identifikation.

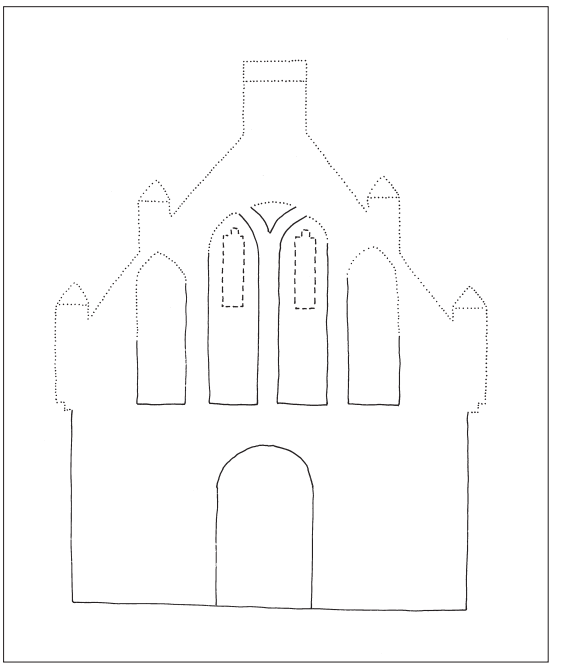

Fig. 180. Rekonstruktion. 1:100. Våbenhusets gavl (s. 2757). Målt af Marinus Andersen 1945, suppleret og tegnet af Anders C. Christensen 2018. – *Reconstruction of porch gable*.

Endvidere er Skt. Elisabeth forholdsvis sjældent forekommende herhjemme, hvorimod Skt. Dorothea ofte ses, i flere tilfælde sammen med netop Skt. Katarina, som en af de fire 'hovedjomfruer', medregnet blandt de 14 nødhjælpere, jf. også Ejsing. I modsætning til udlandet, hvor Elisabeth er udstyret med varierende attributter alt efter gengivelsestidspunkt, idet hun i de ældste fremstillinger favner en bog, i de senere bl.a. en brødkurv, har Dorotheas og Elisabeths sammenfaldende attributter undertiden vanskeliggjort en identificering. Om de to helgeninders ikonografi, jf. F. Werner, »Dorothea von Cäsarea«, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 6, Freiburg (1974) 1994, 89-90; K. Hahn og F. Werner, »Elisabeth von Thüringen«, i samme, 134-39.

[77] Jf. Nationalmuseets Kalkmaleridatabase, besøgt 30/7 2018, https://natmus.dk/salg-og-ydelser/museumsfaglige-ydelser/kirker-og-kirkegaarde/kalkmalerier-i-danske-kirker/.

[78] *Magnus-Petersen 1894-95*.

[79] Kun foto er bevaret.

[80] De 1951 fundne fragmenter, der fremkom ved korets ombygning, er blot fotodokumenteret.

[81] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indb. v. Peder Bøllingtoft (*Bøllingtoft 1995*).

[82] De på lukkemuren fundne partier var malet på et af de ældste kalklag, mens der under korvæggens maling-

rester var adskillige ældre lag hvidtekalk. Der blev ikke fundet malerier i blændingens bund, jf. *Schultz 1934*.
[83] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indb. v. Karl Søndergaard Nielsen 1998 (*Søndergaard Nielsen 1998*).
[84] RAV. *Ribe bispeark*. Præsteindb. til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4-772). Indberetningen er bortkommet fra det læg, hvori den var placeret sammen med beskrivelsen af Ejsing Kirke.
[85] RAV. *Ribe bispeark*. Biskop Mathias Anchersens visitatsbog 1732-38 (C 4-844e).
[86] RA. *Danske Kancelli*. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand og om bestemmelser for deres vedligeholdelse 1792 (F 47). Jf. også RAV. *Ribe bispeark*. Kirkesyn 1788-92 (C 4-190); *Ribe bispeark*. Indb. om kirke- og præstegårdssyn 1793-1802 (C 4-704-05).
[87] Jf. Tage E. Christiansen, »Fyrretyve Aar«. Tillæg til nyudgaven af Poul Nørlund, *Gyldne altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden*, Aarhus 1968, 6★.
[88] Som påpeget i indb. af C. G. Schultz oktober 1934 (*Schultz 1934*) syntes helgengraven også at have været forsvundet i forbindelse med fjernelsen af den svære dæksten. Dens tilstedeværelse og placering, formentlig andetsteds i kirken i tidsrummet o. 1850-1934, har således ikke været kendt af ham, jf. ndf.
[89] *Privatark. i Sahl*. Diverse papirer. En mundtlig beretning om fundet af helgengraven og dennes genanvendelse skyldtes en lokal beboer, Krestensius Nielsen. Beretningen blev nedskrevet i 1980'erne på initiativ af Kristian Knudsen, Sahl. Denne takkes sammen med Signe Nørskov, Sahl, for orientering om sagen.

Fig. 181. Kalkmalet †udsmykning o. 1500-25 på trappehusets sydvæg (s. 2774). Foto Peder Bøllingtoft 1995. – *Wall-painted †decoration, c. 1500-25, on south wall of stairwell.*

Fig. 182. Kalkmalet †udsmykning på triumfvæggens nordside (s. 2774). Foto Peder Bøllingtoft 1995. – *Wall-painted †decoration, on north side of chancel arch wall.*

[90] RAV. *Provsteark*. Synsforretninger vedr. kirker og præstegårde 1824-76 (C 40C-4-7).
[91] NM. *Korrespondanceark*. Brev af 12. marts 1935 fra arkitekt Søren Vig-Nielsen.
[92] Jf. note 93 og s. 2766.
[93] Jf. Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, 2, Oslo 1973, 88, fig. 175.
[94] *Christie 1973* (note 93), 168, fig. 347.
[95] RAV. *Ribe bispeark*. Indb. om kirke-og præstegårdssyn 1803-04 (C 4-706).
[96] RAV. *Provstiarkiv.* Ringkøbing Amts østre provsti. Synsprot. for kirker og præstegårde 1843-55 (C 40C-6).
[97] *Søndergaard Nielsen 1998*.
[98] Venligst oplyst af Signe Nørskov, Sahl.
[99] RAK. *Danske Kancelli*. Indb. fra gejstligheden om kirkernes tilstand og om bestemmelser for deres vedligeholdelse 1792 (F 47).
[100] *Præsteindberetninger* (note 5), 105. Jf. samme, 148 for en tilsvarende detaljeret indberetning om Stadilalteret. Derimod er der i samme værk (II, 1974) ingen indberetninger om de gyldne altre i Lisbjerg, Odder, Ølst, Sindbjerg og Tamdrup.
[101] *Præsteindberetninger* (note 5), XI.
[102] *Resen* (note 21), 16, 146. I Stadil er det gyldne alter heller ikke nævnt, hvorimod et præsteepitafium og en indskriftsten på sydmuren er omtalt, jf. 140.
[103] *Pontoppidan 1741* (note 22), 82-83. L. Varming, »Altertavlen i Sal kirke, tilligemed et tillæg om altertavlen i Stadil kirke«, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* V, 1874-75 (*Varming 1874-75*), 175, noterer dog, at Tychonius har overset teksten på mandorlaens ydre kant (s. 2801).

[104] If. *Varming 1874-75* 177 og 181 skulle dette opfattes som et indicium på, at frontalet endnu på dette tidspunkt har været anbragt foran alteret (jf. dog s. 2839 f.).
[105] *Marmora Danica* (note 22), 83. Indskriften kan dog have været overmalet på dette tidspunkt, jf. også *Varming 1874-75* 184.
[106] *Danske Atlas* (note 22), 816, note g; Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve* IV, Kbh. 1759, 626.
[107] *Abildgaard* 138-39.
[108] Jf. Asger Lomholt, *Landmaaling og Fremstilling af Kort under Bestyrelse af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1761-1843*, Kbh. 1961, 51-53, 77 f. Ellung har antagelig samarbejdet med litteraten og lokalhistorikeren Poul Mathias Nødskov (1757-1805), der i sine sidste år, 1800-02, var huslærer hos Ellung, jf. Th. Hauch-Fausbøll, »En vestjysk Forsker. Poul Mathias Nødskov«, *Hardsyssels Årbog* 1941, 97 f. Se også H. P. Hansen, »Nødskovs litterære Arbejder«, *Hardsyssels Årbog* 1941, 102-25.
[109] Registreringen af de forskellige indskrifter er nummereret fra 1-32 og kan være udarbejdet i forbindelse med en tegning.
[110] Jf. indb. både under Sahl og Stadil i NM. *Antikvarisk-topografisk Ark.* Under Stadil findes et upagineret hæfte, betegnet »Specilegium, Specilegii inscriptionum danicarum opera Pauli Matthiæ Nuietu (?)«, dateret Sønderby, Hee, 8. aug. 1797 og skrevet af Ellung. Heri er en afskrift af Sahltavlen, der dog mere slavisk følger *Marmora Danica*.
[111] *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Vest- og Sydjylland*, Chr. Adamsen og Vivi Jensen (udg.), Højbjerg 1995, 74. Henvisningen er anført på originalindberetningens øverste venstre hjørne, jf. NM. *Antikvarisk-topografisk ark.* Om Stadiltavlen er indberetteren ligeledes tavs, jf. 90.
[112] NM. *Notebøger.* Høyen, X, 1830, 3a-5a (*Høyen 1830*).
[113] J. J. A. Worsaae, *Af en Oldgrandskers Breve 1848-1885*, Victor Hermansen (udg.), Kbh. 1938, 56-58.
[114] NM. *Notebøger.* Worsaae, X, 1850, 52-55 (*Worsaae 1850*).
[115] NM. *Korrespondanceark.* Koncept til brev 11. okt. 1855 fra Worsaae til overhofmarskal G. L. Levetzau, overdirektør for de kongelige kunstsamlinger. Jf. også RAK. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.* Journaler med tilhørende sager, 1855 (G 1495).
[116] NM. *Antikvarisk-topografisk ark.* Storcks skitsebog II,

Fig. 183. Kalkmalet †udsmykning o. 1600 på norddørens tilmuring (s. 2775). Foto Niels J. Termansen 1947. – *Wall-painted †decoration, c. 1600, on bricked-up north door.*

Fig. 184. Røntgenoptagelse af Kristi højre arm, der tilsyneladende er massiv (s. 2795). Foto Signe Nygaard 2017. – *X-ray of the right arm of Christ, which appears to be solid*.

26. Jf. også Karin Kryger, *Tidens mand. H. B. Storcks restaureringer og arkitektur*. Utrykt afhandling, kapitlet: »Arkæologisk arkitekt«, venligst overladt redaktionen til gennemsyn.

[117] *Varming 1874-75*.

[118] *Varming 1874-75* 170, 182.

[119] *Varming 1874-75* 170. Som det fremgår af fig. 55, synes farvevekslingen i de enkelte tekstdele at svare til den nuværende tilstand, om end Nyrops tegning afviger herfra (jf. ndf.).

[120] Poul Nørlund, *Gyldne Altre. Jysk Metalkunst fra Valdemarstiden*, Kbh. 1926 (fotografisk genoptryk med efterskrift af Tage E. Christiansen, Aarhus 1968, her *Nørlund 1926 (1968)*), forord. If. meddelelse fra Hertzsprung 18. aug. 1898 fremsendtes et antal ufremkaldte plader af Sahlalteret til Nationalmuseet, jf. NM. *Korrespondanceark*. Enkelte af disse optagelser kan være identisk med fig. 41, 132. Eventuelle notater til forarbejdet ses dog ikke i det museumshistoriske arkiv på NM blandt Hertzsprungs papirer (III, 77-79).

[121] Jf. Eckart von Sydow, *Die Entwicklung des figuralen Schmucks der christlichen Altar-Antependia und - Retabula bis zum XIV. Jahrhundert*, Strassburg 1912, Appendiks, II, 96-124. Sahltavlen er omtalt 117-21. De tilhørende fotografier (tavle XII-XIV) var optaget af Holstebro-fotografen A. H. Vorbeck (1833-1926).

[122] Francis Beckett, »Værksteds- og Aldersbestemmelser for de middelalderlige kobberdrevne Alterprydelser i Danmark«, *Tidskrift för Konstvetenskap*, IV, 1919, 131-46, spec. 142; Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, I, Kbh. 1924, 213-33, specielt 224 f. Sidstnævnte redegørelse er – tankevækkende – illustreret med Henrich Hansens frie gengivelse af alteret (fig. 300, her fig. 50).

[123] *Beckett 1924* (note 122), 225.

[124] *Beckett 1919* (note 122), 142, også med henvisning til nordfransk skulptur fra det 12. årh. og med inddragelse af kobberrelief med Majestas Domini i Stockholms Nationalmuseum (jf. Nørlund fig. 184), formentlig hidrørende fra Gislöv, jf. også Monica Rydbeck, »Antemensalet från Gislöv i Skåne«, *Fornvännen*, 1965, 158-62.

[125] Joseph Braun, *Der christliche Altar*, II, München 1924, 292.

[126] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120).

[127] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 20-22. I Tage E. Christiansens efterskrift, 3★-4★, anføres også, at de to evangelistsymboler på krucifiksets tværarme ved denne lejlighed blev fundet bag alteret.
[128] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 177-204.
[129] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 196, 199 f.
[130] Poul Nørlund, »Les plus anciens retables danois a l'occasion d'une récente découverte«, *Acta Archaeologica* I, 1930, 147-64; Poul Nørlund, »En gammel Altertavle«, *Tilskueren* 1931, 35-44.
[131] Tage E. Christiansen, »Tillæg. Fyrretyve Aar«, i *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 1★-19★. Jf. også Erik Moltke, »Gensyn med gyldne altre«, *Fortid og Nutid* XXIV, 1969-71, 162-67.
[132] Christiansen i *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 2★-8★. Jf. Andreas Oldeberg, *Metallteknik under vikingatid och medeltid*, Stockholm 1966.
[133] Christiansen i *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 17★; jf. også *Moltke 1969-71* (note 131), 162-67, dog med en kritik af den unuancerede og subjektive brug af 'lighedsprincippet' og af opfattelsen af en enkeltkunstner frem for et værkstedsteamwork som ansvarlig for de enkelte altres udførelse.
[134] Tage E. Christiansen, »De gyldne Altre. I. Tamdrup-pladerne«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighedhed og Historie* 1968, 153-205. Her påpeges en bevidst femdeling af Sahlfrontalet med udgangspunkt i mandorlaens bredde (fig. 106) i modsætning til de vanlige tredelinger.
[135] Jf. bl.a. Armin Tuulse, *Romansk konst i* Norden, Stockholm 1968, 100-02, omtalt som »Danmarks och hela Nordens rikast utformade altarprydnad av förgyld koppar«; Sahlalteret er dog påfaldende nok ikke omtalt blandt de danske gyldne altre i Peter Lasko, *Ars sacra 800-1200* (*Pelican History of Art*), Harmondsworth 1972; Harald Langberg, *Gyldne billeder fra middelalderen*, Kbh. 1979; Ebbe Nyborg, »Indledning« i *Skatte fra Valdemar Sejrs tid fra Jylland, Fyn og Slesvig. Viborg Stiftsmuseums Udstilling i 750-året for Jydske Lov*, Viborg 1991, 20 f.; Ebbe Nyborg, »Gyldne kirkeskatte og vægprydelser«, i *Viking og hvidekrist. Norden og Europa 800-1200*, red. Else Roesdahl, Kbh. 1992, 212-15; Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup, *Troens kunst* (*Ny dansk kunsthistorie*, red. Peter-Michael Hornung, 1), Kbh. 1993, 94-97, dog med en datering af Sahlalteret til anden halvdel af 1100-tallet; Poul Grinder-Hansen, *Nordens gyldne billeder fra ældre middelalder*; Kbh. 1999, med fotografier og komposition ved Gérard Franceschi og Asger Jorn; Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler – og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt*, Odense 2010, 842-46; *Image and Altar 800-1300. Papers from an International Conference in Copenhagen 24 October-27 October 2007*, red. Poul Grinder-Hansen (*Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History* 23), Kbh. 2014.
[136] *Norn og Skovgaard Jensen 1990.*
[137] Søren Kaspersen, »Gyldne altre og nadverliturgi«, i *Ting och Tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*, red. Ingalill Pegelow, Stockholm 1998, 150-66; Søren Kaspersen, »'De gyldne altre'. Struktur og materialitet« i *Songs of Ossian. Festschrift in Honour of Professor Bo Ossian Lindberg*, red. Åsa Ringbom og Rejna Suominen Kokkonen, (*Konsthistoriska Studier* 27), Åbo 2003, 43-58; Søren Kaspersen, »Narrative 'Modes' in the Danish Golden Frontals«, i *Decorating the Lord's Table. On the Dynamics between Image and Altar in the Middle Ages*, red. Søren Kaspersen og Erik Thunø, Kbh. 2006, 79-127; Kristin B. Aavitsland, »Visual Splendour and Verbal Argument in Romanesque Golden Altars«, *Inscriptions in Liturgical Spaces*, red. Kristin B. Aavitsland og Turid Karlsen Seim (*Acta ad Archaeologiam et Artivm Historiam Pertinentia* XXIV, N.S. 10), Rom 2011, 205-25; Kristin B. Aavitsland, »Defending Jerusalem: Visualizations of a Christian Identity in Medieval Scandinavia«, I *Visual*

Fig. 185. Apostlene Simon og Filip. Detalje af bueretabel (R 8). Reliefpladen, der var aftaget i forbindelse med restaureringen 1934-35, ses her fra bagsiden (s. 2797). Langs kanten anes lueforgyldningen, der dækker forsiden. Foto Sophus Bengtsson 1934. – *The apostles Simon and Philip. Detail of the arched retable (R 8). The relief tablet, which had been removed in connection with the restoration of 1934-35, is shown here from the back side.*

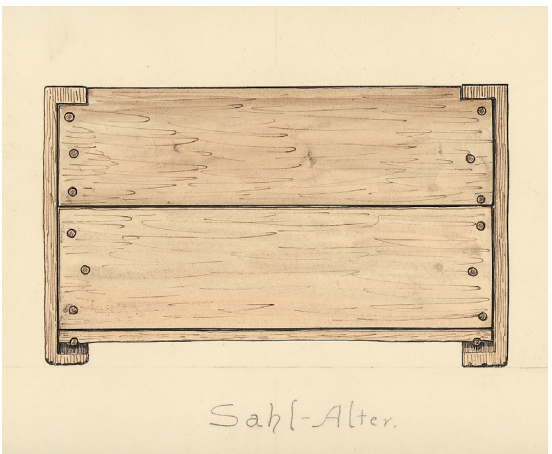

Fig. 186. Frontalets bagklædning. 1:30. Udateret og usigneret, farvelagt pennetegning, antagelig udført i forbindelse med Poul Nørlunds undersøgelse af det gyldne alter 1924 (s. 2787). – *Backing of the frontal. Undated and unsigned hand-coloured pen drawing probably made in connection with Poul Nørlund's investigation of the golden altar in 1924.*

Constructs of Jerusalem, Beata Kühnel, Galit Noga-Banai og Hanna Vorholt (udg.) (*Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages*, red. Yitzhak Hen, 18), Turnhout 2014, 121-31 (*Aavitsland 2014a)*; Kristin B. Aavitsland, »Civitas Hierusalem: Representing Presence in Scandinavian Golden Altars«, i *Image and Altar 2014* (note 135, *Aavitsland 2014b*), 179-93; Kristin B. Aavitsland, »Paradoxes of Perception and Mediation in Medieval Liturgical Art«, i *The Saturated Sensorium. Principles of Perception and Mediation in the Middle Ages,* Aarhus 2015, 73-90.

[138] Ebbe Nyborg, »Korbue, krucifiks og bueretabel. Om de ældste vestjyske korbuekrucifikser, deres udformning og anbringelse«, *hikuin* 14, 1988, 133-52; Ebbe Nyborg, »Retablet med to spir. Et bidrag til altertavlens tidlige udvikling«, i *Arvesølvet. Studier fra Nationalmuseet tilegnet Fritze Lindahl*, red. Poul Grinder-Hansen, Kbh. 2003, 27-46; Ebbe Nyborg, »The arched Retable – Meanings and Origin«, i *Image and Altar 2014* (note 135), 161-77.

[139] Jes Wienberg, »Gyldne altre, kirker og kritik«, *hikuin* 22, 1995, 59-76, med henvisning til Ebbe Nyborg, »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri«, i *Strejflys over Danmarks Bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Kbh. 1979, 37-64.

[140] Ebbe Nyborg, »Byzantinsk prægede krucifikser i højmiddelalderens Danmark – hvordan, hvornår, hvorfor«, *ICO. Iconographisk Post* 2014,1, 37-54, specielt 42.

[141] Søren Kaspersen, Karen Stemann-Petersen og Ulrich Schnell, »Technical Investigation of the Danish 'golden altars'«, i *Medieval reliquary shrines and precious objects/Châsses-reliquaires et orfévrerie médiéevales*, Kilian Anheuser og Christine Werner (red.), London 2006, 109-17; Karen Stemann-Petersen, Søren Kaspersen, Poul Grinder-Hansen og Niels Bonde, »Guldets tale. Gamle og nye blik på middelalderens gyldne altre«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2007, 131-46; NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Rapporten, *Undersøgelse af det gyldne alter*, red. af Karin Vestergaard Kristiansen, gennemførtes af et større team af forskere og medarbejdere ved Nationalmuseets nuværende afdeling for Forskning, Samling og Bevaring (*Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 8)*;* se også Birgitte Bøggild Johannsen m.fl., »Mellem jord og himmel. Sidste nyt fra det det gyldne alter i Sahl«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2018, 138-51.

[142] Røntgenfluorescensanalyser viste guld med kviksølv eller spor af sølv i lueforgyldningen og rent kobber under partier med brunfernis, jf. *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* bilag 3.

[143] For vigtige iagttagelser om rundhovedede trænagler, anvendt såvel i klokkehuse som i tagværker, jf. også Elna Møller, *Tømrede klokkehuse* (Foreningen til gamle bygningers bevaring, 8, 3), Kbh. 1960, 42, 48. For henvisningen takkes Per Kristian Madsen. Om eksemplet i Ølst, jf. *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 18-20.

[144] Jf. *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 46. Enkelte støbte dele, således centrale figurer og detaljer (kongekroner) ses således på enkelte gyldne altre, jf. *Nørlund 1926 (1968)* (note 120) 21 f., 68-72, 151 f. (Lisbjergalterets madonnafigur, Randers Fjord-madonnaen og en Kristusfigur af ukendt herkomst, alle på Nationalmuseet; endvidere kronen på Stadilalterets Majestasfigur).

[145] Jf. Erhard Brepohl, *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk*. 2. *Goldschmiedekunst*, Köln, Weimar, Wien 1999, 198.

[146] Samtlige er ægte bjergkrystaller eller krystallinske mineraler, jf. mundtlig meddelelse af Karsten Secher, september 2017. Dette bekræftedes ved en XFR-scanning af en række udvalgte sten, der alle indeholdt store mængder silicium (Si), *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 51.

[147] De tre vers kan have forbindelse med et heksameterdigt af Bernhard af Cluny (af Morlais/Morlaix/Morlas) fra o. 1140), *De trinitate et de fide catholica carmen,* jf. *Bernardi Cluniacensis carmina De trinitate et de fide catholica, De castitate servanda, In libros regum, De octo vitiis,* Katarina Halvarson (udg.) (Studia Latina Stockholmiensia, 11), Stockholm 1963, 11 (v. 137). Sammenfald med Sahl-indskrifternes ordlyd er her markeret med fed: »**Tres deus et dominus sunt non tres dii domini**ue«; 12 (v. 141): »**Tres deus** est, est **tres dominus, tres** omnicreator«; 21 (v. 474): »Non reges, **non dii tres sunt** sed rex, **deus unus**«; 22 **(**v. 504): »**Vnus cuncta deus** creat atque creata **gubernat**«. I Bernhards digt anføres Augustin og kirkefædrene som forlæg for formuleringen af treenighedslæren

(»Ex Augustino patribusque sacris traho dicta/ et quantum valeo sequor ipsa patrum quoque verba«, jf. 19 (v. 394-95), og der findes netop en del tilsvarende paradoksale udsagn (3=1!) hos Augustin og Ambrosius, jf. en af Augustins traktater om Johannesevangeliet (*In Johannis evangelium tractatus XXXIX*, R. Willems (udg.), Turnhout 1954 (Corpus Christianorum, Series latina, 36), 347): »**Non tres dii**? **Non**. [...] **Tres** ergo **omnipoten**tes? **Non,** sed **unus omnipotens**«. Sahlkompilatoren kan have trukket på en allerede eksisterende tradition for versifikation af disse læresætninger, men det er nærliggende at lægge vægt på lighederne med Bernhards digt, tydeligst i v. 474, der indeholder to identiske metriske sekvenser. Denne teori om 'kreative lån' fra Bernhards digt styrkes dels af følgende: »Veraque **discernens** a falsis diuidat unguem?«, vistnok en reference til Vulgata, Leviticus (3 Mos. 11,3-4), jf. 16 (v. 283), hvor yderligere et enkelt ord går igen i samme metriske position, dels af flere tekstsammenfald mellem andre af Sahlalterets versindskrifter og Bernhards digte, jf. ndf. (F 26, F 27, F 32, F 33, F 34 og F 42-47).

[148] Sidste tekstdels afslutning er vanskelig at tyde, idet pladen delvist er krøllet sammen, dels afknækket. De ældre transskriptioner har her anført 'MOVEO', selvom dette ikke kan erkendes (sidste læsbare bogstav, O, står umiddelbart efter skilletegnet og levner ikke plads til et evt. forudgående M), hvilket heller ikke er anført i *Marmora Danica* (note 22), jf. *Várming 1874-75* 175; *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 179

Fig. 187a-b. De fragmentarisk bevarede *trækonstruktioner fra Maria- og Johannesfigurerne (s. 2824). Foto Arnold Mikkelsen 2017. a. Forsider. b. Bagsider. – *The fragmentarily preserved *wooden constructions from the figures of Mary and St. John the Evangelist. a. Fronts. b. Reverses.*

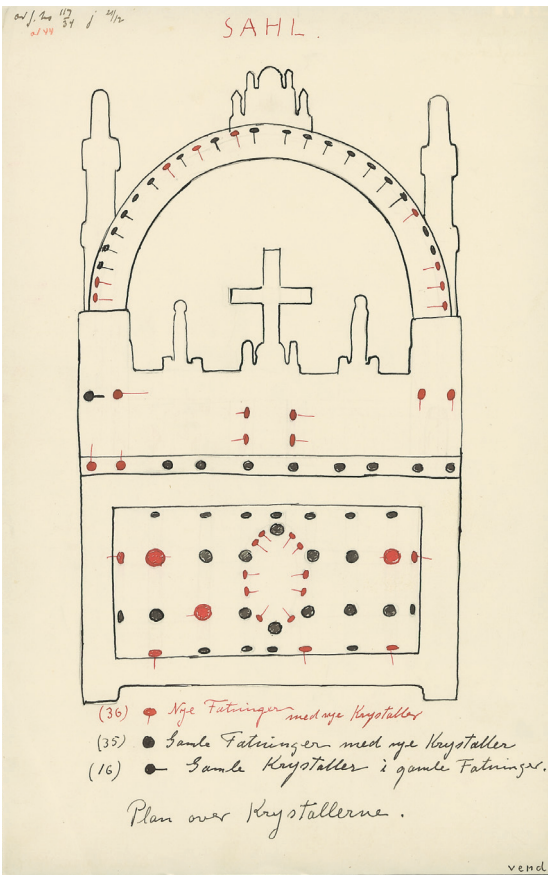

Fig. 188. Plan over placeringen på det gyldne alters frontale og retabel af nye og gamle krystaller med tilhørende fatninger, markeret hhv. med rødt og sort (s. 2800). Farvelagt pennetegning af William Larsen 1934. – *Plan of the positions on the frontal and retable of the golden altar of new and old crystals with related sockets, marked in red and black respectively.*

har »MOVENS STABILIS«, idet de sidste 11 bogstaver nævnes som anført under linjen. *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 29 følger denne læsning, idet et »CVNCTA« i den forudgående linje er udeladt. Se også de følgende noter vedr. læsning og fortolkning af de synlige rester af indskriften.

[149] *Varming 1874-75* 175 tolkede linjen som E(ST) : D(EU)S : STABILIS (»Gud vedvarer«); dog ligner det andet bogstav ikke D, men snarere et N i minuskel/kursivform, som også ses andre steder i Sahlindskrifterne (f.eks. F 25 og F 27). Betegnelsen 'romanske majuskler' omfatter palæografisk set både kapitæl-, uncial- og minuskel/kursiv-former, hvilket også er et typisk træk i den samtidige bogkunsts udhævningsskrifter (titler, overskrifter, billedtekster), jf. også s. 2838.

[150] Vedr. mulig inspirationskilde til den ydre rammes tekst, jf. Bernhard af Cluny, *De trinitate et de fide catholica carmen,* v. 25-27, jf. *Halvarson 1963* (note 147), 11: »Solus **cuncta moue**s neque **cuncta moue**ndo **moue**ris,/ Totus ubique deus, sine quo totum nichil extat,/ Totus **cuncta** replens es totus ubique nec usquam« og v. 382-383 (18): »Tempora **cuncta** preit factor, qui tempus ab euo/ ire iubet **stabilis**que manens dat **cuncta moueri**«, hvortil Boethius' (6. årh.) heksameterdigt fra *Consolatio Philosophiae* (3. bog, digt 9, v. 1-3, f.eks. i Boethius, *De consolatione philosophiae,* George D. Smith (udg.), London 1925, 81, må have tjent som forlæg: »O qui perpetua mundum ratione **guberna**s,/ terrarum caelique sator, qui tempus ab aeuo/ ire iubes **stabilis**que manens das **cuncta moue**ri«, jf. også *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 74. Disse vers af Boethius citeredes hyppigt af det 12. århundredes teologer; bl.a. genfindes de hos Bernhard af Clairvaux og Peter Abelard. Samtidig kan der også spores en genklang af vers fra et digt om Treenigheden tilskrevet Hildebert af Lavardin (eller H. af Cluny, 1056-1113): »**Super cuncta, subter cuncta/** Extra **cuncta**, intra **cuncta**«…»**Ext**ra totus, **complecten**do/ **Int**ra totus es, implendo« … »Mundum **moue**ns, non **moue**ris«. Tilknytningen til Hildebert af Lavardin er tidligere nævnt af *Kaspersen 2003* (note 137), 49 f. Den tvivlsomme metrik kan skyldes, at Sahlkompilatoren med mindre held har forsøgt at omskabe de accentuerende trokæiske dimetre fra Hildeberts digt til dele af et elegisk distikon. Det skal dog bemærkes, at Bernhard af Cluny allerede havde omformet omtrent samme materiale til heksametre (*De trinitate et de fide catholica*, v. 98 (*Halvarson 1963* (note 147), 10): »Totus ubique deus, **sub**tus, **super**, **int**us et **ext**ra«. Varmings tolkning af indskriftens tilføjelse som »Est deus stabilis« svækkes af, at der skiftes fra første person til tredje person, mens Boethius› sandsynlige forlæg er i anden person. Den kortere linje er derfor næppe tænkt som en direkte fortsættelse af det allerede mislykkede metriske forløb ind til 'cuncta. o.'. Det må antages, at håndværkerne har arbejdet efter skriftligt forlæg, måske et pergamentark, som var udarbejdet af den hypotetiske Sahlkompilator. Man må derfor holde den mulighed åben, at fejl kan være opstået i et af de sidste led i fremstillingsprocessen. Der kan være tale om en dobbeltskrivning (dittografi) af 'cuncta' og/eller et mislykket forsøg på at rette teksten efter en 'fejlskrivning'.

[151] Luk. 1,28, genformuleret i de første tre ord af bønnen, »Ave Maria«, der var almindelig udbredt fra o. 1150 og stadfæstedes ved kirkemøder o. 1200.

[152] *Varming 1874-75* 172 tolker forskellen mellem de to træers højde som en henvisning til, at Marias foster kun var halvt så gammelt som Elisabeths; denne var i sjette måned (Luk. 1,26).

[153] *Varming 1874-75* 172 tolker scenen som Jesu hudstrygelse.

[154] *Varming 1874-75* 172 f. opfatter de to sidefigurer

som to kvinder, »af hvilke den ene har en salvekrukke med låg«.

[155] *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 36 og note 60, her med forsøgsvis identifikation af kvinderne som to romerske martyrinder, Skt. Agnes og Skt. Cecilia, hvis navne indgik i bønnen »Nobis quoque« i messens kanon fra o. 500. Desuden *Kaspersen 2006* (note 137), 104 og note 53; denne henviser endvidere – dog uden at uddybe spørgsmålet nærmere – til den oldkristne mosaik (432-40) på østvæggen af Skt. Maria Maggiore, Rom. Her troner Jesusbarnet dog alene på en dobbelttrone, flankeret af Maria (tv.) og en kvinde, klædt i et purpurfarvet pallium. Om tolkningen af denne som en sibylle, en hedensk profetinde, der forvarslede Messias' komme, jf. Gertrud Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, 1, Gütersloh 1966, 112 f. og Gerhard Steigerwald, *Die frühchristlichen Mosaiken des Triumphbogens von S. Maria Maggiore in Rom*, Regensburg 2016, spec. 90-96, her specifikt tolket som den eritreiske sibylle. Inden for rammerne af denne tolkning kunne begge kvinder i Sahl muligvis opfattes som sibyller, idet begge dog er vist med glorie, vistnok en ualmindelig version af motivet, om end ikke enestående, jf. G. Seib, »Sibyllen«, *Lexikon de christlichen Ikonographie,* Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 4, Freiburg (1972) 1994, 151 med henvisning til en gloriebærende sibylle i Skt. Achileios, Arilje, Serbien (1296) i en fremstilling, hvori også indgår gengivelser af hedenske filosoffer. Jf. også ndf. For alternative læsninger af kvinden i Skt. Maria Maggiore som bl.a. personifikation af jødekirken (*Ecclesia ex circumcisione*) eller den hedenske kirke (*Ecclesia ex gentibus*), jf. *Steigerwald 2016* 91.

[156] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 178.

[157] *Varming 1874-75* 173 tolkede motivet som Nedfarten til Helvede eller Dødsriget. Figuren af Synagogen opfattedes som Kristus med korkåbe, fane og røgelseskar (den omvendte, nedfaldne krone); mht. figuren th. gættes korrekt på Moses frem for Djævelen.

[158] If. *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 40, 108 kunne dette træk understrege, at Den gamle Pagt ikke fuldstændig er forkastet, men forenet med Den nye Pagt, idet de to testamenter sammen udgør begges mysterier i Kristus som omtalt i 2 Kong. 3,12-18.

[159] Hos *Varming 1874-75* 173 betegnet Dommens dag.

[160] På retablet (R 9) er han dog vist med skæg.

[161] Jf. forskellige liturgiske og teologiske formuleringer vedr. Helligånd og dåb, f.eks. denne del af en velsignelse: »Sicque vos ab omni crimine peccatorum reddat **innocuos**, ut in vobis maneat **Spiritus** sanctus. (Amen)« eller: »Atque omnes quos ab aqua refectionis eduxisti **innocuos**, per infusionem paracliti **Spiritus** sancti, tuos iube fieri coaeternos. (Amen)«, jf. Edmond Moeller (udg.), *Corpus benedictionum pontificalium*, Turnhout 1971, 1, 146 (nr. 351); 2, 460 (nr. 1161). Jf.

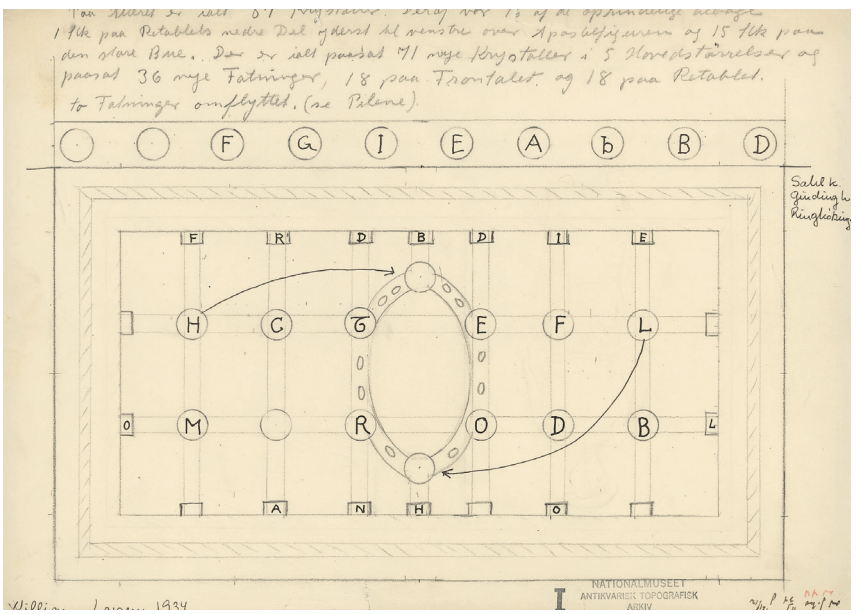

Fig. 189. Oversigtstegning over gamle fatninger, nye bjergkrystaller samt flytning af oprindelige dele på det gyldne alters frontale udført i forbindelse med restaureringen 1934-35 (s. 2800). Tegning i blyant og pen af William Larsen 1934. – *Overview drawing of old sockets and old and new rock crystals applied to the frontal of the golden altar in connection with the restoration of 1934-35.*

også Bernhard af Clunys digt i elegiske distika, *De castitate servanda*, v. 234 (*Halvarson 1963* (note 147), 56: »**Innocuos** oculos reddit graue cor, leue sontes«.

[162] Ordet fremtræder som »MISTTERIO« med to T'er, idet det første 'T' er indridset, måske som en fejl, mens det efterfølgende står forgyldt.

[163] Jf. følgende heksameter fra Bernhard af Clunys digt *De trinitate et de fide catholica carmen*, v. 1199: »**Misterio magno** datur agnis **agnus in agno**« (Ved et stort under gives offerlammet (: Kristus) til de rene (: gr. 'hagnois'/ἁγνοῖς) i offerlammet (: hostien)). Verset indgår hos Bernhard i en kontekst omkring selve messeofferet og knyttes til ordinarie-sangen *Agnus Dei*. Et lignende heksameter findes hos Hildebert af Lavardin i nogle vers til præstens 'besindelse før den rette forvaltning af eukaristien' (*Poenitentia ad rectam Eucharistiae administrationem necessaria*), i J. P. Migne (red.), *Patrologia Latina,* 171, Paris 1893, kol. 1426B: »**Mysterio magno** propians sis [H]**agnus in agno**« (Når du nærmer dig det store under, skal du være ren (: gr. 'hagnos'/ἁγνός) i offerlammet (: = offeret?)). Hildeberts digt henvender sig til celebranten/præsten. Sahlkompilatoren synes ikke at have fanget den lærde reference til græsk »ἁγνός (hagnos)« hos Hildebert og Bernhard eller har bevidst undgået den i sin mere brugsorienterede tekst. Det er sandsynligst, at Sahlkompilatoren først og fremmest støttede sig til Bernhard, som ofte lod sig inspirere af netop Hildebert, jf. Kristina Halvarsons noter til *testimonia* (mulige eller sandsynlige litterære forbilleder) i udgaven af Bernhard af Clunys digte, *Halvarson 1963* (note 147), 8 ff.

[164] De fire heksametre stemmer overens med den oldkristne forfatter Coelius Sedulius (5. årh.), *Carmen paschale,* 1. bog, v. 355-358, se f.eks. *Sedulii opera omnia,* Johannes Huemer (udg.), 2. udg. ved Victoria Panangl, Wien 2007 (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 10), 41-2. En diskussion af versenes anvendelse i Stadilalteret, der også til evangelistmedaljonerne brugte samme matricer som Sahlalteret (jf. s. 2835), fremførtes i 2007 af Niels Haastrup i forbindelse med konferencen *Image and Altar*, jf. *Grinder-Hansen (red.)* 2014 (note 135). Forfatteren afgik ved døden, før hans manuskript publiceredes. Et eksemplar af den utrykte tekst, »Inscriptions and images, for laity, "you that

Fig. 190. Gyldent alter, o. 1200-25. Detalje af bueretablets predella (R. 1, 5-6, s. 2819-22), vist før restaureringen 1934-35. Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Golden altar, c. 1200-25. Detail of the central area of the predella in the arched retable shown before the restoration of 1934-35.*

Fig. 191. Den korsfæstede Kristus. Detalje af krucifikset, vist før restaureringen 1934 (s. 2822). Foto Sophus Bengtsson 1934. – *The crucified Christ. Detail of the crucifix, shown before the restoration of 1934.*

swim", and clergy, "you that read". The case of inscriptions in Stadil«, er venligst overladt Danmarks Kirkers redaktion af Ulla Haastrup. Sedulius er også, ligeledes i relation til Stadilalteret, nævnt hos *Aavitsland 2011* (note 137), 218. Disse vers var hyppigt anvendt som billedtekster/*tituli* til illustrationer af evangelisterne i middelalderens latinske evangeliarer, jf. Robert Favreau, »Èpigrafie et miniatures – Les vers de Sedulius et les évangelistes«, *Journal de savants*, 1993, 63-87. Den danske oversættelse af evangelistversene er inspireret af Carl P. E. Springer, *Sedulius, the Paschal song and hymns, Translated with an Introduction and Notes,* Atlanta 2013 (*Writings from the Greco-Roman world* 35), 21.

[165] 'V' er placeret oven over de flankerende bogstaver.

[166] Som den eneste af de seks engle 'taler' denne ikke i første person. *Kaspersen 2006* (note 137), 126, note 68, foreslår den alternative oversættelse: »What wonder (that I am) present, when God may be in all places«. En anden tolkning af indskriften knytter an til opfattelsen af englenes medvirken under selve konsekrationen af nadverlelementerne, jf. f.eks. David Keck, *Angels and Angelology in the Middle Ages,* Oxford 2014, 176-79. Digteren Dracontius (5. århundrede) har tidligere udtrykt den patristiske doktrin om Guds allestedsnærværelse i heksametedigtet *De laudibus dei*: »**cum sit ubique deus** semper praestare paratus, / tardius accipimus heu nostro corde morati« (Skønt Gud er til stede overalt, klar til at hjælpe, ak, så tager vi kun langsomt

Fig. 192. Bueretablets topstykke med fremstilling af Visdommen og dennes to ledsagere, vist før restaureringen 1934-35 (s. 2826). Detalje af det gyldne alter, o. 1200-25. Foto Sophus Bengtsson 1924. – *Top piece of the arched retable showing Wisdom and her two companions, before the restoration of 1934-35. Detail of the golden altar, c. 1200-25.*

imod ham, træge i hjertet, som vi er!), jf. *Fl. Merobaudis reliquiae. Blossii Aemilii Dracontii Carmina. Eugenii Toletani episcopi Carmina et epistulae,* F. Vollmer (udg.) (*Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi* 14), 86. Sahlkompilatoren kan også have hentet inspiration til verset fra Bernhard af Clunys digt *De trinitate …*, v. 25-27 (se ovenfor, note 163) og valgt at betone Kristi tilstedeværelse i sakramentet som formidlet af englen.

[167] Jf. Flavius Corippus' (6. århundrede) heksameterpanegyrik til kejser Justin II (den Yngre): »gratior ille fuit dominis locus, unde solebant/ undivagum spectare fretum curvasque carinas/ omnia vectantes **gemini commercia mundi**«, jf. Corippus, *In laudem Iustini*, J. Partsch (udg.), Berlin 1879 (*Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi* 3.2), 120. Sahlkompilatoren har sandsynligvis haft kendskab til denne heksameterudgang, måske gennem en senere middelalderlig digter eller et florilegium. Den 'dobbelte verden' (*gemini … mundi*) er i Corippus' digt Europa og Asien, dvs. hver side af Bosporusstrædet ved Konstantinopel, og 'udveksling' (*commercia*) hentyder til de værdifulde varer på de romerske fragtskibe i pendulfart, som kejseren betragtede fra sit lysthus.

[168] Jf. f.eks. et heksameterdigt om Sankt Cassian af Autun (9. århundrede), i *Poetae Latini Aevi Carolini* 4, Paul von Winterfeld (udg.), Berlin 1899 (*Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini* 4): »**Thura precum** domino sacrans pro compare tanto« (ofrende bønnernes røgelse til herren til gengæld for så stor en ledsager).

[169] Kun det første af de seks 'engleheksametre' har et såkaldt leoninsk rim (*percurro-asto*) indbygget. Vers 1-4 er antitetisk opbygget omkring englenes rolle som forbindelsesled mellem himmel og jord, mens englene i vers 5-6 viser hen til menneskets retfærdiggørelse. Begreber som *pugna, victoria* og *corona* ses ofte i skildringer af et martyrium eller andre manifestationer af helligt liv. Helt nære paralleller til disse seks heksametre er endnu ikke påvist. Måske er de to sidste vers (samt randskriften) dog relateret til følgende elegiske distika hos Bernhard af Cluny, *Carmen de castitate servanda*, v. 172-76 (*Halvarson 1963* (note 147), 49): »Est ibi rex **residens pugne** deus, arbiter huius./ Pugnans auxilium, premia uictor habet./ Ipse tibi clamat: "**Pugna**, uiuo, **uince**, **corono**./ Do **meritum** doni : dona dabo meriti."« (Der sidder kongen og dommeren over denne kamp, og den, der kæmper, får hjælp, den sejrende belønning. Han råber til dig: "Kæmp, og jeg lever for dig! Vind, og jeg bekranser dig! Gør dig fortjent til gaven, og jeg vil belønne dig efter fortjeneste!").

[170] Samtlige skilletegn gengives her; hovedparten er

fordybede, dvs. indridsede eller punslede, men enkelte er alene bemalet med forgyldning.

[171] Jf. Kyrietropen: »Rex regum Domine, **rector caelorum** ac terrae«, f.eks. udgivet af David A. Bjork og Richard L. Crocker, *The Aquitanian Kyrie repertory of the tenth and eleventh centuries,* Aldershot 2003, 76-77. Hos Bernhard af Cluny findes heksameterudgangene »*dux* ***animarum****, lux* ***animarum****, pax* ***animarum****, sunt* ***animarum***« ti gange, dog kun én gang med leoninsk rim som her på Sahlalteret. Udtrykket »**laus sanctarum animarum**« optræder i den latinske Mariadigtning og skyldes muligvis en byzantinsk indflydelse gennem latinske oversættelser af Akathisthymnen, jf. G. G. Meersseman*, Der Hymnos Akathistos im Abendland*, 1-2, Freiburg 1958-60, 2, 244 og 253.

[172] Siden *Marmora Danica 1741* (note 22), 82 (og Tychonius) er læst: »A MORTE REDEMPTUS«. 'A' ses dog ikke.

[173] Utallige middelalderlige heksametre indledes med ordene: »C(o)etus apostolicus«" (den apostoliske flok), og versåbningen findes mindst seks gange i Bernhard af Clunys heksameterdigte. Betydningen af udtrykket varierer fra den rent bibelhistoriske (dvs. de 12 apostle) til at omfatte enten præsteskabet eksklusivt (dvs. den apostoliske skare, mænd indviet af en biskop i succession efter apostlen Peter) eller – mere inklusivt – alle troende. Trods det at billedprogrammet og indskrifterne til en vis grad synes henvendt til latinkyndige gejstlige, synes det mest oplagt at opfatte heksametrene 'inklusivt'. En enkelt parallel, metrisk sekvens findes hos Bernhard af Cluny i *Carmen de Trinitate* ..., v. 1254 (*Halvarson 1963* (note152), 44): »Ad dextram patris **residet cum** corpore matris« (Han skal sidde med krop fra sin moder ved sin faders højre hånd).

[174] Teksten er umetrisk.

[175] For paralleller hertil, jf. *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 194.

[176] For vigtige iagttagelser omkring dette spørgsmål takkes konservatorerne Karen Stemann-Petersen og Birgitte Larsen.

[177] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 184, note 1; *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 40.

[178] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 184.

[179] Jf. eksempler blandt arkade- eller bueretabelkrucifikser, fortrinsvis dateret til 1100-1200-tallet. Se herom Ebbe Nyborg, »Kreuz und Kreuzaltarretabel in dänischen Pfarrkirchen des 12. under 13. Jahrhunderts. Zur Genese der Ring- und Arkadenkreuze«, i *Entstehung und Frühgeschichte des Flügelaltarschreins*, Hartmut Krohn, Klaus Krüger og Matthias Weniger (red.), Berlin 2001, 25-49. Nyborg viser eksempler, til dels dog rekonstruktioner, hvor det nedre evangelistsymbol mangler på krucifikser, placeret på et alterbord eller en korbuebjælke. Mest entydigt fremgår forholdet af krucifikset fra Bjerning, hvis korbuebjælke er bevaret.

[180] *Vestergaard-Kristiansen (red.) 2017* bilag 1b.

[181] *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 22-24.

[182] Det er påfaldende, at antallet af retabelbuens krystaller er ulige, idet der i højre side er 13 sten og i venstre 14. Sammenlagt med buens midterste led, Guds hånd, udgør disse dele dog tallet 28, hvilket har en særlig symbolsk dimension, jf. Paul von Naredi-Rainer, *Architektur und Harmonie. Zahl, Mass und Proportion in der abendländischen Baukunst*, Köln 1982, 42 f. og 75 f.

Fig. 193. Fragmenter af de tidligere løsrevne evangelistsymboler på krucifiksets tværarme (s. 2824). Detalje af det gyldne alter, o. 1200-25. Foto Victor Hermansen 1927. – *Fragments of the formerly detached evangelist symbols on the arms of the crucifix. Detail of the golden altar, c. 1200-25.*

Tallet 28 er et fuldendt tal (*numerus perfectus*), der i sig selv udgør summen af de hele tal, som indgår i dette (ud over 28 (1+2+4+7+14)). Andre fuldendte tal er 6 og 496. Jf. om anvendelsen af 28 i arkitekturen, f.eks. proportioneringen af klosterkirken i Cluny (Cluny III, 1088-1130) eller – som et hjemligt eksempel – af Ølgod Kirke, *DK Ribe* 1560 (note 25).

[183] Jf. J. Poeschke, »Paradies«, *Lexikon der christlichen Ikonographie,* Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 3, Freiburg (1971) 1994, sp. 375-82; J. Engemann, »Paradies«, *Lexikon des Mittelalters* VI, München og Zürich 1993, sp. 1697-99.

[184] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 52, 178.

[185] *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 24 f. Jf. også U. Mielke, »Sapientia«, *Lexikon der christlichen Ikonographie* Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 4, Freiburg (1972) 1994, sp. 39-43.

[186] *Varming 1874-75* 179.

[187] *Braun 1924* (note 130), 292.

[188] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 52, 178.

[189] *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 24-27, 59 ff. Argumentationen er yderligere udfoldet af Søren Skovgaard Jensen i *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 59 ff. En slående ikonografisk parallel er påpeget af Norn, gengivelsen i kopien af Herrad af Landsbergs encyklopædi, *Hortus deliciarum* (1185) af Filosofien (dvs. Sapientia) tronende

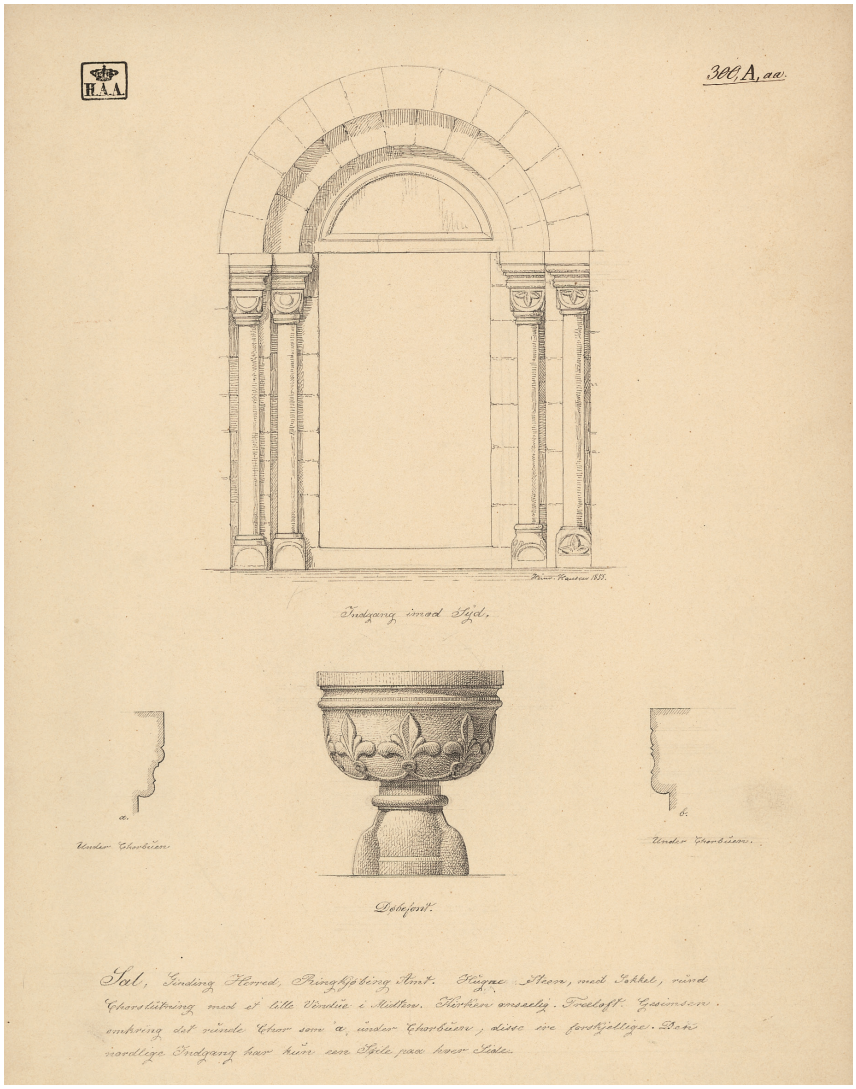

Fig. 194. Sydportalen og døbefonten, begge romanske (s. 2750, 2863). Tegning af Heinrich Hansen 1855. – *Porch to the south and font, both Romanesque.*

over Sokrates og Platon, omgivet af personifikationer af de syv frie kunster, jf. 27 og pl. 2.

[190] *Norn og Skovgaard Jensen 1990* 26 f. Jf. også E. Lucchesi Palli, »Enoch und Elias«, *Lexikon der christliche Ikonographie*, Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.) 1, Freiburg (1968) 1994, 645.

[191] For en kortlægning af anvendte typer, jf. Susanne Stangier, *Ornamentstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalereien*, Kbh. 1995.

[192] Jf. også et tilsvarende skælmønster på Ålkrucifikset, *Nyborg 1988* (note 138), 136.

[193] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 52.

[194] Ved en undersøgelse 1991 iagttoges ultramarin, grøn kobberfarve og rød insektfarve bag enkelte sten, jf. indb. 1992 ved Torben Holst i NM, *Antikvarisk-topografisk ark*. Desuden var indlagt pergamentstykker med farvepåskrifter for rødt (»carbunculus«) og blåt eller hvidligt (»sapphirus«); om sidstnævnte, der endnu sås 1638, jf. *Præsteindberetninger* (note 5), 148.

[195] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 55-57.

[196] Det i 1700-tallet ødelagte gyldne Remaklusretabel fra benediktinerklosterkirken i Stablo (Stavelot), udført o. 1150 på initiativ af abbed Wibald (1098-1158), havde på den øvre bueformede afslutning mellem to indskrifter et ornamentbånd med en række på 13 indfattede og cirkulære felter af en diameter på ca. 10 cm, som det fremgår af en detaljeret tegning fra 1661/1666, kopieret efter et ældre forlæg. Felterne, der i modsætning til tilsvarende cirkelrunde felter med figurfremstillinger i emaljearbejde, fremtrådte som neutrale ensfarvede partier, kunne vel tolkes enten som indsatte bjergkrystaller eller konkave, lysreflekterende metalplader. I førstnævnte tilfælde kunne der ud fra placeringen af retablet og et tilhørende helgenskrin på et podium bag ved højalteret være etableret en tilsvarende belysningseffekt. Om retablet, dog uden en nærmere diskussion af dette tema, jf. Susanne Wittekind, *Altar – Reliquiar – Retabel. Kunst und Liturgie bei Wibald von Stablo*, Köln, Weimar og Wien 2004, 225-301.

[197] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 54-55.

[198] Hovedværket om Sahlalterets teologisk-liturgiske program og dets ikonografi er *Norn og Skovgaard Jensen 1990*; jf. også *Kaspersen 1998* (note 137); *Kaspersen 2003* (note 137); *Kaspersen 2006* (note 137); *Aavitsland 2007* (note 137)*; Aavitsland 2011* (note 137); *Aavitsland 2014a* (note 137); *Aavitsland 2014b* (note 137); *Aavitsland 2015* (note 137). Det eventuelt indholdsmæssige og visuelle samspil med mulige kalkmaleriudsmykninger i korrummet har dog ikke kunnet eftervises i Sahl, jf. s. 2773. For temaet generelt, jf. Ulla Haastrup, »Reflections on the Interplay between Altar Decorations and Contemporary Frescoes in Romanesque Churches in Denmark – based on an Analysis of the Chancels in Lyngsjö Church, Scania, and the Churches of Raasted and Lisbjerg in Jutland«, i *Image and Altar 2014* (note 135) 147-60.

Fig. 195. Indre, set mod vest med romansk døbefont og gravsten (s. 2863, 2881). I bagrunden ses †pulpitur, før 1910 anvendt som sæde for menighedens yngre medlemmer (s. 2876). Foto M. Mackeprang 1905. – *Interior looking west with Romanesque font and tombstone. In the background, a †gallery used before 1910 as seating for the younger members of the congregation.*

[199] *Aavitsland 2014b* (note 137), 186.

[200] *Aavitsland 2014a* (note 137), 124.

[201] *Schiller 1966* (note 155), 66; M. Lechner, »Heimsuchung Mariens«, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.) 2, Freiburg (1970) 1994, 230-31. Begge typer kendes fra tidlig middelalder, om end den førstnævnte, som påpeget af Schiller, fremfor alt optræder i den franske katedralskulptur fra 1200-tallet, undertiden med en betoning af Elisabeths højere alder og med mindelser om gengivelser af sibyller, som f.eks. karakteristisk for Elisabethfiguren (også tolket som en sibylle) på den østlige korskranke i Domkirken i Bamberg. I Sahl er Elisabeth mindre end Maria, men ikke specielt karakteriseret som ældre.

[202] *Grinder-Hansen 1999* (note 135), 48 nævner dog, at Josef 'løfter højre hånd lyttende'.

[203] Jf. også *Schiller 1966* (note 155), 74, 76 (med betegnelsen »Altarkrippe« eller »Krippenaltar«), 81. Udformningen med den særligt høje underbygning, svarende

til Broddetorp, ses også – ligesom motivet med Josefs krykkestok – på Klosterneuburgalteret (1181).
[204] Hvorvidt pladerne har været byttet rundt, og der er divergens mellem stifthullerne heri og hullerne i de respektive træbagklædninger, fremgår ikke af ældre undersøgelser, gennemført hhv. 1924 og 1934 af Nørlund og William Larsen.
[205] *Kaspersen 2006* (note 137), 114.
[206] Som nævnt i *Schiller 1966* (note 155), 35 flankeres tronen i en ganske vist senere gengivelse af dette motiv (altertavle fra cistercienserklostret i Wormeln, slutningen af 1300-tallet) af både den kumæiske og den samiske sibylle, mens Vergil og den arabiske astronom, Albumasar, repræsenterer den hedenske verdens messianske profeter.
[207] Jf. s. 2792 og note 137.
[208] Om den allegoriske værdi af ædelsten, anvendt i liturgiske genstande, jf. bl.a. Ulrich Henze, »Edelsteinallegorese im Lichte mittelalterliche Bild- und Reliquienverehrung«, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 54, 3, 1991, 428-51, specielt 444 ff.
[209] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 186 f.

Fig. 196. Sydligste, sekundære storfag af prædikestol, o. 1625, med giverindskrift og omtale af restaureringen 1947 (s. 2867). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Southernmost, secondary large bay of pulpit, c. 1625, with donor inscription and mention of the restoration of 1947.*

[210] *Aavitsland 2007* (note 137), 42.
[211] Jf. senest *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 57-59.
[212] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 57 f.
[213] *Nørlund 1926* (*1968*) (note 120), 181, 184.
[214] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 57.
[215] *Nørlund 1926 (1968)* (note 105), 193.
[216] For en datering o. 1235, jf. *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 193, 205. En datering på grundlag af dendrokronologiske analyser er ikke forsøgt på Stadilalteret, idet en sådan ville kræve et større indgreb i frontalets konstruktion, jf. indb. ved Torben Holst 17. jan. 1992, 3 i NM. *Antikvarisk-topografisk arkiv.*
[217] For en rekonstruktion, se *Nørlund 1930* (note 135), 156 (fig. 6).
[218] Jf. *Nørlund 1930* (note 130), 147-64; *Nørlund 1931* (note 130), 35-44. Endvidere Tage E. Christiansen i *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 12★-13★; *Nyborg 2014* (note 135), 164 f.
[219] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 8. Jf. også Ebbe Nyborg, »Panel Painting in Denmark before 1300«, *Medieval Painting in Northern Europe: Techniques, Analyses, Art History. Studies in Commemoration of the 70th Birthday of Unn Plather*, Oslo 2006, 256.
[220] *Nørlund 1926 (1968*) (note 120), 200 f.
[221] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 206.
[222] Jf. Peter Lasko, *Ars sacra 800-1200*, Harmondsworth 1972, 194. Denne stilændring ses bl.a. på arbejder fra Maasområdet, vigtigst Skt. Servatiusskrinet i Maastricht (o. 1170), jf. samme, 193f.; Renate Kroos, *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel,* München 1985, specielt 105 ff.
[223] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 194.
[224] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 195.
[225] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 195 f. Blandt danske kalkmalerier synes denne mere raffinerede variation ikke at forekomme, sml. *Stangier 1995* (note 191), 104-24 (palmette- og rankeornamenter), 163-72 (blomsterranker). Indflydelsen fra engelske bogminiaturer på de yngre gyldne altre mht. dekorative detaljer betones også generelt af *Lasko 1972* (note 222), 237 f., uden dog at Sahlalteret specifikt nævnes.
[226] Det følgende afsnit (s. 2836-38) skyldes Christian Troelsgård.
[227] *Aavitsland 2011* (note 137), 213 f.
[228] Jf. Dag Nordberg, *An Introduction to the Study of Medieval Latin Versification,* oversat af Jacqueline de La Chappelle Skulby og Grant C. Roti, red. Jan Ziolkowski, Washington D.C. 2003, 32-33. Bernhards metrik er behandlet af Katarina Halvarson, »De rebus metricis« og »De verbis inter se consonantibus«, i *De trinitate* …, jf. *Halvarson 1963* (note 147), 142-46, 147-50.
[229] Robert Favreau, *Épigraphie Médiévale,* Turnhout 1997, 144.
[230] Andre eksempler på næsten lukkede uncial E'er ses også på R 6 (»IOHANES«) og R 18 (»SAPIENCIA«).
[231] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 58-59, 199. Jf. også

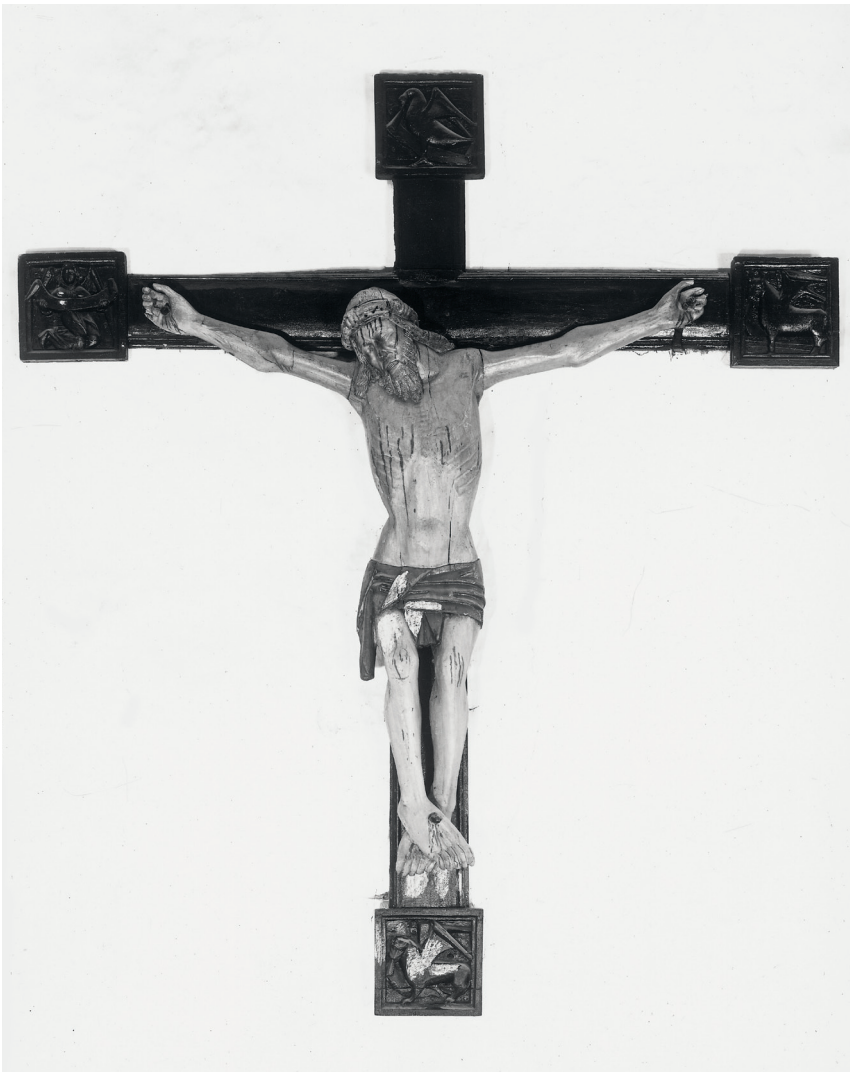

Fig. 197. Korbuekrucifiks, o. 1500, vist før restaureringen 1949-50 (s. 2865). Foto Niels J. Termansen 1947. – *Chancel arch crucifix, c. 1500, shown before the restoration of 1949-50.*

Rudolf M. Kloos, *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Darmstadt 1992, 129-31.

[232] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017* 11; jf. også note 61.

[233] *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 199.

[234] *Kaspersen 1998* (note 137), 150.

[235] Om stormandsbebyggelsen ved Lisbjerg og Tamdrup, jf. også J. Jeppesen. »Stormandsgården ved Lisbjerg Kirke. Nye undersøgelser«, *Kuml* 2004, 161-80; Lars Pagh, »Tamdrup. Kongsgård og mindekirke i nyt lys«, *Kuml* 2016, 81-129.

[236] *Diplomatarium Danicum* (note 2), 2, II, nr. 122-23 (18. nov. 1268).

[237] If. en overlevering, nedskrevet 1897, blev en kasse med »en hel Del Kobberplader, hvori var trykket Billeder af Mænd« o. 1850 registreret på herregården Volstrup (Hjerm Sogn). Se Anders Jensen, *Beskrivelse af Trandum Sogn med den i 1554 nedbrudte Kirke, Ginding Herred*, manuskript, dateret 1897 i NM, 24-25, jf. også P. K. Hofmansen, *Trandum kirke* (1941), udg. Leif Svendsen, Vinderup 2000, 12.

[238] *Schultz 1934* påpeger, at en fløjaltertavle på denne placering måtte være anbragt så højt, at dens højre fløj gik fri af døråbningen til apsiden. Dvs. at dens totale højde højst kan have været 135 cm, bredden som retablet (dvs. 183,5 cm, og fløjene det halve heraf, ca. 92 cm). Samtidig kan tavlen ikke have siddet lavere

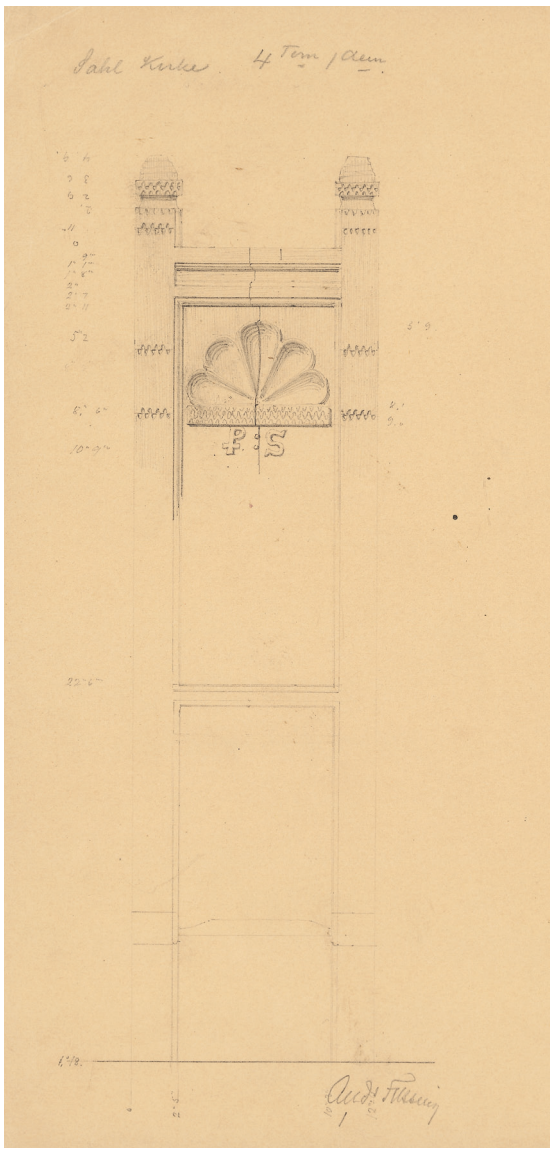

Fig. 198. Endegavl mod sydvæggen fra stol i sydsiden med navnetræk (»P:S«) (s. 2871). Tegning af A. Fussing. – *End towards south wall of pew on the south side with monogram ("P:S").*

end ca. 45 cm over alterbordet, hvilket giver en mindstehøjde på dens predella. »Ikke noget daarligt Forhold mellem disse dens to Dele«. Jf. også *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 7★.

[239] En ældre ramme bar årstallet 1584, idet tavlen if. *Hofmans Fundationer* (note 106) II, 412 var skænket af Niels Jonsen (Viffert) til Torstedlund (dog med årstallet 1586, ligesom kirkens alterstager). Jf. også *Danske Atlas* (note 22), IV, 423. Tavlen blev siden moderniseret 1623 af Eske Brok og hustruen Kristina Viffert, som det fremgår af renæssanceindfatningen.

[240] Om Tamdrupalterets genanvendelse o. 1600-25 i kirkens prædikestol, jf. *DK Århus* 5134 f.

[241] RAK. *Ministeriet for Kirke- og undervisningsvæsenet*. Journaler med tilhørende sager, 1855 (G 1495), breve af 13. og 16. nov. 1855, hhv. fra pastor Buchhave og provst A. K. Damgaard.

[242] Brev af 11. okt. 1855, jf. note 115.

[243] *Worsaae 1863*.

[244] *Varming 1874-75* 169.

[245] RAK. *Ministeriet for Kirke- og undervisningsvæsenet*. Journaler med tilhørende sager, 1908 (3 H 1180).

[246] NM. *Korrespondanceark*. Koncept til usigneret brev (formentlig fra Chr. Axel Jensen) 11. nov. 1908.

[247] NM. *Korrespondanceark*. Rapport af februar 1909 (*Rothe 1909*).

[248] NM. *Korrespondanceark*. Breve af 17. april og 15. okt. 1909.

[249] NM. *Korrespondanceark*. Breve af 25. juli 1914.

[250] NM. *Korrespondanceark*. Breve af 21., 23. og 24. aug. 1914, hhv. fra kgl. bygningsinspektør J. Vilhelm Petersen, Eigil Rothe og Kultusministeriet, med udklip fra Nationaltidende 19. aug. og Dagbladet 22. aug. 1914.

[251] NM. *Korrespondanceark*. Brev af 24. juni 1915.

[252] NM. *Korrespondanceark*. Brev af 8. april 1924 til bestyrelsen for Sahl Kirke.

[253] NM. *Korrespondanceark*. Breve af 29. aug. 1929 og 28. maj 1930.

[254] NM. *Korrespondanceark*. Brev af 12. juli 1933 fra kirkebestyrelsens formand, sognepræst Jac. Terp.

[255] NM. *Korrespondanceark*. Brevkoncepter af 20. sept. og 11. okt. 1933.

[256] NM. *Korrespondanceark*. Indstilling fra Nationalmuseet 16. nov. 1933 og accept fra Kirkeministeriet 25. nov. 1933.

[257] Bevilling af 25. maj 1934 i NM. *Korrespondanceark*.

[258] Tilbud af 27. febr. 1934, dog kun på 66 i stedet for 71 sten, fra Fritzsche i NM. *Korrespondanceark*.

[259] RAV. *Privatark*. Vig-Nielsens ark. 1900-68 (PR-2390)

[260] Pressemeddelelse af 22. dec. 1934. NM. *Korrespondanceark*.

[261] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indb. af 18. dec. 1934 (*Larsen 1934*).

[262] Indb. af 12. marts 1935 fra Vig-Nielsen i NM. *Korrespondanceark*.

[263] *Egnshistorisk ark. Vinderup.* Diverse papirer.

[264] Indb. af november 1945 i NM. *Korrespondanceark*.

[265] Brev af 10. okt. 1953 fra Marinus Andersen til Aage Roussell, daværende leder af Nationalmuseets 2. afdeling. NM. *Korrespondanceark*.

[266] Breve, dels af 17. aug. 1953 fra Aage Roussell til Ny Carlsbergfondets direktion, hvor Marinus Andersen havde søgt støtte, dels fra samme 4. nov. 1953 til Marinus Andersen. NM. *Korrespondanceark*.

[267] Tage E. Christiansen, »Gyldne altre«, *Skalk* 5, 1968, 16; jf. samme i *Nørlund 1926 (1968)* (note 120), 7★.
[268] *Søndergaard Nielsen 1998*; *Synsprot*.
[269] *Vestergaard Kristiansen (red.) 2017*.
[270] En tilsvarende gengivelse ses på en altertavle i nordre korsarm af Domkirken i Bayeux, jf. Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *Vejle Amts Årbog* 1938, 192. Navnet på den pågældende kunstner blev dog ikke angivet her.
[271] Brev til C. J. Thomsen 20. aug. 1850, i J. J. A. Worsaae, *Af en oldgranskers Breve 1848-1885*, Victor Hermansen (udg.), Kbh. 1938, 56.
[272] Venligst meddelt af Signe Nørskov, Sahl.
[273] J. Fonrobert, »Apokalyptisches Weib«, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Engelbert Kirschbaum m.fl. (udg.), 6, Freiburg (1968) 1994, 145-50.
[274] Som foreslået af Schultz (*Schultz 1934*) kunne en senmiddelalderlig tavle på den pågældende placering, inklusive en predella, have haft dimensionerne ca. 180×183,5 cm, idet bredden af eventuelle tilhørende sidefløje ville udgøre ca. 92 cm.
[275] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indb. ved Bent Exner 1997 (*Exner 1997*).
[276] Se også *Exner 1997*.
[277] Jf. indberetninger ved Signe Nygaard og Michelle Taube 2018 i NM. En røntgenfluorescensanalyse viste, at pladen var lavet af næsten rent kobber, der kun indeholdt ca. 1 procent bly.
[278] Jf. f.eks. relikvieskrin, dateret 1185-95 i Louvre, Paris (inv. OA MR 2648), omtalt og gengivet i Marie-Madeleine Gauthier, *Catalogue international de l'oeuvre de Limoges*. 1. *L'époque romane (Émaux Méridionaux)*, Paris 1987, 237, fig. 841 (kat.nr. 306).

Fig. 199. Antagelig indridset årstal (»1630«) og skakbrætmønster i stolestade nr. 8 i sydrækken (s. 2872). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Probably carved date ("1630") and chessboard pattern in pew no. 8 in the south row.*

[279] Niels-Knud Liebgott, *Middelalderens emaljekunst*, Kbh. 1986,47-50. Som anført her kunne både de pånittede borter og figurer være massefremstillet i særlige værksteder med disse specialer. Det samme kunne også gælde for Sahlfragmentet. Om Helligtrekongersskrinet, jf. også Vivian Etting i *The Magic? Legend, Art and Cult*. Udstillingskatalog fra Schnütgenmuseet, Köln, Manuela Beer m.fl. (udg.), Köln 2014, 118-19 (kat.nr. 42).
[280] Jf. *Enamels of Limoges 1100-1350*. Udstillingskatalog fra Metropolitan Museum of Art, udgivet af John P. O'Neill et al., New York 1996, 332-33 (kat.nr. 114). Skrinet er i privateje.
[281] Jf. bl.a. Nationalmuseets skrin fra o. 1170 (inv.nr. D 9110), det såkaldte 'Mester Alpais-skrin' fra 1190-1200 og tagpladen fra et skrin, antagelig af fynsk proveniens, dateret o. 1200 (inv.nr. D 12743). Jf. *Liebgott 1986* (note 279) 36 ff., 41 ff. og 45 f. Også *Gauthier 1987* (note 278) viser talrige eksempler, bl.a. kat.nr. 174, 201, 224-25,227, 233, 279, 308, 312.
[282] NM. Indb. om røntgenundersøgelser fra Signe Nygaard og Michelle Taube 2018.
[283] *Egnshistorisk arkiv, Vinderup.* Afskrift af brandtaksation af Sahl Kirke, 4. aug. 1828.
[284] M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 67.
[285] *Mackeprang 1941* (note 284), 49, 167 f., 407. Om kummen, jf. også Erik Skov, »Døbefonte i Viborg Stift«, *Viborg Stifts Årbog* 1994, 39. Senest har Klaus-Dieter Meyer, »Romanische Taufsteine aus importiertem Bohuslän-Granit in Jütland«, *Archiv für Geschiebekunde* 7 (12), 2017, 765 argumenteret for, at denne font ligesom ca. 80 andre af den såkaldte 'vestjyske' type er udført af importeret granit fra Bohuslen.
[286] Ulla Haastrup, »Bemalede romanske døbefonte i det middelalderlige Danmark«, *hikuin* 22, 1995, 16 f., 23.
[287] Teksten, hvis sidste del ligeledes refererer til Rom, 8,31, lyder her: »Als leewen willen wy ons weren, ys Godt met ons, wie mach ons deren Anno 1634«, jf. Alex Emanuel Holmberg, *Bohusläns historia och beskrifning,* 3, Örebro 1867, 91 (http://runeberg.org./aehbhob/3/0095.html.). Fadet har et tilsvarende hovedmotiv, hvor bøjlekronen er tydeligt identificerbar, ligesom flere af ornamentborterne er helt identiske. Jf. https://www.google.com/maps/place/Norums+church/.
[288] Kummen blev allerede 1808 omtalt som bemærkelsesværdig i *Danske præsters indb. 1807* (note 111), 74.
[289] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indberetning ved Einar V. Jensen 1951 *(Jensen 1951*).
[290] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indberetning ved N. Termansen 1948 *(Termansen 1948)*.
[291] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indberetning ved Poul Jensen 1926.
[292] NM. *Antikvarisk-topografisk ark*. Indberetning ved Niels J. Termansen 1945 (*Termansen 1945*).

Fig. 200. Præstetavle nr. 2, 1901, vist i forbindelse med fjernelsen af topstykket (s. 2878). Foto Marinus Andersen 1951. – *Board listing incumbents no. 2, 1901, shown in connection with the removal of the top piece.*

[293] *Termansen 1948*.
[294] Den lodrette stav i »P« er forsynet med en korslignende tværstreg.
[295] Jf. brandtaksation 1828 (note 284).
[296] Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johannsen, Kbh. 1983, 120 f. Heri antages stolen dog først indrettet i 1700-tallets slutning.
[297] *Skov 1983* (note 296), 118 ff.
[298] Jf. Alfred Kaae, »41 træheste og 5 pæle til militsens øvelsespladser«, *Hardsyssels Aarbog* 1966, 59.
[299] *Danske præsters indb. 1807* (note 111), 74.
[300] NM. *Korrespondanceark*. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1902.
[301] RAV. *Ribe bispeark*. Kirke- og præstegårdssyn 1805-06 (C 4-707).
[302] Facaden er udstyret med fløjdøre for at sikre pibeværket mod skader, forvoldt af turister.
[303] *Synsprot*. NM. *Korrespondanceark*. Sag om orgels udskiftning 1970.
[304] If. inskription på orglet, jfr. kassationsrapport.
[305] Dispositionen er optegnet 1964 af organist Edwin Nielsen.
[306] Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.
[307] Tavlen er nævnt i Inger Marie Bojesen og Kristian Knudsen, *Sahl Kirke*, Vinderup 1999, 5. Om de førreformatoriske præster, jf. i øvrigt *Nielsen 1895* (note 6), 393.
[308] *Egnshistorisk Arkiv, Vinderup*. Diverse papirer.
[309] *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1885-2005, 26. april 1602; 1. juli 1603; 21. marts 1604.
[310] Torkild Hinrichsen, *Corpus der »romanischen« Grabsteine Dänemarks* III, Hamburg 1988, kat.nr. 332.
[311] Jf. J. B. Løffler, *Danske Gravsten fra Middelalderen*, Kbh. 1889, 13 (note★).
[312] *Nielsen 1895* (note 6), 392.
[313] Jf. H. C. Roede, »Uddrag af Kancelliets Registranter ang. Vielser, Daab og Begravelser 1660-70«, *Personalhistorisk Tidsskrift* 5,3, 1912, 32.
[314] Om udvalgte monumenter på kirkegården, jf. Signe Nørskov m.fl., *Kirkegårdsvandring på Sahl Kirkegård* (*Arkiv Nyt*, efteråret 2013).
[315] En mindre udgave af monumentet, 119×54 cm, er før 2014 opsat på familiegravsted syd for kirken.
[316] Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988, 119 (kat. 60, A).
[317] *Faye 1988* (note 316), 86 (kat.nr. 144).

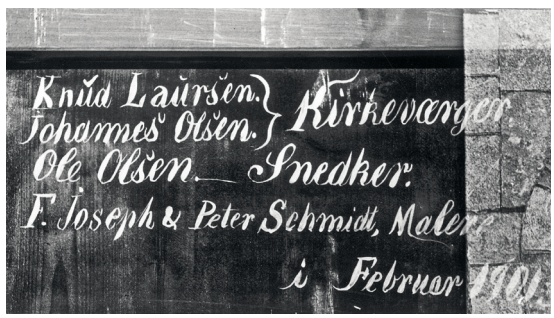

Fig. 201. Navneindskrifter, 1901, fra kirkeværger, snedker og malere, vist på bagsiden af præstetavle nr. 2 (s. 2878). Foto Marinus Andersen 1951. – *Inscriptions on the back of board listing incumbents no. 2, 1901.*

SAHL CHURCH

Building. The church lies in a hollow easternmost in the parish, in a hilly moraine landscape, contrasting with the heathland in the northern part. From the church site there is a clear view to the east and west, as the building was formerly isolated from the village to the south. Since the oldest known maps were made the settlement has been concentrated here (fig. 3), while the presence of the eastern, Late Medieval entrance to the churchyard, which comes to a dead end in the fields, suggests that the settlement and road structure has changed since that time.

The churchyard wall consists of stone-built dikes supplemented on the inside by oak trees. The extent of the wall must be supposed to reflect Late Medieval conditions, as three brick-built entranceways are preserved from this period towards the east, south and west. The main entrance in the west consists of a combined carriage and walking gate, of which the carriage gate is round-arched and bevelled on both sides, while the walking gate is segmentally-arched with bevelled side members. On the outside the carriage opening is flanked by circular recesses.

The building consists of an apse, chancel and nave from c. 1200-25. In the Late Middle Ages, a porch was added in the south (c. 1475) and a tower in the west (c. 1500), at the same time as an inside stairwell in the nave and a closing wall between apse and chancel. The dimensions of the church are in plan as well as elevation quite considerable. The overall length is thus 29.3 m, while the inside height of the nave is 6.3 m. The walls of the church are however relatively thin, for example the north wall of the nave is only about 1 m thick not counting the footing profile. The construction material consists of well-dressed granite ashlars on the facades, while the back walls are of raw fieldstone. The ashlars rest on a profiled double footing, corresponding in the apse to a profiled cornice (figs. 6-8, p. 2606). A total of eight of the original 11 Romanesque and round-arched windows of the church are still in use. In addition, in 1894 a number of window frames of oak were found, which have been dated by dendrochronological analyses to after c. 1180 (figs. 171-77). The two original entrances to the church are as usual located opposite each other at the western end of the nave. They stand out in both being column portals, the northernmost examples in the old Ribe diocese. The most richly furnished is the south door with four columns, while the north door only has two columns. Quite special circumstances apply on the inside, where the door openings are framed by wall projections, largest by the four-column portal in the south. The aim of these portal projections is not clear, but they should probably be regarded as reinforcements of the masonry around the deep portals. In the interior of the church the chancel and nave are still covered by flat ceilings, while the apse is spanned by an original quarter-spherical vault. At the transition to the chancel there is an ashlar-built apse arch, which was however heightened in the Late Middle Ages with brick. Chancel and nave are similarly connected by an ashlar-built chancel arch, whose side members rest on a chamfered base.

True to custom, the church was expanded in the last part of the Middle Ages with a porch (c. 1475) and a tower (c. 1500), around the same time as the latter addition the spiral staircase of the nave and the closing wall of the chancel were built. The brick-built porch outside the south door of the nave can presumably, given the recess decoration of the gable, be dated to the last quarter of the 1400s (figs. 21, 180). The high recesses, which have now been cut down, can be compared to many similar and contemporary decorations on other churches of the region. The five- (originally four-) storey tower at the west gable of the nave was built at the end of the Middle Ages and probably raised one floor in post-medieval times. The construction material is partly ashlars

moved from the west gable of the nave, partly red brick and raw fieldstone.

The tower interior opens up to the nave through a round-arched arcade with a two-course high cordon of straight-edged medieval brick, alternately corbelled and chamfered above. The interior is covered by a cross-vault, and in the southern severy there is a bell-rope hole. Access to the two middle floors is through the loft of the nave, through a segmentally-arched door in a pointed-arched tympanum in the west gable of the nave (figs. 29-30). The door was installed and the pediment rebuilt with the erection of the tower, and the lower middle floor could once also be reached through an outside †flight of stairs and a segmentally-arched †door above the vault on the north side of the tower (figs. 178-79).

The belfry floor has two belfry lights in the west and one towards the other points of the compass; they are round-arched and have double rabbeting outside, single-rabbeting on the inside.

The floor above this, against the background of a presumably post-medieval heightening, was rebuilt in 1916 after a lightning strike (fig. 27), and the roof and spire are also from 1916.

Room has been made for the stairwell in the northwestern corner of the nave, which on the evidence of finds of wall-painted decorations on the oldest plaster was built around 1500-25, by a hollowing-out of the back walls of the nave (fig. 22). The material is red brick in monk bond, and access is through a segmentally-arched underdoor at the west wall of the nave. The stretcher-bricked stairwell winds rightward around a round newel of moulded brick, and ends on a small landing in the wall core, from which a staircase with a further six high steps leads to the loft of the nave.

Finally, a closing wall between chancel and apse was built in the Late Gothic period. This layout detached the east end of the church as a sacristy (figs. 23-26), a feature known from a number of other churches. Towards the sacristy one sees another two peepholes covered by stone strutting, now bricked off towards the chancel. The placing and design of these corresponds precisely to two of the free-standing figures of the golden altar in the older arrangement (figs. 23-25).

The church has preserved much of the medieval oak roofing (fig. 31). From here 21 samples have been taken for dendrochronological analysis which shows that the timber used was felled in the years 1445-55.

Wall paintings. In 1894 the still-preserved wall paintings of the church were uncovered in the window spandrels of the north side (figs. 33-37). The decoration dates back to c. 1500-25 and consists of a painting of the Virgin plus three saints. From the east we see Mary as *mater dolorosa,* her soul pierced by a sword, and opposite this St. Lawrence shown as a tonsured monk. In the west window St. Dorothea (east) and St. Catherine face each other. Originally the figures were shown standing on a †hummock with scattered vegetation and, above the heads were identifying scrolls (cf. fig. 37), of which little is now preserved. An original †vine decoration around the figures has now disappeared entirely. †*Wall paintings* (figs. 37-40). The existing paintings represent only a small proportion of the decorations which at various times almost completely covered the walls of the church. Among other things the above-mentioned vine decoration spread through the whole interior of the church, and on the north wall of the nave remains have been found of a series of Passion paintings, also from the beginning of the 1500s. From c. 1600 comes a number of motifs on the north wall of the nave and on the bricking-up of the north door. These showed a number of finely decorated pew ends as well as a supplementary scroll with owners' initials.

Furnishings. From the oldest period of the church. that is from the first part of the 1200s, several items are preserved, among which the paramount treasure is the 'golden altar', the finest and most consistent example in Denmark of this special kind of altar decoration of fire-gilt copper set with rock crystals and mounted on a construction of oak wood (figs. 47-119, 184-93). A detailed chapter has been dedicated to the description of the golden altar, including a frontal and an arched retable originally placed at the back of the Romanesque Communion table. The golden altar has been dat-

ed stylistically to c. 1200-25 and is thus presumably contemporary with the church building. A dendrochronological dating shows that the oak of the backing is from some time after 1172 (frontal) and 1190 (retable). The altar, which has been located since c. 1500 in front of a partition wall between the apse interior and the chancel, was subjected in 2017 to a thorough technical and scientific analysis at the National Museum.

From the Romanesque era - besides the Communion table, which was moved around 1500 from its original place in the apse farther to the west - come both a font of granite, possibly imported from Bohuslän (figs. 132-34, 194-95), and an *enamelled copper fragment, probably a decorative moulding from a †reliquary in Limoges work (figs. 129-31). The Late Middle Ages are represented by five fragments of an altarpiece showing the Madonna of the Apocalypse, later to be re-used as backing for a number of later pew doors (figs. 122-26). The chancel arch crucifix too (figs. 137, 197) is from c. 1500, while the altar candlesticks must be dated c. 1500-50 (fig. 128). The poor box of the church (fig. 156) presumably also comes from the 1500s, although it cannot be said with certainty whether it comes from the first or second half of the century.

In the time after the Reformation the church interior was re-furnished with pews whose oldest parts have carved dates as well as monograms from 1584, while most of them come from the 1600s and 1700s (figs. 143-53, 198-99). The altar chalice with the associated paten is dated to c. 1600, except for the lower segment of the foot of the chalice (fig. 127). From the first quarter of the 1600s come a number of items; the confessional, which seems however to have been altered around 1750 but bears the date "1622" (fig. 154), the pulpit and the earlier Communion table panelling, which has been remounted to the north wall of the chancel; both were made around 1625 (figs. 45-46). Finally, the baptismal dish, probably Dutch, is from c. 1650 (fig. 135).

Several smaller items of furnishing are from the 1800s and 1900s. The oldest, presumably from c. 1800, are the former (†)altar wings, the board listing incumbents (no. 1) and a parish meeting board (figs. 45, 120-21, 159, 161). From the second half of the century and the time up to c. 1900 stem the wafer box, bell no. 1 (1878), the baptismal ewer (1891), the Communion bowl, the seven-branched candelabrum and the board listing incumbents (no. 2, 1901) (cf. figs. 136, 160). To the more recent furnishings belong the chandelier (no. 1-2, 1928 and more recent), the altar rail (1956), the organ (1972), the chandelier no. 3 (1972) and the church's two chasubles and candelabra, all acquired in 1982 (cf. figs. 42, 158). The most recent acquisitions include the altar jug and spoon, made by Bent Exner in 2002, the church's red chasuble (2008), bell no. 2 and the carillon (2017) (figs. 127, 163).

Colour scheme and later refurbishing. In all essentials the colours of the furnishings are characterized by the restoration carried out in 1946-51 (architect Marinus Andersen, cf. p. 2763). In this connection the paintwork of the pulpit was reconstructed after the traces of the original colours, but with due consideration for the golden altar decoration with subdued colouring. A further retouching of the colours and a general refurbishing of the furnishings were discussed in 1998, but have not yet been implemented.

The furnishings of the church or more specifically the chancel in the Middle Ages went through two main phases (cf. also figs. 23-25, p. 2760). At the time of the building of the church in the early decades of the 1200s the High Altar and the related altar decorations were placed in the apse (fig. 108), a furnishing arrangement that was changed radically around 1500, when a newly-built closing wall in the original apse arch separated the interior into two parts, a chancel and a sacristy behind, to which a segmentally-arched door in the south gave access (figs. 23-25, 47). The Romanesque Communion table was however moved forward in front of the new back wall, against which the original retable was placed, while the frontal may either have preserved its place in front of the table or as early as the Late Middle Ages was moved up against the back wall beneath the retable. At all events this happened before c. 1625, when new painted Communion table panels were set up

in front of the Communion table. The last of these changed, however, is not documented in the oldest church accounts, which are from no earlier than the period 1631-53. For the next century, too, the information in the administrative archives is scanty.

The normally particularly informative parson's report to Bishop J. Bloch from the 1760s is absent from Sahl Church, but did exist. On the other hand, the church's unusual golden altar decoration drew the attention of the antiquarians as early as the first half of the 1600s (cf. p. 2782), and - although not until the 1700s - we have regular notes on the interior and the remarkable state and good maintenance of the furnishings. The pews of the church were 'in fine condition', and the ornaments (presumably especially the textiles and altar plate) were all 'well and proper' according to a church inspection in 1700, while the inspection report of the Bishop of Ribe, Mathias Anchersen, from 1734, is fulsome in its praise. According to this, the furnishings were 'the most impressive I have seen so far in the country', and besides the 'lovely ancient altarpiece with fine gilt brass images' it makes much of the fact that all the pews were 'neatly' closed and there was furthermore a special confessional chapel behind the altar. The positive description of the state of the furnishings still persists in the 1760s and 1770s apart from comments on the need for a new pulpit canopy, as the old one had been taken down 'because of its frailty' and placed on the altar floor. The altarcloth too had to be replaced as it was 'so short that it does not extend down over the Communion table', the 'worn-out' alb was full of holes and the altar book 'because of its age was tattered with many loose pages'. To this one could add the increasing decay in the building itself (p. 2762). A radical refurbishing seems at last to have been initiated in 1784. As noted in 1791 the church had seven years before been put in 'completely good repair both inside and outside'. With respect to the furnishings particular emphasis was given to the improvement of the pews, such that the church could at last be described as in good and sound condition both inside and outside.

Around 1800, perhaps already in connection with the major repairs of 1784 (p. 2762 f.), the panels of the Communion table were set up as a kind of predella beneath the Romanesque frontal and replaced by a simpler board covering in front of the table. This was partly damaged during a fire in 1803 (p. 2781). Perhaps in the same period, secondary wings were set up by the frontal (p. 2855). About the repairs of furnishings in the course of the 1800s the sources have little to say. It is thus not known whether the major repairs of the tower and nave proposed in 1891 (p. 2763) were to affect the furnishing of the church.

A fire caused by a lightning strike in 1915 in the church first and foremost affected the sounding-board canopy of the pulpit (p. 2869). However, it was recommended that the renovation of pulpit be given a lower priority than the long-desired restoration of the golden altar which had been planned since 1908 (p. 2840). But the repairs were not implemented until 1934-35 at the same time as a reworking of the Late Medieval closing wall and a reconstruction of the covering plate of the Romanesque Communion table. In that connection the Renaissance panels were joined to the later side wings in a 'side altar'. As mentioned on p. 2852 in 1945ff and 1953 a demolition of the medieval closing wall was discussed in connection with a possible re-establishment of the Communion table and the original set-up of the altar decoration in the apse interior. However, the project had to be shelved, and only the setting-up of a new altar rail designed by Marinus Andersen was realized in 1956.

Sepulchral monuments. Apart from a Romanesque tombstone of granite decorated with two circular crosses (figs. 164-65), the church interior is entirely without old sepulchral monuments. Besides a collective monument of granite made by Erik Heide in 1995 (fig. 167), set up north of the church, more recent churchyard monuments worth mentioning are a stele (fig. 166) from c. 1864, in memory of Lieutenant Wilhelm Elias Georg Buchhave, who was fatally wounded during the fighting on Als, as well as a total of five wrought-iron crosses from the period c. 1871 - c. 1888 (figs. 168-69).